

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
 ע"י חיים תשס"ח

ספר דרך אר"ץ

[חלק "אורח חיים"]

מנהגי ארם צובה (חלב)
 מפי ספרים וסופרים,
 כתבי יד וכתבי עת

כולל משא ומתן בנושא המנהגים,
 וכן גם השוואות למנהגי יתר קהילות ישראל –
 ספרדים, תימנים, ואשכנזים

ממני

הצב"י אברהם עדס ס"ט
 פעיה"ק בני ברק יע"א

חדש סיון שנת ה'תש"נ

הוצאת

המכון להפצת ערכי המסורת
 של יהדות ארם צובה

בס"ד

ספר זה נסרק ונעבד ע"י
"יודאיקה אימג' אוצרות התורה בע"מ".
ניתנת רשות ל"היברא בוקס" שע"י חיים רוזנברג"
להכניסו לאתר ולהפיצו לצורך שימוש אישי בלבד.

וזאת למודעי

אין רשות לאף אחד להדפיסו או להעתיקו
בכל אופן שהוא או בכל אמצעי שהוא
בין בחינם בין בשכר בין ליחיד בין לרבים

ניתן להשיג עותק מספר זה ועוד ספרים
וכן התוכנה **אוצרות התורה** המשולבת
(בשילוב **אוצר הפוסקים**)

אצל:

בית ספריית מורגנשטרן

רחוב רבא 14 ת.ד. 3620 אשדוד

טלפון 08-866-0821 פקס 08-866-5059

OTZROT HATORAH

THE MORGENSTERN LIBRARY

14 RAVAH STREET

P.O.B.3620 ASDOD, ISRAEL

Email- kidosheypolin@bezeqint.net

This sefer has been provided by
Judaica Image OTZROT HATORAH for individual use only.
All rights reserved by Judaica Image OTZROT HATORAH.
Permission is only granted to Hebrew Books Org.
No Permission is granted (in any form to distribute these books)
to anyone else even if they don't sell them.

כתובת המחבר :

אברהם עדס

מיימון 58

בני ברק

טל. 5793465 (03)

אני אברך, ולי נאה לברך

את הנדיבים הנכבדים

כה"ר **דוד משה שמאע הלוי** ובניו יצ"ו

אשר תרמו סכום נכבד, עבור הוצאת ספר זה

לע"נ

האבא והסבא, ענוותן כהלל, אוהב התורה ולומדיה

הרב **משה שמאע הלוי** בן רחל ע"ה

ת.נ.צ.ב.ה

ולע"נ

האם והסבתא **מרים שמאע הלוי** בת חנה ע"ה

ת.נ.צ.ב.ה

ועוד יעמדו על הברכה

הגברת **רחל עטייה** ובניה יצ"ו

אשר תרמו אף הם סכום נכבד, להוצאת הספר

לע"נ

בעלה ואביהם המנוח **יצחק עטייה** בן צלחה ע"ה

ת.נ.צ.ב.ה

זכות התורה תגן עליהם ועל בני ביתם וכל אשר להם, ויבורכו
בכל הברכות האמורות בתורה — בבני חיי ומזוני, אושר ועושר
וכל טוב, אמן.

תשואות חן וברכות מאליפות
לנדיב הנכבד הנודע לתהילה
המזכה את הרבים, בתרומותיו האדיבות

ה"ה כה"ר **ידע כאירה** נ"י

אשר השתתף בהוצאת הספר

בסכום נכבד מאד

לע"נ

אביו ר' **אברהם כאירה** ע"ה

ת.נ.צ.ב.ה

יה"ר שיזכה הוא ובני ביתו,
לאושר ועושר, ובריאות הגוף ואריכות ימים
— תוך שלווה ונחת, אמן.

מפתחות

עמוד

1	הסכמות
3	רשימת הספרים המופיעים בספר
11	ברכות והנצחות
14	הספד על חכם אהרן טוויל זצ"ל
17	מאמר "בית נשיא"
א	הקדמה
י"א	תיקון חצות
י"ב	דיני ציצית / תפילין
י"ד	ברכות השחר
ט"ז	קריאת שמע / תפילת שמונה עשרה
י"ח	ברכת כהנים / תחנון
כ"א	הוצאת ספר תורה
כ"ג	קריאת התורה / קדיש
כ"ד	הליכות ומנהגי ביהכ"נ הגדול בארץ
כ"ז	מנהגי בית הכנסת בארם צובה
כ"ח	דברים הנוהגים בסעודה
כ"ט	ברכת המזון
ל'	ברכת מעין שלוש
ל"ב	ברכות / פרק מעדני ארץ
מ"ג	מנחה וערבית
מ"ד	דיני ערב שבת
מ"ה	זמן בין השמשות
מ"ט	סדר תפילת ערבית לשבת
נ"ב	שחרית של שבת / הוצאת ספר תורה
נ"ו	סדר קריאת התורה בשבת
ס"ב	חיבור פרשיות
ס"ו	קריאת הפטרה, ותפילת מוסף של שבת
ס"ח	תפילת מנחה של שבת
ס"ט	קידוש

דרך אר"ן

ע'	דיני שבת
ע"ב	עירובין
ע"ג	סדר מוצאי שבת
ע"ד	ברכת הלבנה
ע"ה	ראש חדש
ע"ז	חדש ניסן / אפיית מצות
ע"ח	ערב פסח
ע"ט	תפילות חג הפסח
פ'	סדר פסח
פ"ב	דיני פסח
פ"ג	ספירת העומר
פ"ד	סדר מוצאי פסח
פ"ה	דינים הנוהגים בימי העומר
פ"ו	ל"ג בעומר / שבועות
פ"ח	יום טוב — הדלקת נרות / תפילת ערבית
צ'	תפילת שחרית של החג / דיני החג
צ"ב	חול המועד
צ"ד	בין המצרים
צ"ה	חדש אב / ערבית לתשעה באב
צ"ח	תפילת שחרית לתשעה באב
ק"א	סדר הגבהת ספר תורה בתשעה באב
ק"א	סדר קריאת התורה לתשעה באב
ק"ב	תפילת מנחה של תשעה באב
ק"ג	מנהגי תשעה באב
ק"ד	מוצאי תשעה באב
ק"ה	חדש אלול / התרת נדרים
ק"ו	סדר סליחות
ק"ח	מנהגי הסליחות
ק"ט	סדר מנגינות הסליחות
קי"א	מנהגי חדש אלול
קי"ב	ערב ראש השנה
קי"ג	ליל ראש השנה
קי"ד	תפילת שחרית של ראש השנה
קי"ז	דיני הפיוטים לתפילות ימים נוראים

מפתחות

קי"ח	סדר הלחנים לתפילת ראש השנה
קי"ח	תקיעת שופר
קי"ט	תפילת מנחה של ראש השנה
קכ	עשרת ימי תשובה / צום גדליה
קכ"א	מנגינות התפילה לשבת שובה
קכ"ג	ערב כיפור
קכ"ה	סדר תפילת ערבית של כיפור
קכ"ח	תפילת שחרית ליום כיפור
ק"ל	סדר הניגונים לתפילת כיפור / תפילת מוסף
קל"א	תפילת מנחה של כיפור
קל"ב	תפילת נעילה / מוצאי כיפור
קל"ד	סוכות / ברכת לישב בסוכה
קל"ה	ארבעת המינים
קל"ו	סדר הושענות ותפילת החג
קל"ז	הפטרה של סוכות
קל"ח	שמחת בית השואבה / שמחת תורה
קל"ט	סדר הקפות שמחת תורה
קמ"א	הוצאת ספר תורה בשמחת תורה
קמ"א	סדר קריאת התורה והפטרה של שמחת תורה
קמ"ב	חנוכה / תפילת שחרית
קמ"ג	סדר הדלקת נרות חנוכה
קמ"ו	שבת שירה
קמ"ז	סדר ט"ו בשבט
קמ"ח	שבת זכור
קמ"ח	פורים / תפילת ערבית
קמ"ט	קריאת המגילה
ק"נ	תפילת שחרית של פורים
קנ"א	מנחה לפורים
קנ"ב	שושן פורים
קנ"ה	מילואים
רי"א	קונטרס אחרון
רכ"ג	סדר עולת תמיד
רכ"ז	שער השיר
ר"ל	נספח ל"שער השיר"

שד"ח זבליעקי
בני ברק, רחוב וירמליים 50
טל. 781649

בש"ח יום ה' אשכולים ספר
כל שקט

הנה מצנוה ראיונו מחדתי דורות גאון אורח קדושים אשר בארץ כמה שס' צדו
כל אחד ואחד מנציח אנכרו להם פרטיהם, וכמו שמצינו ספרי מנציח, מנציח
אנכילי למחלה עייש צצם וצדק מנציח אנכילי זה השלחן, מנציח טכאולוגים די קאמדיה
כיסא טכאולוגי לזמם הספר השומע אחת למנהג אנכי צצם, מנציח שררה בספר דת
כהונת המעלה שלפון צצם, מנציח מצרים הספר נהר מצרים להלל לארן שמעון צצם
לגמ מנציח מרוקו למנהג בן נשים צצם שיצאו לאחורף לגמ ספר מנציח צפרו
אשר מנציח למנהג עקדיה נ' וצד, ועכפיו להלל צת להלל זמן וכו' הצי ל'
את דוח כהנע ל' אברהם צדס בריטאו ויקנא לארצו, לאוסט' גז חוש כעציר
לארץ מכל בספרים ומפי בשמחה מצקת תורה וחכמה רפון ואנשי מעשה דדיקי
טובא, כל מנציח אנכילי כהה, להלל פרטיהם ופרטי פרטיהם עד מקום שידו
מנציח, למען כעציר על כל פנים עם זמירות לקהילות מפוארות, שהיו עם מאות
מאות הסנים קהילות ספרדים ומוסטאריים וכו' וגדאש-גאון אורח דוד וזר
לכאורה כי עקובה גדולה עשה הקב"ה כל בית ופרטי, אלה כהן לכדו אתו ועדלתו
לענין כי ספרי זה יחשב כספר חשוק בין שנות ספרי המנציח ויהיה כנכס לדורות,
לשמחת ולתועלת כל אנהכי לעותרי מקצוע צמ.

וכתוב להעיר כמה וכמה פרקים, אך היות ואני מנציח כעת כל כך
הגני מצוי כעת רק על דבר אחד. המילואים 63 כנה דהטל אין מפליים
באצתה האליל. ויש להעיר דגם מנציח פלל הנון בן
וצד דהר, מלל הענין הוצאות סת"ל קשקת פורים הצרי הספקות, שהתקון ישכר
כתב שניין מוציאן אפילו אלו המוציאן החול. וקבעים באנכילי בתוך דכנאר
דהמוסטאריים האורל בין הוציאן. הנה אני כהר דוכתת ספרי פונים מסוף
דגם בתוכה כנכאוי הוציאן עם קשקת, צבן מוקא קדנים שבחזור דומנא
שקשקת פורים מוציאן א' ספרים וכו' ועוואלא ספד הענין עם תנע ירנעלים,
אלא לקהילות סדואציעים (מוסטאריים) שקושטא ואקפיר. ובתקון ישכר כנכאר
ידע רק מנציח המוסת. שאלילי שהם לא הוציאן קשקת.
אקשר למנציח דהר, כשבתת ספרי הנלל שאלתי את פי רבני קהל, והוציאן
דארל שקקצד הוציאן סת' דטו עד כלת מ"א קשקת לאו הוציאן, והוא כמנהג
הישן שגאולי.
והנני שאלתי למחבר כעבד, שיצנה להוציא עוד כהנע וככנה.
הבוא יום ה' שד"ח זבליעקי

RABBI ISAAC S. ZAFRANI
HEAD OF YESHIVAT
"KETER TORAH BAYIT VAGAN"
אמרי אלהים יתברך

רב יצחק זעפראני שליט"א
ראש ישיבת
"כתר תורה בית וגן"
לעדת יארס-גונבה חלב

ט' באדר התש"ן

Date תאריך

הנה כבוד ידווי האברך כמורשו , בר אבהן ובר אוריין , זרע קדושים אראלים וחרשישים , הרב אברהם כן ידי"ן הגאון כמותר"ר עזרא-נטים עוס שליט"א , נין ונכד לאותו צדיק , מורנו רבנו המקובל האלקי הגאון כסוהר"ר אברהם ענחבי-עדס זצוק"ללהה, שלח לי תרפים מתוך ספר "דרך-אר"צ " העומד להוציא לאור בקרוב בעזרת ה' יתברך , ובקש ממני הסכמה עליו . אני יודע בעצמי שאיני ראוי ואיני כדאי , יודע ערכי עלי , פחות שבערכים, קל שבקלים הכל הנליס ! אכל ההכרח לא יגונה , ומרוב שהפציר בי , ומפני כבוד מר אביו שליט"א , ומפני כבוד המחבר שסרח בעשר אצבעותיו ועמל ימים ולילות , לאסוף וללקט מפי סופרים וספרים , מפי חכמי וזקני אר"צ , מנהגי אר"צ רבה , של שתי הקהלות הקדושות שהיו שם , ק"ק מוסתערכים וק"ק ספרדים-פרנג' העי"א, שמנהגיהם יסודתם כהררי קודש , שהנהיגו אותם רבני וגאוני אר"צ שעמדו כראשם בכל דור ודור, וטוב ויפה עשה מעלת המחבר שהציב שם ושארית למנהגי אבותינו זצ"ל , שלא ישחחנו , ובפרט שהרבה מבני העדה עזבו את האר"צ , והיגרו למרחקים והתמזגו עם עדות אחרות , וידוע מה שכח מהר"ם אל אשקר זצ"ל בחשובתו סימן י"ח , כואו ונצוח על אלו המשנים המנהג המפורסם ומתוקן על פי הדין וע"פ עסודי עולם החלמודיים , וכעלי דרך האמת מכמה שנים . ומאן יהיב לן מעפריה דהרמב"ן זצ"ל , ומלי עינין , דקאמר : וראוי לכוף את ראשינו תחת כפות הסנהג ! והמשנה את הסנהג ימתח על העסוד ! לכן הנני לברכו ישר חיליה לאורייתא , וחפץ ה' בידו יצלה ! וירום ונשא מעלת מעלה ! כן ירבה וכן יפרוץ להוציא לאור תורתו ! וזכות אבותיו הקדושים תעסוד לו , ולכל המחזיק בידו , לחסון ולסייע לו ביד נדיבה ! ובשכר זאת יבורך מפי אל עליון בכריאות גופא ונהורא מעלייא , ברוב אושר עושר וכבוד ! מעץ הייס היא למחזיקים כה ותוסכיה מאשר" ! הכותב וחותר לכבוד התורה ועמליה ולכבוד הרב המחבר שליט"א .

יצחק זעפראני
בית וגן
תש"ן

רשימת ספרי רבני ארם צובה אשר נזכרו בספר

[כולל גם מה שנזכר בחלק שני, העומד לצאת לאור]

שם הספר	התוכן	שם המחבר ותקופתו	מקום הדפוס והשנה
אהל ישרים	מוסר	הרב אברהם ענתבי נפטר ש' תרי"ח	ליורנו תר"ג [ירושלים תשמ"א]
אות לטובה	שו"ת וכללים	הרב יצחק עטייה נפטר ש' תק"ע	ליורנו תקפ"ג [נדפס עם ספר דוב דגן]
אמרי נועם	שו"ת וחדושים	הרב ישעיה דיין נפטר ש' תרס"ג	אר"צ תרנ"ח
אמת מארץ	שו"ת	הרב שאול דוויק נפטר ש' תרל"ד	ירושלים תר"ע
ארץ חיים	מנהגי ארץ ישראל	הרב חיים סתהון יליד צפת, נפטר תרע"ו	ירושלים תרס"ח תשמ"ב
ארשות החיים	שו"ת וחדושים	הרב חיים עטייה נפטר ש' תקנ"ה	גרפס בסוף "מעייני גנים" [ח"א] ירושלים תשי"ח — תשמ"ו
בירך יצחק	דרשות על התורה	הרב יצחק ברכה נפטר ש' תקל"ב	ויניציא תקכ"ג [ירושלים תשמ"א]
בית אל	סליחות ותפילת שחרית	הרב אברהם חמווי חי לפני כמאה שנה	ליורנו תרל"ח [ניו יורק תשמ"ב — י"ס תשמ"ט]
בית דין	מחזור לראש השנה	" "	ליורנו תרל"ח [ירושלים תשמ"ו]
בית הבחירה	מחזור לפסח	" "	ליורנו תר"מ — תר"ן [ירושלים תשמ"ה]
בית הכפורת	מחזור ליום כיפור	" "	ליורנו תרל"ט
בית שמחה	הלכות סוכות	" "	ליורנו תרל"ט [ירושלים תשל"ל]
בית דינו של שלמה	שו"ת	הרב שלמה לניאדו נפטר ש' תקנ"ד	קושטא תקל"ה [ירושלים תשמ"ב — תשמ"ו]

ירושלים תרפ"ט	הרב משה דוויק נפטר ש' תש"ז	ליקוטים עה"ת והמגילות	בן דוד
ירושלים תרפ"ו	הרב מרדכי לבטון נפטר ש' תרכ"ט	דרושים	בן יאיר
ליוורנו תקנ"ג	הרב אליהו דוויק נפטר ש' תקנ"ה	שו"ת	ברכת אליהו
ירושלים תרפ"ה-תרפ"ז-תשל"א	הרב יוסף ידיד נפטר ש' תר"צ	דיני ברכות [ג' חלקים]	ברכת יוסף
ליוורנו תרל"ד [ירושלים תשמ"א]	הרב אברהם חמווי חי לפני כמאה שנה	סגולות וליקוטים	הבק מאח
ירושלים תרפ"ח	הרב שאול סתהון נפטר ש' תר"צ	שו"ת	דיבר שאול
ירושלים תרס"ב — תשד"מ	הרב אפרים לניאדו נפטר ש' תקס"ה	שו"ת	רגל מחנה אפרים
ארם צובה תרנ"ז		הגדה עם תרגום ערבי	הגדה של פסח
ליוורנו תר"י [ירושלים תשל"ט]	הרב אברהם דיין נפטר ש' תרל"ז	מוטר	הולך תמים
ירושלים תרפ"ח	הרב משה אשקר נפטר ש' תש"א	שירים	הלל וזמרה
קושטא תקל"ה [ירושלים תשמ"ז]	הרב שלמה לניאדו נפטר ש' תקנ"ד	דרשות	המעלות לשלמה
ארם צובה תרנ"ז — תרפ"ח		וידוי ליום כיפור [כמנהג אר"ץ]	וידוי הגדול
ירושלים תרפ"ד	הרב שלום הדאיה נפטר ש' תש"ה	שו"ת	דובר שלום
ליוורנו תרכ"ד	הרב אברהם דיין נפטר ש' תרל"ז	שו"ת	ויוסף אברהם
ירושלים תרפ"ט	הרב יוסף ידיד נפטר ש' תר"צ	הלכות גיטין	ויחי יוסף
אר"צ תרע"ה [ירושלים תשל"ד]	הרב יוסף סתהון נפטר ש' תקצ"ג	כישול עכו"ם, וברכות	וילקט יוסף
ירושלים תשט"ז	הרב יעקב שמואל אלמליח נפטר ש' תשכ"ג [בערך]	דרשות ושו"ת	ויש"א יעקב
אר"צ תרל"ב [ירושלים תשמ"ו]	הרב ישעיה דיין נפטר ש' תרס"ג	שו"ת	זה כתב ידי

זכור ליצחק	שו"ת על אורח חיים	הרב יצחק הררי נפטר ש' תק"ע	ליוורנו תקע"ח
זכרון לנפש	מוסר	הרב אברהם דיין נפטר ש' תרל"ז	ליוורנו תר"ב [ירושלים תשמ"ה]
זמן בית דין	סליחות עם דינים	הרב אברהם חמווי חי לפני כמאה שנה	ליוורנו תרל"ט — תרנ"ו
זרע יצחק	דרושים	הרב יצחק עטייה נפטר ש' תק"ע	ליוורנו תקנ"ח [ירושלים תשל"ז]
חכמה ומוסר	מוסר	הרב אברהם ענתבי נפטר ש' תרי"ח	ליוורנו תר"י [ירושלים תשכ"א — תשמ"א]
יושב אהלים	דרושים		ליוורנו תקפ"ה [ירושלים תשכ"ח]
ימי יוסף	שו"ת	הרב יוסף ידיד נפטר ש' תר"צ	ירושלים תרע"ג
ימי יוסף בתרא	שו"ת	הרב יוסף ידיד נפטר ש' תר"צ	ברוקלין 1972
יעלה הד"ס	שו"ת וחידושים	הרב דוד סתהון נפטר ש' תש"י	ירושלים תשל"ד
ישכיל עבדי	שו"ת [ח' חלקים]	הרב עבדיה הדאיה נפטר ש' תשכ"ט	ירושלים תרצ"א — תשמ"ג
כנסיה לשם שמים	על עניני כישוף	הרב מנשה סתהון נפטר ש' תרל"ו	ירושלים תרל"ד
כנסת ישראל	שו"ת	הרב ישראל ששון נפטר ש' תק"ע	ליוורנו תרט"ז
כסא שלמה	שו"ת	הרב שלמה לניאדו נפטר ש' תקנ"ד	ירושלים תרס"א — תשמ"ד
לקדושים אשר באר"ץ	תולדות חז"ר אר"צ	הרב דוד לניאדו נפטר ש' תשל"ל	ירושלים תשי"ב — תשמ"מ [עם הוספות מהרב אליהו עטייה]
מגן בעדי	שו"ת	הרב מטלוב עבאדי נפטר ש' תשל"ל	ברוקלין תשל"ל
מחנה יהודה	הסכמות ותקנות	הרב יהודה קצין נפטר ש' תקמ"ד	ליוורנו תקס"ג
מכשירי מלה	הלכות מילה	הרב אליהו שמאע נפטר ש' תקע"ד	ליוורנו תקנ"ג [ירושלים תשד"מ]
מלל לאברהם	דרשות	הרב אברהם סיתהון נפטר ש' תקע"ו	ליוורנו תר"ג [ירושלים תשמ"א]

מעיין גנים	שו"ת [ב' חלקים]	הרב מרדכי עבאדי נפטר ש' תרמ"ג	ירושלים תשי"ח — תשכ"א [ח"א נדפס שוב כיום — תשמ"ו]
מקרא קדש	בקשות לשבת [עם תפילת ערבית]	הו"ל הרב אברהם ששון נפטר ש' תר"ל	ליורנו תרכ"ד
מר ואהלות	שו"ת	הרב אברהם ענתכי נפטר ש' תרי"ח	ליורנו תר"ג [ירושלים תשמ"ד]
מראי חיים	מו"ה ל"בן איש חי	הרב אהרן טוויל נפטר ש' תשמ"ח	[ירושלים תשמ"ה]
משרת משה	חידושים על הרמב"ם	הרב יצחק עטייה נפטר ש' תק"ע	ליורנו תקפ"ג
נכח השלחן	שו"ת	הרב מרדכי לבטון נפטר ש' תרכ"ט	אזמיר תרכ"ח [ירושלים תש"ם]
עט סופר	שו"ת	הרב עזרא טוויל נפטר ש' תר"ס	ירושלים תרפ"ח — תש"ג
פה אליהו	דרשות [ב' חלקים]	הרב אליהו חמויי נפטר ש' תרע"ו	אר"צ תרע"ד — תרע"ה [ירושלים תשמ"ג — תשמ"ה]
פלפלת כל שהיא	שו"ת ופלפולים [נדפס עם "זרע יצחק"]	הרב יצחק עטייה נפטר ש' תק"ע	ליורנו תקנ"ח [ירושלים תשל"ז]
פועל צדק	שו"ת	הרב אברהם דיין נפטר ש' תרל"ז	ליורנו תרי" [ירושלים תשל"ט]
פרי צדיק	דיני ברכות	הרב שאול קצין נפטר ש' תרע"ז	ירושלים תרצ"ח
צדקה ומשפט	שו"ת [או"ח — יו"ד — חו"מ]	הרב צדקה חוצין נפטר ש' תקל"ג	ירושלים תרפ"ו — תשל"ח
צדק ושלום	שו"ת על תורת הנסתר	הרב אליהו משען נפטר ש' תרמ"ב	ירושלים תשכ"ב — תשמ"ט
קול רנה וישועה	דרושים [עם שו"ת בטורף]	הרב ישועה עבאדי חי לפני 150 שנה	ליורנו תרי"ג
קונטרס היחיאלי	פסקים ומוסר	הרב יצחק אלפיה נפטר ש' תשט"ו	ירושלים תרפ"ח-תשל"ה
קרבן אש"ה	שו"ת	הרב אליהו שמאע הלוי נפטר ש' תקע"ד	ליורנו תקפ"א [ירושלים תשמ"ה]
רוב דגן	חידושים על הש"ס	הרב יצחק עטייה נפטר ש' תק"ע	ליורנו תקע"ח

רשימת הפפרים

7

רועי ישראל	שו"ת	מאת רבני אר"צ: הרב יהודה קצין [נפטר תקמ"ד], הרב שלמה לניאדו [נפ' תקנ"ד], הרב אפרים לניאדו [נפ' תקס"ה]	ירושלים תרס"ד
ריח שד"ה	שו"ת	הרב שמעון דוויק הכהן חי לפני 250 שנה	קושטא תצ"ח
שבחי מהר"ם	תולדות הר"מ לבטון	הרב אליעזר י"ד נפטר ש' תרצ"ב	ירושלים תרצ"ב
שו"ת ר"ג אשכנזי [ב' חלקים]	שו"ת וחידושים	הרב גבריאל אשכנזי נפטר ש' תקע"ג [בערך]	ירושלים תשמ"ה — תשמ"ו
שיח יצחק	הנהגות ולימודים	הרב יצחק אלפיייה נפטר ש' תשט"ו	ירושלים תרפ"ג — תשמ"ב
שירה חדשה	שירים	הרב רפאל ענתבי טבוש נפטר ש' תרע"ט	ארם צובה תרמ"ח
שיר ושכחה, הלל וזמרה	שירים	ע"י הנ"ל, והר"מ אשקר נפטר ש' תש"א	ניו יורק תשכ"ד-תשמ"ג
שלחן המלך	קיצור שלחן ערוך	הרב שמואל לניאדו חיברו בשנת תקס"ד	אר"צ תרפ"ג [ירושלים תשמ"ה — תשמ"ח]
תורת חכם	דיני תלמיד חכם	הרב יוסף י"ד נפטר ש' תר"צ	ירושלים תרע"א
תיקון חצות	תיקון"ה עם הלכות	הרב נסים הררי נפטר ש' תר"ל	אר"צ תרמ"ז — תרע"ד

סידורים בנוסח ארם צובה — המוזכרים בספר

בית יוסף ואהל אברהם	סידור תפילה [כללי]	הו"ל עזרא סית, וגבריאל שרים	ירושלים תשל"ד — תש"ם
מחזור ארם צובה	סידור תפילה לכל השנה [ב' חלקים]	בדפוס דניאל בומברגי	ויניציא רפ"ז — ש"ך
סדר סליחות	סליחות עם תפילת שחרית	בעריכת הר"י שחיבר שליט"א, הו"ל הרב חיים הלוי נ"י	ירושלים תשמ"ג
סדר עולת תמיד	סידור למנחה וערבית	בדפוס הרב ישעיה ריין זצ"ל	ארם צובה תרס"ז
סידור תשעה באב	תפילות תשעה באב	בעריכת הר"י שחיבר שליט"א, הו"ל הרב חיים הלוי נ"י	ירושלים תשמ"ו
עולת השחר	סידור תפילה [כללי]	הו"ל עזרא ג'וג'תי	ארם צובה תרע"ה
קול יעקב	סידור תפילה [כללי]	הו"ל שלמה (סאם) קטן	ניו יורק 1985
קול מרדכי	סידור למנחה וערבית	הו"ל סוכת דוד	ירושלים תשד"מ.

רשימת שאר הספרים אשר נזכרו בספר

[רשימה זו כוללת רק ספרים של מחברים שכבר הלכו לעולמם נ"ע,
וכמו כן גם לא נכללו בה ספרי יסוד הידועים]

שם הספר	התוכן	שם המחבר	מקום ושנת הדפוס
אזן אהרן	מערכות [לפי סדר א' ב']	הרב אהרן עזריאל	ירושלים תרמ"ו — תשל"ו
בית דוד	חידושים על ד' טורים	הרב יוסף דוד	סלונקי תק"י
בית יהודה	שו"ת	הרב יהודה עייאש	ליוורנו תק"ו [ירושלים תשל"ז]
בהר יראה	שו"ת וחידושים מכת"י	הו"ל הרב שלמה מן החר	ירושלים תשל"ה
בירך משה	שו"ת	הרב משה גלנטי	ליוורנו תקס"ט
כעי חיי	שו"ת	הרב חיים בנבנישתי	סלונקי תקמ"ח — תקנ"א [ירושלים תשמ"מ]
ברכות מים	חידושים ושו"ת	הרב משה מיוחס	סלונקי תקמ"ט [ירושלים תשמ"ב]
ברכת השכטים	תרגום עשרת הדברות	רב סעדיה גאון	אלגייר תרמ"ד
בתי כהונה	שו"ת וחידושים	הרב יצחק הכהן רפפורט	אזמיר תצ"ו
גנת וורדים	שו"ת	הרב אברהם הלוי	קושט"א תע"ו [ירושלים תשל"ל]
דברי יוסף [חלק א']	על זמני היום והלילה	הרב יוסף שווארץ	ירושלים תר"ג
דברי שלום	קבלה	הרב אברהם שרעבי	ירושלים תר"ג — תרמ"ג — תשל"ו
דת ודין	דרשות עם שו"ת	הרב אליעזר ן' שגני	קושטא תפ"ו
המאסף	ירחון תורני	העורך הרב ב"צ קואינקא	ירושלים תרנ"ו — תרע"ד
ויקרא אברהם	שו"ת	הרב אברהם אדאדי	ליוורנו תרכ"ה [ירושלים תשמ"ג]
זרע אברהם	שו"ת	הרב אברהם יצחקי	אזמיר תצ"ג
חנון אלוקיים	חידושים ותקנות	הרב חיים אבולעפיא	אזמיר תצ"ז [נדפס בסוף ספר חיים וחסד]

דרך אר"ן

חלקי לב	חידושים על שו"ע	הרב יוסף חזן	סלוניקי תקמ"ז [חלק יו"ד — ליוורנו תקנ"ד]
טוב ראי	שמות רבני טבריא	הרב יוסף ילח	ירושלים תשל"ז [בתוך ספר לקוטי דוד]
יפה ללב	חידושים לשו"ע או"ח	הרב רחמים פלאג'י	אזמיר תרל"ב
כף החיים	דינים ומוסר	הרב חיים פלאג'י	סלוניקי תרי"ט [ירושלים תשמ"ו]
כרם שלמה	שו"ת	הרב שלמה אמאריליו	סלוניקי תע"ט
כתר שם טוב	מנהגי העדות	הרב שם טוב גאגין	ליטא תרצ"ד — לונדון תשט"ז [ירושלים תשמ"א]
מעשה איש	שו"ת	הרב יעקב אלישר	ירושלים תרנ"ב — תשמ"ב
משא חיים	מערכות [לפי סדר א' ב']	הרב חיים פלאג'י	אזמיר תרל"ד [ירושלים תשמ"א]
נהר מצרים	מנהגי מצרים	הרב אהרן בן שמעון	נא אמון תרס"ח [ירושלים תשל"ו]
נתיכי עם [חלק א']	מנהגי ירושלים	הרב עמרם אבורביע	ירושלים תשכ"ד — תשמ"ט
פקודת אלעזר	ליקוט על שו"ע או"ח	הרב אלעזר בן טובו	ירושלים תרמ"ז — תשל"ח
רוח חיים	חידושים על שו"ע	הרב חיים פלאג'י	אזמיר תרל"ז [ירושלים תשל"ו]
תורת יקותיאל	שו"ת	הרב יקותיאל ראזנברגר	בארדיוב תר"פ
תיקון יששכר	סדר עיבור שנים	הרב יששכר בן סוסאן	קושטא שכ"ד, ויניציא של"ט [ירושלים תשמ"ח]
תרגום י" הדברות	עשרת הדברות בערבית	רב סעדיה גאון	ארם צובה תרס"ג [תל אביב ת"ש]

השמטה

שייך לרשימה האחרונה [הרשימה הכללית]

שם הספר	התוכן	שם המחבר	מקום ושנת הדפוס
יין הטוב	שו"ת	הרב יצחק נסים	ירושלים תש"ז — תשל"ט
שערי תפילה	עניני תפילה	הרב יעקב רקח	ליוורנו תר"ל [ירושלים תשמ"ד]

זכרון בספר

אודה ואברך לאכסניא של תורה ה"ה כולל אברכים ישועה ליהודה — בו זכיתי להשלים ספר זה; והוא מיסודו של הרב רפאל לוי נ"י המחזיקו באמונה ובמסירות, וגם לרבות — איהו גופיה צורכא דרבנן, הלן באהלה של תורה. וברכתי ברכת הדיוט, שיזכה לראות נחת ממפעלו זה, יחד עם כל המוסדות ופעולות אשר הקים ויזם — על מנת להרביץ תורה בישראל.

ועוד יזכר לטובה

המוסד המפואר גנזך קידוש השם — המשרת את הציבור באדיבות ובמסירות, באספקת חומר רב ומגוון, בכל נושאי היהדות. וברכתי שלוחה אליהם, שיוסיפו כהנה וכהנה לאסוף חומר על כל קהילות ישראל, בכל מקומות מושבותם.

אשת חיל מי ימצא

לעיי"נ

הסבתא הצדקת

הרבנית **חיה אסתר** בת **שמחה** ע"ה

[בתו של הסי"ק הצדיק המקובל, מזכה את הרבים

כמוהר"ר **עזרא הורי-רפול** זצ"ל]

אשת חיל עטרת בעלה

ה"ה מו"ז סבא דמשפטים, הוא הקדוש

כמהר"ר **יעקב עדס** זצ"ל.

נולדה בירושלים שנת אסת"ר,

ונפטרה בשם טוב מן העולם

ביום ד' אדר שנת תשמ"ח

עליה ייאמר

"שקמתי אם בישראל" – אם כל חי,

אשר שימשה כל ימיה דוגמא מאלפת

ליראת שמים טהורה, ואהבת הבריות,

ואשר הטביעה חותמה על המשפחה המהוללה,

ועל הצאצאים – ההולכים לאורה,

ומכבדים ומפארים את שם ישראל בדורנו זה.

יהיה ספרי הקטן זה למזכרת נצח,

ולעילוי לנשמתה הטהורה והזכה;

ותגן זכותה על בני ביתה ועל כל ישראל, אמן.

ואלה יעמדו על הברכה

האשה הנכבדה מרת **גרציה אוחיון** תליט"א
 לעי"נ בעלה, האי גברא יקירא משכים ומעריב לבתי כנסת ובתי מדרשות
 הר' **עמרם בן יקוט** (למשפחת **אוחיון**) זצ"ל
 נ.ל.ב.ע. כ"א אלול תשל"ו

ולעי"נ בנו **משה בן גרציה** ז"ל
 נ.ל.ב.ע. י" שבט תשמ"ז

לרפוי"ש: **שלמה בן גרציה-חניתה** בת **יפה**

ברכה והצלחה בכל מעשי ידיו:

לציון בן גרציה

— יזכה לשבת על התורה ועל העבודה,
 מתוך נחת, השקט ושלוה כל הימים, אכ"ר

☆ ☆ ☆

לעי"נ המדוכא ביסורים, רודף צדקה וחסד,
 מזכה את הרבים, מרביץ תורה בתלמידים,

פה מפיק מרגליות,

נז"י — הרב **נסים לוי** ב"ר יצחק ע"ה

[משיירי פייטני אר"ץ — חלב]

נולד בארם צובה (חלב)

ח"י חשוון שי תרפ"א

נלבי"ע אי חשוון תשמ"ט

ת.נ.צ.ב.ה.

דברי הספד על חכם אהרן טוויל זצ"ל

נפטר ביום שבת קודש י"ז תמוז תשמ"ח

[מאת אחיו יבלח"ט — הרב יצחק טוויל שליט"א]

(חכם אהרן זצ"ל היה מעמודי התווך של מנהגי ארם צובה — וכל הקשור אליה, ולכן הצגתי כאן הספד זה למען יהיה לו למזכרת נצח בספר זה, שהוא המקום המתאים לו ביותר)

מדי אזכרה ואהימה ותתעטף עלי רוחי — אבל נהי ובכי תמרורים, על האי שופרא דבלי בארעא, והוא באיבו יקטף, מבני עלייה אשר עלה ונתעלה מעלה מעלה — הוא ניהו הרב החסיד הצדיק ועניו טהור וקדוש יאמר לו, כבוד מר אחי הרב הגדול ר' אהרן טוויל בכמוה"ר משה טוויל זיע"א ותנצב"ה.

הרב הנ"ל נולד בחלב [אר"ץ] בחודש סיון התרפ"ו לפ"ק, ובוצין בוצין מקטפיה ידיע, ורוח קדשו של הסבא קדישא המקובל האלקי [מסטרא דאמא] כמוהר"ר ר' אהרן טוויל זיע"א — [שמנוחתו כבוד בירושלים, ושעל שמו נקרא] — היתה בו. וכבר מקטנותו, הרבה חיילים לתורה, ויראת ה' טהורה החלה לפעמו. מה נורא היה בתפילתו, שהיתה נאמרת בחסידות יתירה, ומה גדול היה בשקידתו בתורה. ועוד בארם צובה — כשעודנו רך בשנים, הרביץ תורה בעדרים, בבית הכנסת בחלב — בימי שבתות כבימות החול. ומה נהדר אהרן הכהן בתקופת החורף, עת היה קם ומתגבר כארי בחצות לילה, והיה הולך לבית הכנסת — יושב ולומד בשקידה עצומה טור וב"י, וכך סיים סדר אורח חיים — כל הטור עם נושאי כליו.

בגיל עשרים שנה הגיע ארצה, ונכנס בעובי הקורה ללמד תורה ויראת ה' טהורה לילדים — במיוחד יוצאי ארם צובה; והגדיל לעשות כאשר שימש בהוראה בת"ת "תורת משה" שבשכונת התקוה במשך עשרות שנים, והיה משקיע כל כוחו ומאמץ עצמו באופן נפלא כדי לחנך ילדי ישראל ולהחדיר בהם אמונה ויראת ה'; ולא פסק במשך כל השנים הנ"ל להמשיך בלימודו

האישי בטור וב"י ובש"ס ופוסקים, וגם למסור שעורי תורה למבוגרים בק"ק תפארת רפאל ("אהבת ציון" מלפנים); ועד שבא מר אבי זלה"ה, היה הנ"ל הרב ומו"ץ בבית כנסת הנ"ל, והכל על פיו ישק — בכל נושא הלכה, והיה פקיע שמיה בהוראה — מלבד שהיה העובר לפני התיבה, וקורא בתורה בדקדוק אמיתי. וכאשר היה דורש לקהל בענין חינוך ילדים בחינוך אמיתי או טהרת המשפחה, קורות בית הכנסת יתפלצון, ולבות האנשים ינועו כנוע עצי היער, מפני פחד ה' ומהדר גאונו, מאימת הדברים, ואיך שאמרם החכם הנ"ל — ואיפה שאתה מוצא ענותנותו שם אתה מוצא קנאותו, שהיה קנאי לשם ה', ועשוי לכלי חת ולא יחנף.

הגדיל תושיה, עד גזר אומר אבינו הקדוש לייסד ישיבה לחכמים, הנקרא זכרון משה (כיום, ברחוב מרגולין 16 יד אליהו — תל אביב) — שבו יחסיון אברכים הלומדים כל היום תורה, והוא דחק להוציא לפועל ולייסד הישיבה; ועל כן, ייסודה של הישיבה יזקף לזכותו. והיינו יוצאים שנינו לחו"ל לגבות כספים לאחזקת הכולל, והיה מכתת רגליו ממקום למקום בהתלהבות עצומה, והיה מדקדק בכל פרוטה של הישיבה שלא תצא אלא למטרה הקדושה, כאילו חושש למעול בקדשים; והיה עובר עליו חודשים ארוכים בנסיעות, מבלי להיזקק להוציא מכספי הישיבה — והיה מדקדק בכספי הישיבה עד להבהיל. ובכל מקום שהגיע בחו"ל, עשה רושם גדול, כי היה משפיע יראת שמים באופן נפלא. והיו אנשים שלא הביאו בנים עשרות שנים, וקיבל הבטחתם שישמרו טהרת המשפחה, שבת ויו"ט, והוא מבטיח להם בן זכר — ויהי לנס; ונתפרסם שמו כאיש קדוש וחסיד.

וכמה היה דואג לת"ח עניים ונוזקים, והיה מזיל מכספו אלפים ורבבות כדי לחזק "הני ברכי דרבנן" — וכל מעשיו בסתר. ולעת פטירתו זעקו אנשים — אהה! מי יעזור לנו? וכמה שהיכרנו היה מעט מזעיר, שלא היה עובר עליו לילה שלא היה קם ללמוד; ולסיום הלילה בתפילה בנץ — לאחר שהתקדש והיטהר ככהן הקרב להקריב קרבן. והיה קם בלילות — ולפעמים כדי לא להפריע שינת בניו וחתניו היה לומד לאור החשמל במדרגות או בכל מיני דרכים, והעיקר שלא להפריע לאחרים בעבודת קדשו.

בשנותיו האחרונות היה מתגבר בחסידות יתירה הפלא ופלא, וכמעט לא היה מוציא הגה מדיבור חול או ח"ו לשון הרע וכדומה, שהיה נוהר מאד מאד.

דרך אר"ץ

מה אספר ומה אפרט? יכלה הזמן, ומי יעצור כח לתאר את מעשיו
— לפרטם אי אפשר, ולבארם קשה מנשוא — ווי על האי שופרא
דבלי בעפרא, אין לנו חליפתו אין לנו תמורתו — תהיה נשמתו צרורה
בצור החיים.

מאמר "בית נשיא"

נעל בית הכנסת הגדול של ארם צובה כבר נכתבו מאמרים רבים, אך על בית הכנסת השני בקדש — הוא בית נשיא, כמעט ולא מצאנו שום ידיעות; ועל כן ראיתי לנכון להקדים לספרי זה את מה שעלה במצודתי — על פי הנמצא מפוזר בכתובים, ואת אשר קלטו אזני מפי הרב יצחק טוויל שליט"א, וח' מרדכי כבאסו, וח' משה כהן נ"י, ועוד — אשר הכירו בית כנסת זה מקרוב; וזאת על פי בקשתו של הרב נסים נפתלי נ"י (הנוזר בסוף המאמר).

תיאור בית הכנסת: בית הכנסת עצמו נמצא בקומת קרקע, פתוח לחצר גדולה — בצד מזרח של החצר; הכניסה הראשית מצד צפון, וארון הקדש בצד דרום (היות וכידוע, העיר חלב נמצאת מצפון לארץ ישראל). מצד מערב היה קיר זכוכית על פני כל האורך; קיר זה היה נפתח כולו בימי הקיץ, כאשר רוב הציבור התפלל בחצר בית הכנסת — וכדי שישמעו דרך שם את התפילה. מצד דרום היה חדר ארוך וצר, הנקרא "ליוואן" (פירושו — "בלי שמש"); מצד צפון לחדר זה היתה כניסה לחצר — כדוגמת הכניסה המערבית של בית הכנסת עצמו, וגם כאן היה נפתח קיר הזכוכית עד הסוף — בימי הקיץ, כי חלק מהציבור העדיף להתפלל שם — בהיותו מקום קר, אשר קרני השמש לא היו חודרים אליו; ובימי שבת בשעת המנחה, היו מתקיימים בו שיעורים (בזמן האחרון היה מלמד שם — הרב חיים עזאר ע"ה, מדרש רבה). בחדר זה גם היה היכל קטן עם ספרי תורה אחדים, אך בחצר — על אף ששימש גם הוא לתפילה, לא היה היכל — [ארון הקודש]; ואולם, באמצע החצר עמדה תיבה העשויה מאבן, ומצידיה היו אצטבאות אשר עליהם ישבו המזמרים (העיר חלב הצטיינה במשך כל הדורות כתחום השירה; ומזמרים אלו לקחו חלק פעיל בתפילה). בצד דרום של התיבה היתה אצטבא גבוהה, אשר עליה הניחו את הספר תורה בשעת הקריאה. בבית הכנסת בפנים היתה תיבה העשויה עץ — והיא היתה מיטלטלת.

מצד צפונו של בית הכנסת — וכן גם מצד מערב, היו מדרגות המובילות לקומה השניה — שם היתה ישיבה הנקראת "מדרש בית נשיא" או ישיבת "דגל תורה", מיסודו של הרב משה טוויל זצ"ל — אשר שימש גם

כראש הישיבה, ורב העיר בפועל (אם כי רב ראשי רשמי לא היה בתקופה זו. עוד נזכיר כאן כי הרב טוויל הנ"ל היה ידוע כקנאי נועז — ונלחם עד חרמה באליאנט אשר הלך והתפשט בחלב, בימים ההם). את הכיתה הגבוהה של מדרש זה לימד הרב משה טוויל הנ"ל; הוא הקנה לתלמידים שיטה יסודית בלימוד התורה, וכל גידולי האר"ן בדור זה יצקו מים על ידיו. את הכיתה השניה לימד הרב שלמה זעפרני זצ"ל (הוא אשר כתב את "מנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה", אשר הרביתי להעתיק ממנו בפנים). הכיתה שאחריה לימד הרב יום טוב ידידי הלוי שליט"א, אשר שימש לאחר מכן כראש הישיבה ורב העיר (הלה נמצא כיום בארה"ב; ושמעתי מפיו הרב דוד הררי נ"י שהוא חיבר ספר נכבד על סדר טהרות — יה"ר שנזכה לאורו). בתחילת דרכה היתה הישיבה ב"מדרש עבוד הררי" אשר בארם צובה, ואחרי כן עברה ל"בית נשיא".

לפני ה"מדרש" (כחצי קומה) היה עוד אגף של "בית נשיא", והוא מרפסת אשר עמדה בצד צפון — לכל האורך, והיא היתה משקיפה על פני מבוי (הנקרא "זקאק שוייש" — נזכר להלן). במקום זה התפללו רק בזמנים מסויימים, כגון בשמחת תורה; וכמו כן, גם היו מברכים שם ברכת הלבנה (היות ובחצר למטה לא תמיד היה נראה הירח, מחמת בית הכנסת המסתיר אותו).

לפני כחמישים שנה היה קיים בארם צובה בית דין צדק, בראשותו של הרב עזרא חמווייכבו זצ"ל — הנודע בפקחותו ובשנינותו; ושני לו ישב הרב משה מזרחי זצ"ל, אשר שימש אחרי זה כרבה של ארם צובה; ושלישי — ישב הגאון המפורסם רב רבנן מוה"ר עזרא עבאדיישעו זצ"ל (הלה אמנם היה כ"שמואל בדורו", אך היה הצעיר שבחבורה, ולכן ישב רק במקום השלישי. הוא היה יחיד ומיוחד ב"עיון החלבי" — וכתב חידושים רבים בסוגיות הש"ס; ואולם, רוב חידושיו התפזרו בין תלמידיו, ולכן לא זכינו לאורם). בית דין זה ישב מלפנים, אף הוא ב"מדרש עבוד הררי" הנ"ל, ואחר כך עבר ל"בית נשיא" — בבית הכנסת למטה (וכפי שכתב בשו"ת מגן בעדי [עמוד 82] על בית כנסת בית נשיא — "שבו קבעו הוראתם ותפילתם בית דין הצדק")

בתקופה זו שימש כרב בית הכנסת בית נשיא הרב יהודה-אצלאן עטייה זצ"ל (הלה מלבד גאונותו בתורה ובחסד, היה ידוע גם בגין קמיעותיו הנפלאות — כפי שמספרים בני ירושלים; ושאר מעשה תקפו וגבורתו, הלא המה בכתובים תחת ידי. ועוד יש לציין כי אביו — הרב נסים עטייה ע"ה, נודע כסופר סת"ם ירא שמים, אשר כתב

כמאה ספרי תורה בקדושה וטהרה; אחרים מספרי תורה אלו היו מונחים בבית נשיא, ובכל יום חמישי היה הבן — הרב יהודה עטייה הג"ל, בודק אותם — לקראת שבת).

לפני תקופה זו שימש כרב בית הכנסת הרב יצחק סוויד זצ"ל (הזכירו הרב יוסף ידיד זצ"ל בשו"ת שארית יוסף, וכתב עליו תוארים חשובים). ועוד היה סמוך ל"בית נשיא" מקוה טהרה — בו טבלו הנשים בימי קדם; ואולם, לאחרונה הוא שימש לטבילת כלים בלבד (כנראה משום שמימי היו קרים במיוחד). מקוה זה היה רכושו של בית הכנסת (ובנוסף לכך, היו ליד זה חנויות של פחחים — אף הם בבעלות בית הכנסת. חנויות אלו היו מושכרות לגויים — ארמנים, ואת דמי השכירות היה גובה הרב משה דיב לניאדו ע"ה [נהגבאי הראשי של בית נשיא], עבור בית הכנסת).

מקומו של בית נשיא ב"חארת אל ק'לה" — והוא חלק מ"חארת אל יהוד" (שכונת היהודים — והיה בקצה המערבי של שכונה זו); ונמצא בין הסימטאות — סמוך למבוי הנקרא זקא'ק שאוויש (הוא "מבוי אל ג'אוויש" הנזכר בשו"ת מעין גנים [חלק ב' עמוד רמ"ד] — בשנת תרכ"ו); והוא קרוב גם לשער הנקרא בא"ב אל פרא'ג' (שער הישועה). אזור זה נמצא ליד המרכז המסחרי החדש — בכניסה לעיר העתיקה (בצר צפון מערב), וסמוך לכבישים הראשיים של חלב (שלא כבית הכנסת הגדול של חלב, הנמצא בפאתי העיר העתיקה). בית הכנסת בית נשיא עבר שיפוצים ושכלולים בתקופות שונות: ראשון בקדש — מובא בשו"ת ויוסף אברהם (סימן ל"ה) וז"ל זה קרוב למאה שנים בנה ה"ר אברהם נשיא בית מדרש באמצע רחוב היהודים, ומתפללין שם חבורות חבורות (מחוסר מקום); ומשנת ת"ר ואילך נמתקו הדינין בכל מקום, עמדו אנשי מעשה והרחיבוהו הרבה — ומתפללין בו בבקר ובערב, ולומדים בו בחצות הלילה עכ"ל. ספר זה נדפס בשנת תרכ"ד — ולפי זה בין השנים ת"ר לתרכ"ד היתה הרחבתו של בית הכנסת (זה כנראה יסוד למה ששמעתי מפי חכם רפאל לניאדו נ"י, כי ראה שלט ב"בית נשיא" — בו כתוב שנוסד בשנת תר"י; וכנראה שהיה כתוב שהרחיבוהו כנ"ל — ולא שאז נבנה; או יתכן שהיה כתוב על אגף מסויים, שבנו אותו בשנת תר"י — ולא שהבית כנסת עצמו נבנה כשנה ההיא. ובהקשר זה, יש לציין כי גם לאחרונה היו מתפללים שם "חבורות חבורות" — ובימי החול היו מגיעים לחמשה עשר "מנינים", בתפילת שחרית; מנינים אלו התקיימו בכל אגפי בית הכנסת כולל ה"ליוואן" הג"ל, והחצר. [ובמדרש שלמעלה התפללו שחרית רק בשבתות — מפני שאז לא למדו שם תלמידי ה"מדרש"; ובאותה שעה גם התפללו בבית

הכנסת למטה]. ועוד יש להעיר כי בתקופה האחרונה היה ציבור המתפללים בבית נשיא גדול יותר מאשר הציבור בבית הכנסת הגדול, עד כדי כך שבימים נוראים היה מספר המתפללים בבית נשיא מגיע לכשבע מאות איש).

שוב אחרי זה בשנת תרצ"ט [1939], עבר בית הכנסת שיפוצים ושינויים יסודיים — היות והקומה השנייה היתה רעועה (לפני כן היו הקירות בנויים מאבן ומצופים בעץ, וכן גם היו ארונות מעץ; ואת כל זה הורידו — ובמקום זה סיידו את הקירות בטיח נאה ומהודר, והתקינו ארונות חדשים. וכמו כן, ריצפת הקומה השנייה היתה עשויה קרשים, והחליפו אותה במרצפות. וגם הגג היה מעץ — ובמקומו בנו גג מביטון משוריין. וכן גם הרכיכו חלונות חדשים, ועשו היכל חדש, וגם ספסלים חדשים). בתקופה זו עברו תלמידי ה"מדרש" לבית הכנסת הגדול; ואולם — עקב צפיפות שם, נאלצו שוב לנדוד — הפעם ל"מדרש דבח" (הסמוך לביהכ"ג הגדול), עד כעבור ששה חדשים — אז הסתיימו השיפוצים, וחזרו למשכנם — הוא בית נשיא.

ואחרי כן — בפעם השלישית, עבר בית נשיא שיפוצים, וזאת בשנת תש"ט — לאחר "מאורעות תש"ח בחלב, שאז נפגעו קשה בית הכנסת הגדול, ועוד בתי כנסת — וגם "בית נשיא"; ואז התבצעו השיפוצים תחת פיקודו של נז"י הרב משה דיב לניאדו וצ"ל, אשר דאג לשיפוצו ותיקונו מחדש (הלה היה ממונה על בית הכנסת בית נשיא; ועל אף היותו עיוור — כבר מגיל חמש, הטיב לתפקד בהצלחה מרשימה בכל התחומים; וכמו כן היה בקי בש"ס ופוסקים, וגם משורר עצום — אשר בזכרונו המדהים, קלט בעל פה למעלה מאלף שירים וזמירות — מזמרת האר"ן).

לענין מקורו של השם "בית נשיא" — כבר הזכרתי למעלה משו"ת ויוסף אברהם שבנה אותו הר' אברהם נשיא. שם זה נזכר גם בכתב יד על חלב (הנזכר בפנים — ב"מנהגי בית הכנסת הגדול"), וכך כתוב שם: "אני מתאכסן בבית גביר אחד — שמו ר' אברהם נשיא הכהן, כי אבי אביו היה נשיא בכבל — ועל שמו הוא נקרא".

אבל היום — לדאבונו ולמגינת לבנו (לפני כעשר שנים), עקב תכנית של עיריית חלב, לחדש את פני השכונה (חארת אל יהוד), נהרס בית הכנסת כליל — יחד עם החצר וכל אשר בו, וכן גם המקוה הסמוך לו; וכך נשאר חרב ושמם עד עצם היום הזה. ואולם, בימים אלו הולכת ונרקמת תכנית חדשה ע"י הרב נסים נפתלי נ"י — הוא הגבר אשר הקים עולה של תורה, ואשר לקח על עצמו משימה חשובה — להחיות

כאן בארץ ישראל בית כנסת זה, וכפי שהזכיר הלה — "עתידים בתי כנסיות ובתי מדרשות שיקבעו בארץ ישראל". ואני אברך, ולי נאה לברך — ברכת הדיוט, שיראה ברכה במעשי ידיו, ויזכה להגדיל תורה ולהרבות חיילים לתורה — מתוך שלווה ונחת (וכאן המקום לציין כי נמצא בשו"ת מעין גנים [חלק שני — חושן משפט סימן כ"ב] "פסק ק"ק בית נשיא — שנת תרכ"ו". וב"שאלה" שם כתב וז"ל ידוע ומפורסם שק"ק בית נשיא היה להם משנים קדמוניות שני בתי כסאות, אחד לק"ק הגו' — בתוך "בית נשיא", והשני — בחצר בית "לניאדור", אשר הוא עתה מכלל "בית נשיא" — שהכניסוה לתוכו והגדילו הבית כנסת [וכפי שהזכרתי למעלה בשם שו"ת ויוסף אברהם]; וכמה שנים — מימות ראשונים, היה דרך בית הכנסת פתוח, ויוצא השופכין של בית כסא — מגולה על פני השדה, גם מימי רשות הרבים של השכונה הזאת, ועם קצת בתי כסאות של מבוי "אל ג'אויש" [הוא הנזכר למעלה בשם זקא'ק שאווי'ש] — וכל מימיהם היה הולך תחת הקרקע, ויורד לכנדי'ק [אגם — שם היו הרועים מביאים את בהמתם, לרעות בתוכו] וכו' — הריח של הכנדי'ק — מכח השופכין שהיה מגולה, היה יוצא לבית "שבות" ולבית "נחמד" שבצידו וכו' — עזרא שבות סתם הדרך מתוך חצירו; ומזה שנים נ"ע [ננחו עדן — כלומר נפטר] הר' עזרא [שבות] הנזכר, וחצירו — קנו חציה ק"ק בית נשיא, כדי לעשות בתי כסאות הצריכים לק"ק, וגם כדי לעשות בית קדש לתנוקות של בית רבן; וחצי האחד, קנה אותו ה"ר אליהו שבות — ועשו הק"ק הבתי כסאות. ועוד, כבר מקדם היה לק"ק [בית נשיא] חזקת בתי כסאות, אלא שהיו חוץ לחצר, ועתה עשו אותם בחצר הנזכר וכו'. גם בני השכונה — יש מהם שמחלו על זה, ויש מהם שלא מחלו; וזאת לדעת, שהאנשים שלא מחלו — דרך שיש להם הוא תחת קרקע ההיכל של בית נשיא; ולפעמים יוצא ריח רע לבית נשיא, עד שלא יוכל הקהל להתפלל שם — לזה לא מחלו עכ"ל בקיצור — יעו"ש שהאריך בזה מאד; ותשובתו שם משתרעת על פני עשרות דפים. וכל ענין זה הבאתי, היות והוא שופך אור על בית הכנסת בית נשיא, והנעשה שם בתקופה ההיא).

הליכות ומנהגי בית הכנסת בית נשיא

(מפי ח' ר' משה כהן נ"י — תושב עיה"ק ירושלים)

(א) בימי חול ב"בית נשיא", היו קמים בשעה שתיים לפנות בקר — לתיקון חצות; ואחרי כן היו שם קבוצות קבוצות — לומדים זוהר, משניות, או חק לישראל (ובלילי שבתות — במקום תיקון חצות, התקיימה שם שירת הבקשות, ברוב פאר וזהר — ואף יותר מאשר בבית הכנסת הגדול).

(ב) לאחר תפילת שחרית היו לומדים [חלק מהציבור] "חק לישראל" — בעודם לבושים טלית ותפילין.

(ג) במנחה וערבית התקיימו כמה "מנינים", ואחרי כן למדו שיעור מוסר, מתוך הספרים: פלא יועץ, ארוכה ומרפא, דרך אמונה, ועוד (ארוכה ומרפא — חיבר הרב הלל דוד סתהון; וספר דרך אמונה, חיברו הרב יעקב שאול דוויך זצ"ל — שניהם מרבני ארם צובה).

(ד) בשבת בבקר, היתה קבוצה שקראה תהלים; ובכל שבת היו מסיימים את כל ספר תהלים.

השמטה

בספר לקדושים אשר בארץ [מהדורת ש' תש"מ] (עמוד ק') כתב על הרב שלמה נחמד זצ"ל וז"ל בשנת תרי"ט נסע למצרים אל בן דודו העשיר, ולקח ממנו סכום כסף נכבד. בכסף זה בנה [ר' שלמה] ישיבה גדולה על גג בית הכנסת בית נשיא אולם מפואר עם ריהוט יפה, וספרייה עשירה עכ"ל (הרב שלמה נחמד הנזכר כאן, נולד בחלב בשנת תקנ"ו, והתמנה לרב העיר בשנת תרכ"ט; ואולם, הוא נפטר באותה שנה, ולכן לא שימש בפועל בתפקיד זה).

הקדמה

אודה ה' מאד בפי ובתוך רבים אהללנו; כמה נסים ונפלאות והשגחה פרטית עד להפליא, כמה סיעתא דשמיא, וברכה והצלחה ראיתי בעיני וחשתי על בשרי במשך קרוב לשנתיים, אשר אני יושב על התורה ועל העבודה, בחיבור ספרי זה — ואמנם כך הוא אצל כל מחבר ספר "הן חסר הן יתר", אולם דומני שאצלי הוא "יתר" מכל המחברים אשר לפני, ועל כן אברך את ה', מעין הברכות וההודאות, שזכיתי לברך על המוגמר, בחדש אדר. רבים ישאלו, לשם מה צריך לחבר ספר על מנהגי ארם צובה, והלא מזה זמן רב עזבו מרבית התושבים את העיר והתערבו — והשתלבו בעדות השונות בארץ ובתפוצות, וגם אלה שממשיכים בכל זאת, את מנהגי ארם צובה — הרי גלוי וידוע לפניהם כיצד נוהגים, ואם כן על מה רעשה האר"ץ? — זאת אשיב! רבים הם הספרים העוסקים בנושא המנהגים, ואף חוברו במיוחד למטרה זו — בין בארצות המזרח ובין בארצות אשכנז, ומדי פעם שומעים או קוראים על מנהגי העדות השונות; ודוקא עירנו ארם צובה — הנודעת לתהילה בכל התקופות — משום מה נשמטה ממסגרת זו, והדור הצעיר אינו מכיר את מנהגי אבותיו "הקדושים אשר באר"ץ", ושואל — ואין משיב! וכן בישיבות הקדושות, לומדים את התלמוד ומפרשיו — שלחן ערוך ונושאי כליו — יש הבא בקצרה, ויש הבא בארוכה, בלימוד הראשונים והאחרונים אשר רבו מספור, אך עם כל זאת לא הגיעו לחצי שיעור של מחברי הספרים אשר מקום כבודם היה בעיר ארם צובה המהוללה — ואפילו "אפס קצהו" לא ראו עדיין, לכן אזרחי כגבר חלצי, ונטלתי על עצמי משימה זו אשר "ראשיתה מצער" — כי היה בדעתי לחבר "קונטרס" בלבד [ולא ספר], אך בסופו של דבר "אחריתה ישגא מאד" — יצא מזה ספר; ועוד היד נטויה, כי יש לפני עוד מלאכה רבה, דהיינו חלק יורה דעה, אבן העזר, חושן משפט — ובנוסף לזה, גם חלק "כללי הפוסקים" [כללי פסיקת הלכה כפי מה שנהגו בארם צובה — כמובא בספרי רבני אר"ץ]; ועוד חלק אשר יקרא שמו "ונושנתם באר"ץ" — למנהגי ארם צובה העתיקים, אשר יכלול

גם תמצית [עד כמה שאפשר] של כל מחזור ארם צובה על שני חלקיו — [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז — ומכיל למעלה משמונה מאות דפים].
 זוכיתי על ידי זה להציב יד ושם למנהגי ארם צובה, וכן גם לרבני ארם צובה אשר הביאו מנהגים אלו בספריהם; ובכך התגשם הרעיון המיוחל. ואמנם — ידעתי ביני ידעתי כי מקום יש בראש, להעיר על ספרי זה — יש אשר יעיר על הסדר והסגנון, ואחר יטען שהארכתי יותר מדי בפרטי המנהגים ומקורותיהם — [כדרך החוקרים], ואחרים יאמרו שהוא לוקה בחסר, חסורי מיחסרא, ויחנו בחסירות — על זה אענה חלקי: ידע הקורא כי כל דברי מדודים ושקולים, וכמעט שאין קטע בכל הספר שלא כתבתי פעמיים — [יש גם חלקים רבים שכתבתי עד חמש פעמים, ויותר], למען לא יצא מתחת ידי דבר שאינו מתוקן. וכמו כן היגיעה ועמל שהשקעתי זה שנתיים במלאכה זו, הם כמעט ללא מיצרים; וגם בזמן שרוב בני התורה "יצא לחפשי", עשיתי לילות כימים בספריות שונות, ואז ראיתי שאין לדבר סוף עד אשר הגעתי למסקנא כי עלי ליישם את הכלל הידוע — "מכללי הזהירות לא להיזהר יותר מדאי", ובאתי לכלל החלטה להוציא לאור את חלק "אורח חיים" בלבד כ"מהדורא קמא", וזה גם מהסיבה ש"רבים אומרים מי יראנו טוב" — "והנוגשים אצים לאמר כלו מעשיכם"; וקיימתי בזה את הכתוב "אל תמנע טוב מבעליו". ועוד, בענין חיצו הביקורת העלולים להיות מופנים לעבר ספרי הלז — מצאתי כתוב בספר "רבותינו" (בני ברק תשל"ז — בעמוד רל"ט) בשם הרב משה שטרנבוך שליט"א בהקדמת הספר "הלכות הגר"א ומנהגיו" וז"ל כשקיבלתי הסכמת מרן פאר הדור הגאון רבי דוב בעריש ויידנפלד (אב"ד טשעבין), אמר שכשהוציא לאור ספרו דובב מישרים קיבל מכתבים הרבה; זה טוען שעליו להביא עוד אחרונים שדנו בענינים שמביא, וזה טוען שעליו לצמצם לעניני הלכה בלבד, וזה מייעץ שיכתוב בעמקות; והוא החליט לא להשיב כלל — ואמר שמעולם לא חיבר ספר שווה לכל נפש, רק לאלו המרוצים מספר כזה, ולכן אם אחד מבקר — תשובתו בצדו, שהספר לא חיבר בשבילו עכ"ל [אך אין פירושו של דבר כי אין רשות לאדם להעיר על ספרי זה, אלא שיש הבדל בין הערה על מנת לתקן לבין ביקורת על מנת לפסול, כפי שמצוי לצערנו בזמננו — וכמו שאמר אחד חכם "זה פוסל דיינו של זה, וזה פוסל וכו'"].
 עוד מצאתי כתוב, שאין ספר אשר אפילו אחד מסוף העולם לא ילעג לו; ואם כן, לעולם אי אפשר לצאת ידי חובת חיבור ספר, אם יתייחס אדם ל"מה יאמרו הבריות". ועדיין אנו צריכין למודעי, כי ישנם הסבורים

שספר זה נועד רק לחוג מסויים בלבד, כלומר לבני ארם צובה וצאצאיהם — אך אין הדבר כן, אלא הספר הוא "שווה לכל נפש" מכמה טעמים: (א) השתדלתי ברוב המקומות להסביר את המנהגים על פי ההלכה, ובזה חרגתי [לפעמים] ממסגרת הספר, והתחדשו "הלכות גדולות"; כמו כן עשיתי — במקרים אחדים — השוואה לקהילות אחרות [ספרדים — תימנים, ואף אשכנזים]. (ב) דווקא מכין אחינו האשכנזים ישנם רבים החוקרים את מנהגי העדות ומקורותיהם וכותבים בנושא זה מאמרים וספרים — [מתוכם יזכר ידידנו הרב נתן פריד נ"י, אשר תרם רבות מידיעותיו הרחבות, בנושא זה]. (ג) ראיתי שמחברי הספרים הכלליים על המנהגים סובלים ממחסור של ספרי רבני ארם צובה, ומעט מאד הזכירו מספריהם ממנהגי ארץ; ועתה לאחר שיצא לאור ספר זה, יהיו ספרי חיים ומתים פתוחים לפניהם, והכל פרוש כשמלה, ונשאר להם רק להעתיק מספרי זה, ללא חיפושים מייגעים ומיותרים.

וכעת אבא לבאר על מה הוטבעו אדניו של הספר — דרכי דרך ארץ ככל סעיף, להביא את המנהג ללא הסבר ופרטים באותיות גדולות — ואחרי זה — בסוגריים [באותיות קטנות יחסית] יבא המקור — אם מפי ספרים ואם מפי סופרים, וצמוד לזה הסבר למנהג, או מקורות נוספים, וכל מה שמסביב לזה. כמו כן השתדלתי להקפיד לצטט מהספרים מבלי להוסיף מאומה על הלשון במקור — ובמקומות שהוספתי הסבר הקפתי את התוספת בסוגריים, אם כהשלמה למלים במקור — בסוגריים מרובעים, ואם כהסבר — בסוגריים עגולים; ולעומת זה במקומות רבים קיצרתי בתוכן הדברים והשמטתי מלים או קטע שאינם נחוצים לתכלית הספר, ולפעמים אף שניתי את הסדר מכיון שהעתקתי מאמצע ענין, וכדי להתאימו לנושא — בבחינת "גורעין ומוסיפין ודורשין".

וכן השתדלתי לכל אורך הדרך ארץ להקפיד על סדר ה"שלחן ערוך" — עד כמה שניתן לעשות כן, לפי מגוון הנושאים אשר חלקם כלל אינו מופיע בשלחן ערוך [כגון סדר ט"ו בשבט, וכדומה]; יחד עם זה השתדלתי להקל על הקורא — ובכך נאלצתי במקרים מסויימים, לסטות מסדר ה"שלחן ערוך", כגון בתפילות שבת וחג, אשר בשלחן ערוך הסדר הוא לסירוגין, אך אני ריכזתי את הכל בפרק אחד. וגם לרבות, טרחתי במיוחד לברר — עד כמה שאפשר, בכל מנהג הנזכר בספר, כיצד נוהגים היום בחלב — [ולפעמים הבאתי את מנהג חלב מכמה תקופות, והכל לפי האנשים אשר מהם שאבתי את הידיעות על המנהגים]; ואמנם שמעתי בשם

הרב יעקב עטייה שליט"א, שכבר בזמנו — לפני כארבעים שנה — עזבו מרבית תלמידי החכמים את חלב, וממילא אין להוכיח ממנהג חלב של הזמן האחרון, כיצד היה מנהג חלב בתקופה קדומה יותר, אולם לאחרונה נוכחתי לדעת שבכל זאת נשארו תלמידי חכמים בעיר עד עצם היום הזה; ומתוכם אזכיר — טובים השנים, האחד הוא ידידי ד"ר חיים דאיה נ"י, "רופא כל בשר" — וגם "מפליא לעשות" בשטח ההלכה והמנהגים — מנהגי אר"צ, אשר עזב את העיר חלב בשנת תשמ"ז; ונעזרתי על ידו רבות — כפי המשתקף מספרי זה, וכאשר עיני הקורא תחזינה; ומשנהו — ח' אדמון כהן נ"י, אשר עזב את חלב בשלהי שנת תשמ"ח, ובזמן היותו בחלב זכה להעמיד את התורה על תילה, ובקיאותו בהלכה ובמנהגים הם לשם דבר; ואשר על כן ייאמר לשבחם של בני ארם צובה שגם "ריקנים שבך — מלאים מצוות כרימון" ומהמון העם ישנם יודעי ספר בקיאים במנהגים ומצויינים בהלכה, עד עצם היום הזה, על אף הינתקותם ממרכזי התורה, כידוע. ועוד הקפדתי לכתוב כל דבר בשם אומרו, אם מהרבנים ואם משאר אנשים, והרווחתי בזה — מלבד ענין "כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם" — שידע הקורא מפי מי יצאו הדברים, ואצל מי אפשר לברר את הענין או להעיר על כך [וכפי שהעיר לנכון הרב יצחק זעפרני שליט"א]. עוד עלי לציין, כי השתדלתי [על פי רוב] לכתוב את המנהגים בשם שנים — ולפעמים גם יותר, וזאת מכיוון שקיימת "שכחה" — וכדי לוודא שאכן כך הוא המנהג, או כדי להדגיש שכן היה מנהג חלב בכמה תקופות; וגם הקפדתי לכתוב את השמות לפי סדר "מוקדם ומאוחר" של עזיבתם את העיר חלב. ובענין הזכרת שמות הרבנים שליט"א ראיתי שכמעט לא יתכן לצאת ידי חוב בזה — בבחינת "סיימת לשבחא דמרך"?! ולכן כתבתי על כל רב — ככל שיהיה גדול, "הרב פלוני שליט"א"; ועם הרבנים הסליחה — [ובכלל ידוע כי הרב עזרא עטייה זצ"ל היה מצמצם בשבחים ותוארים, והתנגד למה ש"מחלקים" תוארים ושבחים ללא הגבלה]. וכאן המקום להודות לכל הרבנים ואנשים אשר סיפקו לי מידע בענין המנהגים [שנים מתוכם — לצערנו הרב, עזבו אותנו לאנחות באמצע חיבור הספר, ולא זכו שיתקיים בהם הפסוק "נוצר תאנה יאכל פריה" — ה"ה הרה"ג בנש"ק כמהר"ר אהרן טוויל זצ"ל, ומשנהו — נז"י הרב נסים לוי ע"ה].

ועוד סללתי בספרי זה דרך ארוכה שהיא קצרה — טרחתי לפענח את כל ראשי התיבות הנמצאים בספר, באופן שלא יופיעו בספר שום

ראשי תיבות, מלבד ר"ת הפשוטים ביותר והידועים לכל — נזאת על פי עצת ידידי ר' דוד מטלון נ"ץ; וכן השתדלתי להסביר את הכל בצורה קלה ומושלמת, בשפה ברורה ונעימה, למען יהיה ספרי זה דבר השווה לכל נפש, לכל שכבות העם — הן לחוכשי בית המדרש הלמדנים, והן לפשוטי העם די בכל אתר ואתר — [וכוונתי היתה בזה כדי שאף הרחוקים מתורה ומצוות מבני ארם צובה, ילמדו בספר ויכירו את מנהגי אבותיהם, וידעו כי אמנם היתה חלב עיר של תורה — עיר של חכמים, אשר מסרו נפשם על התורה, והידרו בחומרות רבות; ויאמר הדור הצעיר "מתי יגיעו מעשי למעשי אבותי"?!].

וכעת אעבור לענין נוסח התפילה בחלב, אשר תופס חלק נכבד מהספר — ולצערנו קיים אי בהירות בנושא זה, כי מתחילה היה בחלב סידור תפילה לכל ימות השנה המכונה "מחזור ארם צובה" — או "סידור חלפ" — [אשר הרביתי לצטט ממנו בחלק זה; ובחלק העומד לצאת לאור בעתיד, עשיתי תמצית ממנו, וכאמור למעלה]. סידור זה נדפס לראשונה בשנת רפ"ז [בעיר ויניציא], ובפעם השניה בשנת ש"ך [גם כן ב"ויניציא"], והוא מכיל תפילות לכל השנה, כאמור — כולל תפילות החגים וימים נוראים, ברכות, סדר המת, שמחות, ועוד; ובסופו נמצא "סדר העיבור" [ועל כל נושא יש הקדמה — הסבר והלכות]. נוסח ה"מחזור" הוא כפי מנהג ה"מוסתערבים" — שהם התושבים הוותיקים, אשר ישבו בחלב עוד לפני שבאו המגורשים מספרד; לעומת זה, כאשר הגיעו ה"ספרדים" — בזמן הגירוש, המשיכו להתפלל בנוסח שלהם אשר הביאו מספרד — [יש דעה שמשום כך הדפיסו המוסתערבים את ה"מחזור", כדי שלא יתערבו עם ה"ספרדים", ונוסח הספרדים ישלוט בקרב האר"ץ — וכשם שקרה בטורקיה, שהיו הספרדים מבוססים יותר מבחינת היהדות, וכל חיי התורה התנהלו שם על פי ה"ספרדים"]. אולם בתקופה מאוחרת יותר נכנס [כנראה] בהדרגה הנוסח של הספרדים; ויתכן שהסיבה לכך מכיוון שכינהו רבנים ממשפחת לניאדו ה"ספרדית" — במשך ששה דורות, כרבנים ראשיים בחלב — [ובדורות האחרונים של כהונתם שימשו כרבנים לשתי הקהילות], עד שהתמזגו הקהילות במשך הזמן, והתחילו להתפלל ב"נוסח אחיד" — ולכן אין אתנו יודע מה היה נוסח התפילה בדורות האחרונים [ואמנם בשנת תרע"ה נדפס בארם צובה סידור הנקרא "עולת השחר לעולת התמיד" — לק"ק ספרדים, אך סידור זה עד היום "לא נודע כי באו אל קרבנה", וטרם זכינו לראותו]. ואולם מה שידוע לנו הוא, כי בזמן האחרון התקיים "מניין"

אחד ויחיד של תפילה בנוסח המוסתערבים — בבית כנסת הגדול בחלב, אך בשאר ה"מנינים", וכן בשאר בתי הכנסת בחלב התפללו [כנראה] בנוסח תפילה שהוא מיזוג של שני הנוסחים, כאמור [וכפי המשתקף מהפיוטים של ה"ימים נוראים", שבמקרים מסויימים — היום, תפסו כמנהג המוסתערבים, ובאחרים — כמנהג הספרדים, וכמובא בספרי זה]; וכל זה נמשך עד שנת תרצ"ה, שאז עזב הרב שלמה זעפרני זצ"ל — אשר שימש שם כחזן — את בית הכנסת הגדול, ואזי התבטל ה"מנין" היחיד של המוסתערבים. ובזמן האחרון בחלב התפללו מתוך סידורים שונים; כגון סידור **שער השמים** [הוא סידור מטורקיה — וכתבתי בפנים כי הרב משה מזרחי זצ"ל היה מגיהו מטעויות שנפלו בו], וסידור **תפלה למשה** [נדפס בארצות הברית], וסידורים ספרדים שנדפסו ב"וויען" [הוצאת "שליזנגר"]; וכפי הנראה, לפני תקופה זו התפללו מתוך סידורי "ליוורנו" [וכמו רוב ככל הספרדים] — [ובמיוחד שישנם כמה סידורים שהוציא לאור הרב **אברהם חמווי זצ"ל** [מרבני ארם צובה] עם תוספת הלכות שאסף — ה"ה **בית אל** — סליחות עם תפילת שחרית, **בית דין** — מחזור לראש השנה, **בית הכפורת** — מחזור ליום כיפור, **בית הבחירה עם בית ה'** — לפסח ושבעות; והביא בסידורים אלו מנהגים רבים ממנהגי ארם צובה, וכן סדר הניגונים לתפילות ימים נוראים — כנהוג בארם צובה [וכפי שהעתקתי בספר, במקומן] — וכל הסידורים הללו, נדפסו אף הם ב"ליוורנו" — [ועל כגון זה נראה לומר כי לפעמים נוסח התפילה של כל קהילה הוא הקובע את הסידור שלה, ולפעמים — ונהפוך הוא, שנוסח הסידור הוא הקובע את נוסח הקהילה]; ועכ"פ אין לנו עדיין נוסח קבוע ומוגדר שנוכל לומר עליו שהוא הנוסח של ארם צובה בזמן האחרון, אלא שלאחרונה יצאו לאור כמה סידורים כמנהג ארם צובה, כגון סידור **קול יעקב**, ו"סדר סליחות" להרב **יצחק שחיכר שליט"א** — [העתקתי מהם בספרי זה], אך גם בסידורים אלו אין התאמה מלאה למה שנהוג היום בחלב — וכפי שהערתי בכמה מקומות.

זה כלל גדול בספרי זה — כל אשר כתבתי בעניני הלכה הוא לידיעה בלבד, לדעת ולהבין — אך לא להורות [ורק בדברים שאין בהם ענין של הלכה, אלא מנהג בלבד אפשר לנהוג ככתוב בספר]; וחלילה לסמוך על דברי אלה להלכה בעניני איסור והיתר ודיני ממונות, וכיוצא — על מנת להקל. והנני מסיר בזה כל אחריות מצידי על כל הכתוב כאן, וכל הסומך על דברי להלכה ידע כי עושה כן על אחריותו בלבד.

ועתה אתחיל ב"מסכת ברכות" — ראשית כל אברך את מנהלי הספריות, אשר בהם עיינתי ברבים מהספרים שהזכרתי בספרי זה; בראש ובראשונה — "בית הספרים הלאומי", והעומד בראשה — מר זלמן זנד נ"י [אשר הואיל להרשות לי לעיין במחזור ארם צובה, אשר ערכה לא יסולא בפז], וכן אנשי הצוות אשר שם, שהושיטו לי את מלא עזרתם האדיבה; וכן ספריית בר אילן; וספריית הרמב"ם [בתל אביב], והעומדים בראשה — הרב אליצור נ"י, ומר טמיר נ"י; ואוצר הספרים שע"י ישיבת פוניביז; והספרייה שע"י ישיבת מרכז הרב, ואחרון חביב — ספריית "ציטרון" הנמצאת בבית אגודת ישראל, בבני ברק; לכולם אני מודה, ומברך שיזכו להרבות ספרים, ולהפיץ מעינותיהם חוצה, על מנת להגדיל תורה ולהאדירה. עוד עלי לציין לשבח את המפעל החשוב ונכבד "מכון הכתב" — בראשותו של הרב עזרא בצרי שליט"א אב"ד בירושלים, אשר שם דגש על הוצאת ספרי רבני ארם צובה; ואמנם יצאו מתחת ידו ספרים רבים של רבני אר"צ, ובכך הקיל עלי מאד את העיון, וחסך ממני לשהות בין כתלי הספריות לחפש — "חיפוש מחיפוש", בספרים אלו את מנהגי ארם צובה.

וגם אברך את ידידי הרב משה עמאר נ"י — המזכה את הרבים בהוצאת ספרים לאור ועריכתם מחדש, אשר נאות להשאיל לי ספרים, וגם העניק לי מנסיונו העשיר מלא חפניים הדרכה — ועצה טובה קא משמע לן; יהי"ר שיראה ברכה במפעלו הכביר.

וכן — "קובע ברכה לעצמו", ידידי המשכיל ונבון כה"ר דוד מטלון נ"י, אשר רבות עודדני במלאכתי זו, ואשר יעצני עצות קולעות והדריכני בדרך הנכונה, וגם לרבות — במובן הכספי; ישלם לו ה' כפעלו וכמעשי ידיו, בכל טוב סלה.

ועוד אזכיר לטובה את אלופי ומיודעי הרב נתן פריד נ"י, אשר האיר עיני במקומות רבים, ברוב בקיאותו וידיעותיו הרחבות בכל התחומים — [הלה גם כתב מאמר על נוסח התפילה לפי מנהג ארם צובה, והעתיק שם את נוסח תפילת שמונה עשרה, מסידור כתב יד של ארם צובה, אשר ציטטתי ממנו בקונטרס "ונושנתם באר"ץ" — בחלקו השני של ספרי העומד לצאת לאור בס"ד]. וברכתי — ברכת הדיוט, כי יזכה לכתוב כהנה וכהנה, עוד מאמרים רבים ונכבדים, ויאיר את עינינו באוצרו הטוב.

עוד עלי להודות לרעי נעים ההליכות — ר' יחזקאל טופורוביץ נ"י, אשר הואיל להרשות לי להעתיק בספרי זה קטעים מתוך מכתב ארוך

הנמצא תחת ידו, אשר בו תיאור של חיי הקהילה בחלב, בדרך ארוכה מאר"ץ ורחבה — [הבאתי ממנו בפרק הליכות ומנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה]; ומדי דברי בו אזכיר, כי עד עתה — עם כל ההשערות, טרם נודע בוודאות למי מקדושים מכתב זה, אולם על פי סימנים שונים מתוכן המכתב מוכח שזמנו הוא בין השנים תר"ז—תר"ח, וכתב אותו רב אשכנזי שבא מארץ ישראל לחלב וגלילותיה, [יש לשער שמטרתו היתה לראות את "כתר ארם צובה", על מנת להשוות בינו לבין נוסח ספרי התורה הנמצאים בידינו]; וכמו כן, נתונה בזה תודתי להרב דוד יצחקי נ"י אשר "דין גרמ'א" — והיה בגר'ם המעלות, לגילוי מכתב נפלא זה [אצל הנ"ל], וכן נעזרתי על ידו בענין "כתר ארם צובה" [אשר הזכרתי ממנו בחלק העומד לצאת לאור, ב"הלכות ספר תורה"]; וברכתי בזה שיראה פירות במלאכתו — במחקרו על ה"כתר".

וכן שלוחה בזה ברכה מיוחדת לפרופסור הנודע לתהילה ר' מאיר בניהו נ"י, אשר העשיר את בית הספרים הלאומי בכתבי יד של רבני ארם צובה, שהשיג ביגיעה ועמל — רובם נרכשו מאת הרב יוסף עבאדי-שעיו זצ"ל. וכאן המקום לציין, כי "רחש לבו דבר טוב", והוא עומד להוציא לאור מחדש את מחזור ארם צובה העתיק [אשר הרביתי לצטט ממנו] — וברכתי שחפץ ה' בידו יצלת, להשיג גם את חלק ה"הגדה", ועוד — שחסרים בדפוסים הנמצאים לפנינו, ויזכה לברך על המוגמר בקרוב. עוד אודה לכמוהר"ר נתן צבי קניג שליט"א ראש כולל "ברסלב" — אשר תחילת חיבור הספר היה בצל קורתו — [לא זו בלבד שנתן להתעסק בזה במסגרת הכולל, אלא אף עודדני במלאכתי זו]; והנני מאחל לו שיזכה להגדיל תורה, ולהגביר חיילים לתורה, מתוך שלווה ונחת. ומענין לענין באותו ענין — מודה אני למעלת כה"ר רפאל לוי נ"י, הוא הגבר אשר הקים עולה של תורה — ה"ה כולל "ישועה ליהודה" — ומנהלו בכישרון ובמסירות, ויחד עם זה "תורתו אומנתו"; ואיתן מושבי במחנה קדשו עד עצם היום הזה — שם זכיתי להשלים את חיבורי זה; והריני מברכו שיזכה להרחיב את גבולו בתלמידי חכמים ההוגים בתורה יומם ולילה.

ולא אמנע פי מלהודות לנוות ביתי, מב"ת חנה שתחיה — אשר רב חלקה בחיבור זה — וכפי שאמר רבי עקיבא "שלי ושלכם שלה הוא", וכמאמר חז"ל "נשים במאי זכיין וכו' ונטרין לגברייהו עד דאתו מבי רבנן" [ממתינות לבעליהן, — רש"י]; ואמנם קיבלה בסבלנות ובהבנה את

יציאותי "שתים שהן ארבע", ונשאה את עול הבית על כתפיה, ובלבד שאוכל להתמסר לחיבור הספר; יהי רצון שתיזכה לבריאות איתנה ורוב נחת, ותזכה לגדל את הבנים בני, לתורה ויראה, בקלות ובהצלחה.

ואחרון חביב — אזכיר את הורי היקרים, אשר מחסורי עליהם, מעודי עד היום הזה — ה"ה אאמו"ר כמהר"ר עזרא עדס שליט"א, רב בהרצליה יע"א — שיזכה לנהל את עדתו על מי מנוחות; ומרת אמי שמחה שתחיה, בת כמהר"ר אברהם הררי רפול שליט"א — יהי רצון שיזכו כולם לאריכות ימים ושנים — ויתקיים בהם הכתוב "ומספר ימיך אמלא", ויראו נחת מכל יוצאי חלציהם "הקטנים עם הגדולים", עד ביאת גואל צדק בב"א.

תקון חצות

בשנת השמיטה בארץ ישראל ובסוריה היא ארם צובה אין אומרים בה תקון רחל, רק תקון לאה לבד, [אכל בחו"ל אומרים בה גם תקון רחל] (ספר תקון חצות — עפ"י הגאון המקובל רבי נסים הררי-רפול זצ"ל. אך לעומת זה, יעויין בספר צדק ושלום [להרב אליהו משען זצ"ל — מגדולי המקובלים בארם צובה], שכתב [בסימן ח"י עמוד כ' ד"ה ומענין תיקון רחל] וז"ל מנהג בני ארם צובה שאין אומרים [תיקון רחל] בשנת השמיטה, עפ"י מה שמצאו כתוב בספר תיקון חצות הנדפס מחדש — וענינו שאחד מעשירי עם נדבה רוחו להדפיס סדר תיקון חצות עם כוונות, וחילה פני שאסדרנו לו; ושלחתינו אצל ח"ר נסים הררי נ"ע לסדרו — ובהקדמת הספר עשה כללים מענין תיקון חצות, וכתוב שם שבשנת השמיטה, בני סוריא אין לומר תיקון רחל, ועתה כל בני ארם צובה עושים לפי מה שמצאו כתוב עכ"ל — יעויין שם שהאריך להוכיח שצריך לאמרו גם בשנת השמיטה [באר"צ], והביא מספר אמת ליעקב שכתב וז"ל וזה דווקא לבני ארץ ישראל — לכן כדי שידעו כל העולם כתבתיו דצריך לאמר [תיקון רחל] עכ"ל, וכתב על זה [ב"צדק ושלום"] "הרי שכתב כל העולם, ולא הוציא סוריא מן הכלל". והיום בחלב כבר לא אומרים [באופן קבוע] תיקון חצות, אך אם קרה שמגיעים לבית הכנסת עוד לפני הבוקר אומרים את התיקון, ובשנת השמיטה אין אומרים תיקון רחל; וכן היה מנהג חלב בזמן הרב משה מזרחי, והרב משה טוויל זצ"ל [שניהם שימשו כרבנים ראשיים בחלב] — כן שמעתי מח' אדמון כהן נ"י; ולפי דבריו אין הטעם לכך משום שבאר"צ נוהגים דיני שמיטת קרקעות מדרבנן, אלא משום שארם צובה היא כיבוש יחיד כידוע, ולענין זה נחשב לארץ ישראל; ולכן — אמר הנ"ל, בדמשק אומרים "תיקון רחל" גם בשנת השמיטה. ויתכן שמה שכתוב ב"תיקון חצות" הנ"ל "בסוריא היא ארם צובה אין אומרים בה תיקון רחל", הוא בדווקא — כלומר למעט דמשק, ששם אומרים תיקון רחל גם בשנת השמיטה, (כאמור).

הלכות ציצית

כשהיו באים הרבנים [בארם צובה] להתפלל מנחה בבית ה"סיניורוס פרנקוס*", היו נותנים להם טלית של בעל הבית ולא היו מוחים בידם (כלומר שבעה"כ פשט את טליתו מעליו ונתן לרב ללבוש, ואין בזה חשש שנראה כפורק מעליו את עול המצוה), ומתוכם תרי גברי ררכי, ר' אבא ור' אחא ז"ל [אביו ואחיו של המחבר] (ספר אות לטובה [דף א' ע"ב אות ד']), נדפס עם ספר רב דגן — להגאון מהר"ר יצחק עטייה זצ"ל מגדולי רבני אר"צ. ועוד כתב שם — לגבי כסוי הדם ג"כ — "עינינו הרואות דמדעתו הוא [השוחט] אומר להעומדים עליו שיעשו מצוות כסוי [הדם], ואין מי שימחה". ענין הטלית הנ"ל, מקורו ב"חקרי לב" [או"ח סי' ד'] — כפי שהביא שם ב"אות לטובה", ומובא גם ב"לב חיים" [ח"א סי' צ"א]; ושניהם — ה"חק"ל", ונכדו ה"לב חיים" — הסיקו להחמיר בזה, היפך מסקנת ה"אות לטובה".

הלכות תפילין

(א) סדר הנחתם: לאחר הנחת תפילין, אחרי שאומר פסוק "וארשתין", יכניס הרצועות לחגורה ויאמר הפסוק "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" ("סדר סליחות" [כפי מנהג ארם צובה] מהר"ר יצחק שחיבר שליט"א; וכן שמעתי מפי הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' חיים דאיה, שכך מנהג חלב, וגם בסידור בית יוסף ואהל אברהם [כמנהג ארם צובה] מובא פסוק זה, אבל שאר הפסוקים שנדפסו שם, וב"סדר סליחות" הנ"ל — עד כמה שביררתי אצל רבים מיוצאי ארם צובה, רבנן ותלמידיהון מתקופות שונות — לא אומרים בחלב! וכנראה

* בין השנים ת"ן לתק"ן [כערך], היתה עלייה לחלב מארצות אירופה [בעיקר מאיטליה], ומזה נוצרה קהילה הנקראת "סיניורוס-פרנקוס" — כלומר אדונים מערי פרנקיא (אירופה), וכדרך כלל עשו "מנינים" לתפילה בבתיים פרטיים.

דיני תפילין

שהסידורים הללו נמשכו אחרי סידורי "ליוורנו" ואחרים, ששם נמצאים פסוקים אלו, חוץ מפסוק "וראו כל ע"ה" הנ"ל, שלא מצאתי בסידור אחר, מלבד הסידורים הנ"ל שהם כמנהג חלב).

(ב) כתיבת תפילין: פה ארם צובה נוהגים הסופרים שאפילו יהיו הפרשיות [של תפילין] משני סופרים — כל זמן שהם מכירין שזה קודם וזה אח"כ, מכשירין אותו (שו"ת ויוסף אברהם [סוס"י ל"א דף כ"ה ע"ב]). הדין הוא שצריך לכתוב את הפרשיות לפי הסדר בו נכתבו בתורה, ויש דעה שצריך לכתבם בזה אחר זה מיד — ע"ז כתב המחבר שמנהג חלב, שדי בזה שנכתבו לפי הסדר, ולא צריך לכתבם ביחד).

תפילת שחרית

ברכות השחר

(א) אנשי מעשה וגדולי הדור מהדורא קמא ובתרא, כלם מברכים — גם בליל הושענא רבא ושבעות — כל הברכות, מלבד "נטילת ידיים" שאין מברכים, (כלומר הגם שהם "עומדים בבית ה' בלילות" ומגדדים שינה מעיניהם, ולא ישנו כלל), דמזה מוכח שכן מנהגנו פה ארם צובה (זכור ליצחק [סי' ט"ו — דף כ"ו ע"ב]; וכן מנהג חלב בזמן הזה — ומברכים כל ברכות השחר אחרי חצות הלילה, מלבד ברכת על נטילת ידיים שאינם מברכים כלל, וכן אשר יצר אלא אם כן היו בביהכ"ס. וברכת התורה, מברכים לאחר עלות השחר, — הרב יעקב עטייה ^{התורה} שליט"א — [וכמבואר בפוסקים עפ"י האר"י ז"ל]).

(ב) מנהג ארם צובה לברך ברכת המעביר חבלי שינה [עד סוף "יהי רצון" שאחרי זה] — הכל בלשון רבים (מענינו... מעפעפינו וכו', — ר' חיים הלוי נ"י — וכאשר נמצא בסדר סליחות שהוציא לאור הנ"ל, בעריכת מהר"ר יצחק שחיבר שליט"א — וכך גם בסידורי "ליוורנו"; והוא כנראה עפ"י הגמרא בברכות [ל' בראש הדף] "לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי צבורא, היכי נימא? יהי רצון מלפניך ה' אלקינו שתוליכנו לשלום" [וברש"י שם כתב אל יתפלל וכו' אלא בלשון רבים, שמתוך כך תפלתו נשמעת], ומשמע מזה שכל תפילה השייכת לכלל כמו לפרט, צריך — או ראוי — לומר בלשון רבים; אך בסידור רב סעדיה גאון, תפילת הדרך עצמה [שע"ז מדובר בגמרא הנ"ל], מופיעה בלשון יחיד — ואפשר לתרץ, שדוקא מגמרא זו מוכח שהנוסח המקורי היה בלשון יחיד, אחרת הגמרא לא היתה צריכה לכתוב על "תפלת הדרך" לומר בלשון רבים, אלא רק על תפילה שאדם מתפלל מעצמו, שאין בה נוסח קבוע — ולעולם כוונת הגמרא בדרך עצה טובה — להתפלל בל' רבים, ואולם קשה לשנות נוסח

קבוע השגור בפי כל, לכן — כאמור, מופיעה תפלת הדרך בל' יחיד בסידור רס"ג הנ"ל, [ובאמת לפני זה הביאה הגמרא נוסח תפלת הדרך בל' יחיד — וכנראה כמו שכתבנו, שהכוונה בדרך "עצה טובה" כי לשון הגמרא — אמר אביי לעולם לישתף וכו' (ולא "אביי אמר") — מראה שלא בא לחלוק, כידוע. או יתכן שגירסת רס"ג כהרי"ף ועוד ראשונים, שלא גרסו כלל "היכי נימא וכו' שתוליכנו" — וכן משמע מרש"י שכתב "אל יתפלל תפלה קצרה", שע"ז מדובר בגמרא לפני כן — ולא מדובר כלל על תפלת הדרך]. ולגבי ברכת המפיל, שכולה בלשון יחיד — אפשר להבין בדרך פשוטה, שהרי ברכה זו היא ברכה פרטית, שכאשר אדם יושן הוא יושן לעצמו ואינו קשור לזולת, שלא כתפילת הדרך — שארבה, הדרך לנסוע בקבוצות, [במיוחד בזמנם, שהדרכים היו עוד יותר מהיום בחזקת סכנה]. ולעניננו — ברכת המעביר חבלי שינה, שהיא כאמור בל' רבים [על אף שהיא ברכה פרטית לא פחות מ"המפיל"], אפשר ליישב עפ"י האר"י ז"ל, שברכות השחר נתקנו על מנהג העולם [ולכן גם אדם שלא ישן חייב לברך], יוצא איפה שהמברך, אינו מברך על עצמו אלא על "מנהג העולם", וא"כ בודאי ראוי לומר ברכת המעביר בל' רבים, ורק בשאר ברכות השחר שאין בהם "תפילה", אין הקפדה לומר דוקא בל' רבים, משא"כ בברכת "המעביר" שיש בו גם הענין של תפילה, וגם ברכה השייכת לכלל כאמור, בודאי ראוי לאמרה בל' רבים; כל זה כתבתי בדרך פלפול ובדרך "אפשר!" — ויעויין בשו"ע [סי' ק"י ס"ד] שכתב על תפלת הדרך "וצריך לאמרה בל' רבים" — ובמגן אברהם שם [ס"ק י'], ובלבושי שרד, ומחצית השקל שהסבירו בדרך אחרת. (*

(ג) אומרים ברכות השחר בבית, ובביכ"נ מתחילים "ותתפלל חנה" — סדר זה הוא במנין ראשון בלבד, אך בשאר המנינים מתחילים "ה' מלך", "למנצח בנגינות" — ואח"ז אומרים "ר' חנניא בן עקשיא", וקדיש על ישראל (הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' נסים זעפרני נ"י — וכך גם נדפס בסידור בית יוסף ואהל אברהם [לפי מנהג אר"צ]; וטעם הדבר, משום שע"י שמתחילים מ"ה' מלך" מפסידים קדיש "על ישראל" שלפני "הודו").

(* יש להעיר כי נוסח ברכת "המעביר" מופיע במסכת ברכות [דף ס' ע"ב] כלשון יחיד.

קריאת שמע

מנהג ארם צובה — בכל פעם שקוראים את כל ג' הפרשיות של "שמע" [למעט קריאת שמע דקרבנות, שאומרים פסוק ראשון בלבד], אומרים לפני כן "אל מלך נאמן" — בין שקוראים לפני "ברוך שאמר" [כדי שלא לעבור את זמן קריאת שמע], ובין שקוראים קריאת שמע על המטה; ואף על פי כן, בסוף חוזרים ואומרים "ה' אלקיכם אמת" — ורק כאשר קוראים ק"ש בתפילה על סדר הברכות, אין אומרים אל מלך נאמן, משום הפסק (ח' אדמון כהן נ"י; אך קשה לי על מנהג זה: (א) הטור [סימן ס"א] הביא בשם הרמ"ה, ג' טעמים שאין לומר "אל מלך נאמן" — (1) משום הפסק בין ברכת אהבת עולם לקריאת שמע. (2) יש בזה איסור הזכרת שם שמים לבטלה. (3) נחשב כמוסיף על קריאת שמע [ואמנם כתב שם בבית יוסף שהיה מנהג קדום לאמרו ובטלוהו רק בתפלה משום הפסק כאמור, אך לעומת זה כתב שם שנהגו בני ספרד שלא לאמרו]. (ב) הרי כתבנו שמנהג חלב לחזור על "ה' אלקיכם אמת" — כדי להשלים רמ"ח תיבות, ואם כן לשם מה יש צורך להוסיף "אל מלך נאמן", שמטרתו גם כן רק כדי להשלים רמ"ח תיבות, וצ"ע. ועיין בכף החיים [סימן ס"א אות י"ט] שהביא את דברי הטור הנ"ל, וכתב בסוף דבריו, שגם לפי דעת האר"י ז"ל אין מקום למלים "אל מלך נאמן", ושגם אם קורא ביחיד מותר לחזור על "ה' אלקיכם" — ורק אחרי זה יאמר "אמת".

תפילת שמונה עשרה

(א) נוהגים בארצנו אר"צ זבת חל"ב, כשעומדים להתפלל — קודם העמידה מהפכים פניהם לאחוריהם ועושים תנועה בידים לאנשים העומדים מאחוריהם, שיבאו לפנייהם מפני הכבוד (בית אל [רף קכ"ג — דיני תפלה אות ד]). ושם הסביר את מקור המנהג — וגם בספרו בית שמחה הזכיר ענין זה [כמו שכתב שם ב"בית אל"]; וכן המנהג עד

היום בחלב, כפי שהעיד ר' חיים דאיה נ"י — והסביר שבתנועה זו מבקשים רשות להתפלל לפניהם; ואמנם כך נמצא ב"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' בשלח אות ב'] "מנהג הספרדים וכו'" — ועושים תנועה לאנשים העומדים באחוריהם או בצדיהם, והטעם — להדמות למלאכים שדרכם להיות מקבלים עול מ"ש זה מזה"; ושם במקורות והערות "מראי-חיים" הנדפס מחדש [על בן איש חי] — מהרבנים הרב אהרן טוויל זצ"ל, ויבלח"ט אחיו הרב יצחק טוויל שליט"א — ציינו ל"כף החיים-פלאגי [סי' ט' אות א'] כמקור לענין זה).

(ב) ברכת השנים: יושבי חלב שואלין ["טל ומטר" — ברוך עלינו] כגולה (כלומר כמו בחוץ לארץ, ביום הששים שלאחר תקופת תשרי) — וכך המנהג, שיושבי דמשק שואלין כארץ ישראל, ויושבי חלב כגולה (דברי יוסף [חלק ד' סי' ד' דף ל' ע"א] — ולפני כן [בדף כ"ט ע"א] הביא מהרמב"ם [פ"ב מהל' תפלה הלכה ט"ז] שכתב שבסוריא שואלין את הגשמים ביום ששים אחר התקופה, והקשה ע"ז — שהרי הרמב"ם עצמו כתב ב"פירוש המשנה" שבסוריא שואלים בז' חשון; ותירץ כנ"ל — שזה מדובר בדמשק, ואילו מש"כ בהל' תפילה "ביום ששים", מדובר בחלב, וכאמור. וב"חלב" נתנו ע"ז סימן "בגד"ד", ראשי תיבות ברכת גשמים ד' דצמבר — כלומר [ברוב השנים], בלילה שאחרי יום ד' דצמבר, — מפי ר' יעקב-ג'ק ששון, וח' אדמון כהן נ"י).

(ג) דיוקים בנוסח הברכות: (1) בברכת "למינים" אומרים אחרי "ולמלשינים" — ולמוסרים; וסיום הברכה: "שובר אויבים ומכניע זדים" (ר' נסים זעפרני, ור' אברהם דוויק נ"י. גם במחזור ארם צובה סיום הברכה "זדים". ולענין התוספת "ולמוסרים" — הנוסח שם "למלשינים בל תהי תקוה, והמוסרים והזדים כרגע יאבדו").

(2) בברכת "על הצדיקים" מוסיפים אחרי "ועל שארית עמך בית ישראל" — ועל זקניהם (מפי הנ"ל — וכן דעת רוב הראשונים, וכן גם נמצא בסידורי "ליוורנו" וסידורי האשכנזים, אך במחזור ארם צובה לא מופיעה תוספת זו).

(3) בברכת "את צמח דוד" מוסיפים אחרי "לישועתך קוינו" — וציפינו (מפי ר' נסים זעפרני נ"י. גם תוספת זו לא מצאתי במחזור ארם צובה — אולם שמעתי מהרב מאיר מזוז שליט"א שכך מופיע בספר כף החיים-פלאג'י [סימן ט"ו אות ל"ד], ושור"ת ישכיל עבדי [חלק ח']; ונוסח זה מצאתי גם בסידור אמרי פי).

(4) בברכת "שים שלום" אומרים, אחרי חן וחסד — צדקה ורחמים (מפי מו"ד מהר"ר דוד עדס שליט"א — וכפי הנוסח בסידורי "ליורנו", וסידור קול יעקב [כמנהג אר"צ]; אך במחזור אר"צ לא מופיע, לא "חיים" ולא "צדקה" — [ורמז לדבר וצדקה תציל ממות]).

ברכת כהנים

מתחילין הכהנים לומר "יברכך", ואח"כ מקרא אותם שליח ציבור (מרן בשו"ע [סי' קכ"ח סי"ג], וכן מנהג חלב היום, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י — וכמ"ש הבית יוסף בשם הרמב"ם [הביאו בארץ חיים, ובכה"ח], שכן נוהגים בכל מלכות ארץ ישראל ומצרים שלא כדעת הרמ"א בשם כמה מהראשונים, והכה"ח לפי המקובלים — הסוברים שגם את המילה "יברכך" צריך להקריא. ולקמן הבאתי מ"מחזור אר"צ" — שהוא לפי המנהג הותיק בחלב [עוד לפני שהגיעו לחלב מגורשי ספרד], שכתוב בו "מתחילין מלת יברכך, והחזן מקרא אותם" — משמע כנ"ל, שאת מלת "יברכך" החזן אינו מקריא; וכן הוא לשון הרמב"ם, שהוא המקור לדין זה).

תחנון

(א) מנהג ארם צובה שאומרים "יהי שם" לעולם, גם ביום שיש בו תחנון; ובימי שני וחמישי אומרים אותו לאחר "ויעבור" האחרון, שאומרים אחרי "והוא רחום" (כמבואר לקמן [אות ו' בהערה],

— ר' נסים זעפרני נ"י; וכך גם נמצא בסידור בית יוסף ואהל אברהם [כמנהג אר"צ], וסידור קול יעקב [גם הוא כמנהג אר"צ], וכן שמעתי מר' חיים דאיה נ"י, והוסיף שאת פסוק "רם על כל גויים" משמיטים לגמרי, וכן הוא הנוסח בסידורים הנ"ל; ויתירה מזו — במחזור אר"צ גם פסוק "ה' אדוננו" לא מופיע, ובסך הכל נמצא שם "יהי שם" ו"ממזרח שמש".

(ב) כשנופל על פניו, נהגו להטות על צד שמאל (שו"ע נסי' קל"א ס"א), וכן הוא מנהג חלב בין במנחה ובין בשחרית, על אף שביר שמאל מונחות התפילין, — הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י; וזה שלא כמנהג האשכנזים, המטים על צד ימין כאשר לובשים תפילין, וגם שלא כמנהג הספרדים בזה"ז, אשר אינם מטים כלל — כסברת המקובלים).

(ג) ימים שאין נופלים על פניהם: בארם צובה (חלב) מוסיפים י"ג סיון, לזכר "נס מוסאן" ("סדר סליחות" למהר"ר יצחק שחיבר שליט"א [עמוד קס"ו]). מעשה "נס מוסאן" מובא בספר שבחי מהר"ם — לבטון [עמוד ט' אות י"ז] וז"ל פעם א' סוחר היו לו שני נערים שכורים אצלו אחד יהודי ואחד עכו"ם, לילה א' לא חזר הנכרי לביתו, ועשו חיפוש ולא נמצא; והימים ההם ערבי פסחים — ועשו העכו"ם זה בכוונה למצא עילה להתעולל על היהודים ששחטו אותו, ואחרי איזה ימים ביום י"ג סיון בא אחד והגיד להרב [מרדכי לבטון זצ"ל] כי הילד נמצא בבית פלוני, שהעכו"ם החביאוהו להתעולל על היהודים, והרב הודיע לממשלה ומצאו העכו"ם הנזכר; ומאז ועד היום הזה קבעו באר"צ שלא לומר ודוי באותו יום. ויש מספרים כי האחד היה ממשפחת "מוסאן", והיה לו שכן א' אינו יהודי סמוך לחנותו, והוא שהגיד הדברים להרב עכ"ל; ומעשה זה מובא גם בספר לקדושים אשר בארץ, וכן בהקדמת הרב עזרא בצרי שליט"א לספר נכח השלחן; ושם ציין לכה"ח [סי' קל"א אות ק"ז] שכתב כי יש מי שסובר שבכל מקום בחו"ל לא אומרים תחנון בי"ג סיון, מצד יו"ט שני של גלויות, היות ובארץ ישראל לא אומרים תחנון עד י"ב סיון — שהוא ששה ימים נוספים אחרי החג, וא"כ בחו"ל מסתיימים ה"ששה ימים" שאחרי החג [שהוא אצלם יום ו' וז' לחדש], בי"ג סיון. אך ממו"ז כמהר"ר אברהם הררי רפול שליט"א [ה' ישלח דברו וירפאהו, ו"יעמד חי" ובריא אולם] שמעתי נוסח שונה,

והוא: — יהודי בשם "מוסאן" היתה לו מאפיה בבית, והנה יום א' לפתע מצא שם גוי הרוג, וכדי שלא יעלילו עליו שהוא הרגו הכניסו מיד לתנור עד שנשרף כליל — למחרת באה המשטרה וחיפשה אותו אצלו, אך לא מצאה מאומה — כך שמע מו"ז, מפי מוהר"ר אברהם סאלם זצ"ל — שלפי דבריו הוא מקור מוסמך יותר [ונוסח כזה שמעתי גם מח' אדמון כהן נ"י] — ולכן יהודי חלב אינם אומרים תחנון באותו יום; ולפי"ז בדין הוא שלא יאמר תחנון גם בניהם עדי עד, בכל מקומות מושבותיהם — כי לולא ה' שהיה לנו, היו מכלים את חמתם ביהודים ולא היה נשאר מהם שריד ופליט, והיינו אנחנו בניהם בבחינת "דבר שלא בא לעולם" — עד כאן מדברי מו"ז הנ"ל שליט"א).

(ד) מנהג ארם צובה לומר תחנון, גם כאשר יש בר מצוה בבית הכנסת (ר' נסים זעפרני נ"י — וזה שלא כמובא בשו"ת יביע אומר [ח"א חאו"ת סי' כ"ז] בשם ספר נהר מצרים שהתפשט המנהג בארץ ישראל ומצרים שלא אומרים תחנון, כאשר יש בר מצוה בבית הכנסת).

(ה) דין תחנון ביום המילה: מנהגנו [בארם צובה] דדווקא בבית הכנסת ששם המילה אין נופלין על פניהם, ואפילו אם בעל הברית מתפלל עמהם — כיון שהמילה במקום אחר נופלין על פניהם (מכשירי מילה [פרק י' אות ו']). ומנהג חלב בזמן הזה שלא אומרים תחנון בכל מקום בו נמצא המוהל או אבי הבן או הסנדק — ובדרך כלל לא נוהגים למול בבית כנסת כי אם בבית, — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י).

(ו) בארצנו אר"צ זבת חלב אומרים "אנשי אמונה" ביום שני, ו"תמהנו מרעות" יום חמישי (בית אל [דף קל"ב ע"ב] — וכן מנהג חלב עד היום; אך עקב זה חסר "ויעבור" אחד, ולכן אחרי "והוא רחום" אומרים שוב "ויעבור", — הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' נסים זעפרני נ"י; וכך נמצא גם בסידור קול יעקב [כמנהג אר"צ]).

(ז) לאחר "אליך ה' נפשי אשא", אומרים — ביום שני, את התחינה "ה' איה חסדיך הראשונים", וביום חמישי — "ה'

שארית פליטת אריאל"; ואח"ז (בשני הימים), אומרים פסוקים: שוב מחרון, אל תקצוף ה', אם עונינו ענו בנו, כי רבו משוכותינו — ומסיימים את התחנון כרגיל (מתוך "סדר סליחות" למהר"ר יצחק שחיבר שליט"א — וכן מנהג חלב עד היום, — הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י; סדר זה נמצא גם בסידורי "ליוורנו" — אך הפסוק האחרון ב"סדר סליחות" הנ"ל [שמופיע אף הוא בסידורי "ליוורנו"], כי אתה אבינו וכו', אינו לפי מנהג חלב — כן שמעתי מר' נסים זעפרני, ור' חיים דאיה נ"י).

(ח) אין אומרים "אל ארך אפים" — הנאמר לפני הוצאת ספר תורה, בימים שאומרים בהם "תחנון" (הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י; וגם בסידור "בית יוסף ואהל אברהם", ו"קול יעקב" [כמנהג ארם צובה], אינו מופיע).

הוצאת ספר תורה

(א) הספרדים וכל ערי סוריא נוהגים לעשות הגבהה, קודם הקריאה ואחר הקריאה (כתר שם טוב [ח"ה פרק חיי היהודים בקוטשין — עמוד 38] — וכן אמר הרב יצחק זעפרני שליט"א, שכך היה מנהג חלב; והוסיף שנהגו להוליך את הס"ת פתוח עד התיבה, ואז עושים הגבהה — ולאחר הקריאה שוב מגביהים אותו, ומחזירים אותו ככה פתוח, כדי שהציבור העומד בחלק השני של הביכ"נ [שלא ראה אותו פתוח בהולכה] יראה אותו עתה; אך היום אין עושים הגבהה כלל לא לפני הקריאה ולא אחריה, כי מסתמכים על זה שהוליכו אותו פתוח — וכבר ראו כלם, — ר' יעקב ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י. ולכאורה יש לזה סמך ממה שמובא במחזור ארם צובה "פותחים הס"ת ומראים לעם" — ולעולם לא מוזכר שם "הגבהה". ונוסף גם הוא על הראשונים, מילי מילי קטני, מקטני אר"ץ — מפי ר' חיים דאיה נ"י. (1) בשעת הולכת ספר תורה אומרים: גדלו לה' אתי, רוממו ה' וכו' וכו' הכל תנו עוז, ברוך הבא בתורת ה', וזאת התורה, עד "ה' יברך א"ע

בשלוש", כי לקח טוב, ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר. (2) בשעת הולכת הספר תורה מנשקים בציצית וקוראים פסוק מתוך הס"ת. (3) יוצאים עם הספר תורה לחצר בית הכנסת, וחוזרים לתיבה. (4) בימי שני וחמישי — כאשר נמצא בבית כנסת "אבי הבן", [ער יום הברית] מכבדים אותו בהוצאת ס"ת והולכה לתיבה — [בחלב הכל נעשה ע"י אדם אחד], ועולה לתורה — כאשר עולה מכריזים "אבי הבן עטרת!" [כמובא לקמן ב"תפילות שבת"], ואומרים [ללא מנגינה] את הבית הראשון בלבד של הפיוט "יהי שלום" פיוט זה כבר מופיע במחזור ארם צובה — גרפס לראשונה בשנת רפ"ז; וסמך לזה מצאתי בשו"ת ויוסף אברהם [סימן ל"ה דף ר"ך סוף ע"א] — "בזמנים הללו נוהגים לשורר לאבי הבן בעת עלייתו", ומדובר בחול — כפי שהבאתי לקמן ב"הליכות ומנהגי בית הכנסת הגדול באר"צ" [אות א'] יעו"ש. וכן מצאתי בספר ויש"א יעקב [עמוד ק"ז] שכתב וז"ל מנהג הוא בארם צובה כשנולד בן — יום השבת השבוע, קורין לאבי הבן לתורה ואומרים הקהל לפניו שירים ותשכחות — ועושה אבי הבן יומא טבא, וקורא לכל הקהל לכבוד סעודת הבן. וכן נהגו כשנולדה בת קורין אבי הבת לספר תורה — אומרים שירים ותשכחות עכ"ל; ובהמשך דבריו שם כתב "ויש ריננו על זה, כי אמרו — אם זכר בא לעולם ברכה באה וראוי לומר שירה, אבל אם בת באה לעולם, על מה נאמר שירה?" יעו"ש שהסביר את המנהג; אך היום בחלב כבר לא שרים על לידת בת, היות ועצובים שנולדה בת וכאמור, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ב) מחזירים ספר תורה להיכל לפני אמירת "אשרי" (על פי סדר סליחות) להרב יצחק שחיבר שליט"א; וכן כתב בספר נתיבי עם [חלק אורח חיים סימן קמ"ט] על בית כנסת של עדת ארם צובה בירושלים, שמחזירים ס"ת מיד, כאמור — הערת הרב יצחק זעפרני שליט"א; וכך גם נמצא במחזור ארם צובה, אלא ששם מובא שלעולם מחזירים את הספר תורה לפני "אשרי", גם בשבת — ואילו מנהג חלב היום שבימים שיש בהם "מוסף" מחזירים את הספר תורה לאחר "אשרי" [ובא לציון], — ח' אדמון כהן נ"י. ועוד בענין החזרת הספר תורה — שמעתי מר' חיים דאיה נ"י שהיום בחלב מחזירים אותו סגור [שלא כהולכתו], אלא אם כן יש "שמחה" בבית הכנסת, שאז מוליכים את הספר תורה פתוח — וכל זה מדובר בין בחול ובין בשבת).

קריאת ספר תורה

בעירנו צובה — מימי עולם, כשעומד שליח ציבור לקרא בספר תורה, עומד מימין; ולצד שמאלו עומד העולה, והסומך שקורים אותו "סומך ס"ת" — לשמאל העולה לס"ת (ש"ת ריח שד"ה [סי' א' ב"שאלה"]; וב"תשובה" שם מחזק את המנהג, וכותב שאינו רואה צד לבטל "מנהגנו הקדום — מנהג ותיקין"; אך לעומת זה כתב ב"בית דינו של שלמה" [סימן י"ד ד"ה ושמעתין וז"ל ושמעתי באומרים לי — מפי זקנים שבדור, שבעיר הזאת [חלב] בימי קדם — שהיו מתפללים ב' הקהילות, המסתערכים [שישבו בחלב עוד לפני גירוש ספרד] והספרדים ביחד, שלא היו עושים סומך לס"ת, וכימים שהיו נפרדים, המסתערכים לא היו עושים סומך כי אם הספרדים, ואח"כ נהגו כמותם המסתערכים, וא"כ סומך זה אין לו על מה לסמוך ע"פ הדין אלא מנהג בעלמא, ובאיזה מקום שיעמוד ליכא קפידא דהוי ליה כאילו אינו עכ"ל — ומסקנתו שהעולה יעמוד לימין החזן, והחזן שקורא — לשמאלו [כפי המקובל היום בכל מקום], והוסיף שם שבזמן הגמרא היה העולה לתורה קורא בקול — שלא כזמנינו, ולכן סדר העמידה אז שונה מהסדר היום. ולענין המנהג היום בחלב — שמעתי מהרב יצחק טוויל שליט"א, ור' נסים זעפרני נ"י, שהוא כמו שהסיק ה"בית דינו של שלמה" — שהעולה עומד מצד ימין, וסומך — אין בכלל! ועיינין עוד בסידור בית דין על ראש השנה [דף ק"א ע"ב] שהביא דברי ה"ריח שד"ה" הנ"ל, וכתב ע"ז שבעל "גינת וורדים" — בספרו גן המלך [הנדפס עם "גינת וורדים"], גם כן כתב היפך מדבריו, וכאמור כאן).

קדיש [נוסחאות]

(א) ב"תתקבל" אומרים — אחר "קדם אבונא", אלק'נא מאריה דשמיא וארעא ואמרו אמן (הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' אברהם דוויק נ"י; גם במחזור אר"צ — [על אף שנוסח הקדיש שם שונה מהמקובל היום, במידה ניכרת], מופיעה המלה "אלק'א" — אך היום בחלב אומרים

כפי הנוסח המקובל "קדם אכונא דשמיא וארעא", — ר' חיים דאיה נ"י; וכך הוא הנוסח בסדור קול יעקב [כמנהג ארם צובה].

(ב) ב"על ישראל" אומרים "יהא לנא ולכוון ולהון שלמא רבא חנא" (הרב יצחק זעפרני, והרב אליהו שרים שליט"א; אך היום בחלב אומרים "לנא ולהון ולכוון חנא" וכו', וכפי הנוסח המופיע בסדורים, — ר' חיים דאיה נ"י; וכן הוא הנוסח בסדור קול יעקב הנ"ל).

הליכות ומנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה

(א) פה ארם צובה יש לנו ביהכ"נ גדול, ואין לנו מקום אחר להתפלל כל הציבור בבת אחת, ולכן נוהגים מימי קדם להתפלל בחול, חבורות חבורות — וזה אומר קדיש וזה אומר חזרה; ואף שזה קרוב למאה שנים, בנה ה"ר אברהם נשיא בית מדרש באמצע רחוב היהודים (הוא הנקרא עד היום "בית נשיא"), ומתפללין שם חבורות חבורות; ומשנת ת"ר נתמתקו הדינין בכל מקום — עמדו אנשי מעשה והרחיבוהו הרבה, ומתפללין בו בקר וערב, ולומדים בו בחצות הלילה, עכ"ז בבית הכנסת הגדול עדיין הקהילות קרובות זו לזו — מה יעשה העומד בפסוקי דזמרה או קריאת שמע, אם חייב לענות אמן וקדושה? ועוד — אם הוציאו ספר תורה, אם ציבור אחר עומד ב"יוצר" או בין תפלה לחזרה או בין תשלום החזרה לנפילת אפיים, האם צריכין הצבור לשמוע קריאת ס"ת או לענות אמן וקדושה, ואם יכול לומר הפסוקים שאומרים בהוצאת ס"ת — וזאת התורה וכו' (שו"ת ויוסף אברהם סי' ל"ה ב"שאלה"); ושם האריך בתשובה ארוכה מאר"ץ, ותמצית דבריו: — (א) לגבי קריאת שמע וברכותיה לא יענה אמן על אף ברכה, גם אם סיים אותה ברכה עצמה שהוא שומע עתה, וגם אמן של "האל הקדוש" ו"שומע תפלה" לא יענה. אך קדיש [ה' אמנים הראשונים] קדושה וכרכו, עונה גם באמצע הפסוק; ולגבי פסוקי דזמרה — לא פירש!]. (ב) אם קראו לכהן לעלות לתורה בק"ש

וברכותיה, לא יעלה — ואם בפסוקי דזמרה, יעלה רק אם אין כהן אחר. (ג)
 לענין פסוק "וזאת התורה" הביא מחלוקת, ודעת בעל "כנסת הגדולה" שאומרים
 אותו גם בק"ש וברכותיה, אך הרב זכור ליצחק [דף ז' ע"ד] בשם החיד"א
 חלק עליו בזה).

(ב) בערב ראש חדש מתפללים בבית הכנסת הגדול מנחה וערבית
 (ר' חיים דאיה נ"י. היום היהודים מרוכזים בשכונת ג'מילייה, וכדי שלא ישאר
 בית הכנסת הגדול כ"הר ציון ששמש", מתפללים בו, כאמור — ובתקופה
 קדומה יותר גם עשו שם התרת נדרים בכל ערב ר"ח; אך היום התבטל מנהג
 זה).

(ג) בית הכנסת הגדול — יש שם ז' היכלות לצד דרום; וההיכל
 שבצד דרומית מזרחית — יש שם חלון, ובתוכו "כתר תורה"
 ארבעה; ומי שיתחייב שבועת התורה נשבע שם בהם, והיא חזקה
 משפחת בית הדיין אשר הם משביעים אותו ולא אחר. ויש שם
 מערה, וקבלה בידינו ששם אליהו הנביא ז"ל נגלה, ומדליקין
 שם נרות בעת צרה שיבא על האדם — בר מינן ("זכרון דברי
 אר"צ", הנדפס בסוף ספר הולך תמים ופועל צדק [בד"ה באר"צ היה שם]. לענין
 מה שכתב "חזקה משפחת בית הדיין" — כידוע, למשפחת דיין בחלב היה יחוס
 עד דוד המלך ע"ה, ולכן היו להם משרות חשובות, וזכויות — כמובא בשו"ת
 פועל צדק הנ"ל [סימן ג']; אך היום בחלב נשארו מתי מעט, ואין בית דין, וגם לא
 נשאר שם ממשפחת דיין. ולענין מה שכתב שמדליקים נרות במערת אליהו הנביא,
 בעת צרה — כן מנהג חלב גם היום, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ד) בבית כנסת השמאלי — (בית הכנסת הגדול היה מחולק לכמה
 אגפים), בכותל דרום יש מערה אחת, ושם לפנים נכנסין למטה
 מעט — והוא כמו חדר קטן; ויש להם קבלה אשר נגלה שם
 אליהו הנביא, ואין נכנסין שמה במנעל; אש תמיד תוקד שמה
 (מתוך כתב יד לרב אשכנזי [כתבתי עליו בהקדמה]. ושמעתי מהרב יצחק זעפרני
 שליט"א, כי בתקופה בה היה בחלב [לפני כחמשים שנה], עמדו במערת אליהו

הנביא במשך כל הזמן, חכיות מלאות שמן לצורך הדלקת הנרות — אך בזמן הזה מדליקים רק בערב כיפור, או בעת צרה ר"ל כנ"ל; ואולם גם היום נכנסים לשם בלי נעליים, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ה) אין נכנסין למקום הארון כי אם בחליצת מנעל (מתוך כתב יד הנ"ל; וכן המנהג גם בזה"ז, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' נסים זעפרני נ"י — והסביר הרב עטייה הנ"ל, שארון הקדש של בית הכנסת הגדול בנוי כעין חדר, ובתוכו מדף שעליו מונחים ספרי התורה, וכאשר המוציא את הספר תורה פותח את הדלת להיכנס לארון זה, חולץ את נעליו).

(ו) מצד ימין לכניסת בית הכנסת (כלומר מצד מערב) יש מערה א' ונקרא בשם "מערת קבורת הצדיקים", ובכל ליל ש"ק [שבת קדש] פותחין אותה — ומדליקין בה נרות (מ"כתביד" הנ"ל. עד לפני כחמש עשרה שנה עדיין הדליקו נרות ב"קבורת הצדיקים", על אף שלא התפללו שם אלא בזמנים מסוימים כאמור, — ר' נסים זעפרני נ"י; אך היום כבר לא מדליקים שם, ורק מבקרים שם בערב כיפור, — ר' חיים דאיה נ"י. ולעצם הענין, מה ראו על כך לקבור מתים ליד ביכ"נ הגדול — לא התברר לי הטעם, אך מצאתי בספר קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, למר רוזאניס [בהביאו את תמצית דברי שו"ת הרלב"ח (סימן קמ"ב) על הקברים שליד בית הכנסת הגדול], שכתב "ולרוח מזרח היו מתים קבורים, כמנהג אנשי המקום המחמדנים [מוסלמים] הקוברים מתיהם בתוך העיר בקרבת בתי התפלה" — ואם התכוין שהיהודים, בפרט זה, למדו מהמוסלמים — שרי ליה מאריה, שהטיל מום בקדשים; צא ולמד מאחד המיוחד מרבני אר"צ, הרב יצחק אלפייה זצוק"ל, אשר ארי שאג, וצווח ככרוכיא על אלה הלומדים מהגוים, גם כאשר המדובר בלבוש של אנשי החברא קדישא וכיוצא, ק"ו כאשר מדובר בעצם סדר קבורת המת.

ועתה האיר ה' את עיני, ומצאתי בספר מסע בארץ הקדם [עמוד ג"ג] שכתב וז"ל הכותל הצפוני מבית הכנסת [הגדול, באר"צ], אשר פתח הבית בו בנוי מכוכין מסודרים זה על זה, אשר על מרגלותיהם חרותים שמות נוחי נפש הקבורים וכו' — לפי המסורה היתה עת מצור אשר לא יכלו היהודים לצאת מקיר העיר

וחוצה, ולכן נאלצו אז לקבור ככה את מתייהם עכ"ל — ושם [בעמוד נ"ד] כתב ז"ל בפנות איש על יד ימינו יראה בית גדול המשתרע מפתח בית הכנסת עד כלות אורך הכותל הצפוני ימה, ושם קברות רבני העיר משנות דור ודור עד שנותינו אלה [בחלק יורה דעה בס"ד אביא משו"ת מעשה אי"ש, כי עוד לפני כמאה שנה קברו שם מתים], אכן נודע הדבר כי תחילתו באונס וסופו ברצון עכ"ל, כלומר שהתחילו לקבור שם באונס כאמור, אך מזה השתרש המנהג לקבור שם — על אף שכבר לא היה שום אונס; ואחרי זה כתב שם "בכל יום ששי לפנות ערב יפתח הבית הזה, ובא שמה כל אשר ידבנו לכו להדליק שמן" — והן הן הדברים המוכאים כאן מהכתב יד הנ"ל, ומזה נראה כי מה שכתוב בכתב יד "ובכל ליל ש"ק" לאו דווקא, והכוונה כמו שכתוב בספר הנ"ל — "לפנות ערב", וממילא לא נצטרך להפריד את המלים "ומדליקין בה נרות" שבכתב יד, מהמלים "בכל ליל ש"ק פותחין אותה" [כדי שלא ישמע שהדליקו בשבת ח"ן] — ולעולם הכוונה שלפני כניסת השבת הדליקו נרות — כאשר פתחו את המערה).

מנהגי בית הכנסת בארם צובה

למחרת יום כיפור מתחילים לקרא את ספר הזהר בבית הכנסת (וקוראים בכל יום לפני שחרית), ולקראת פסח מסיימים אותו; את הדף האחרון משאירים לערב פסח כדי לעשות עליו את הסיום, לפטור את הבכורות מהתענית (הרב יצחק זעפריני שליט"א, וכן מנהג חלב עד היום, — ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י).

אמנם המטרה בספר זה להביא ממנהגי ארם צובה אשר הם נחלת הכלל, ולא מנהגים של יחידים, אך "כאן נמצא כאן היה" מנהג אשר ראוי לכל אדם באשר הוא שם, ללמוד ממנו לעצמו, וגם להזהיר גדולים על קטנים; והוא בהקדמה לספר בן דוד למהר"ר משה דוד דוויק הכהן זצ"ל — מרבני אר"צ, וז"ל אבא מארי ועט"ר זצ"ל מימיו לא עבר עליו חצות לילה בשינה וכו' ועל כלם מדת השתיקה בבית הכנסת אפילו בחול [בשבת לא שח שיחת חולין כלל, גם מחוץ לביהכ"נ, וכמו שהבאתי לקמן ב"הלכות שבת"], ואפילו שלא בשעת

תפילה, כי כמה פעמים בקטנותי הייתי נכנס לבית הכנסת וחפץ הייתי לדעת מה, והייתי מרבה לשאול ממנו להגיד לי ומפציר בו והוא לא היה משגיח בי — ופעמים הייתי כוכה לפניו מצערי, והוא עושה עצמו כאינו יודע, ועם שהייתי רך ויחיד ובן זקונים, ושומע קול בכיי ועכ"ז אינו עונה אותי; וכשאני זוכר עתה מאד משתומם איך היה מתאפק כ"כ, אין זה כי אם מרב דביקותו בקדושה, לכן לא היה משגיח בעניני העולם עכ"ל).

דברים הנוהגים בסעודה

(א) נוהגים בארצנו אר"צ חל"ב לברך על שכר, בין נטילת ידיים לברכת המוציא (כדי לפטור משקה שבתוך הסעודה — כי יש מחלוקת אם צריך לברך עליו), אמנם בשבת ויום טוב שיש קידוש אינו מברך, דייך פוטרנו (בית שמחה [עמוד ע"א — דיני נט"י של סעודה אות ו']; אך היום כבר לא קיים מנהג זה בחלב, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ב) נוהגים פה ארם צובה שמביאים קודם הסעודה מים שרופים (כלומר משקה חריף) ומיני קשואים ומלפפון כבוש וזיתים מלוחים, כדי למשוך תאות המאכל — ואוכלין מהם כשיעור [המצריך ברכה אחרונה]; לפעמים משאירים מהם לסעודה, ולפעמים מסלקים אותם לגמרי (זכור ליצחק [סי' מ"ג דף ס"ז ע"ד] — ולענין הלכה, מסקנתו שגם אם ממשיך לאכול מהם בסעודה, צריך לברך עליהם ברכה אחרונה לפני שיטול ידיו לסעודה, חוץ מ"מים שרופים" שהם פוטרם מברכה את המשקה הבא בסעודה [שהוא שנוי במחלוקת, כנזכר לעיל באות שלפני זה], וגם גורר את תאות המאכל, וא"כ הוא שייך לסעודה, ולכן ברכת המזון פוטרת אותו מברכה אחרונה).

ברכת המזון

(א) ברכת הזימון: בברכת הזימון מתחילים — "נברך שאכלנו משלו" [ואין מקדימים לזה "הב לך ונברוך"] (על פי הגדה של פסח נדפס בארם צובה שנת תרנ"ז — עם תרגום לערבית); וכן הנוסח במחזור ארם צובה — וכפי הנוסח בגמרא ובשלחן ערוך; וכן מנהג חלב היום, אלא שלפני זה אומר המזמן "ברשות", והמסובים עונים "שמיים" — ומסיימים "ובטובו הגדול [והקדוש] חיינו", — ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י; וכן הנוסח בסידור קול יעקב [כמנהג ארם צובה]. ועיין בכף החיים [סימן קצ"ב ס"ק ב'] שהביא את דעות האחרונים בענין נוסח ברכת הזימון).

(ב) ברכת המזון: ב"הרחמן" אין שום הוספה לשבת, חג, וראש חודש (הגדה של פסח הנ"ל; גם במחזור ארם צובה [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז], אין שום הוספה. אך היום בחלב מזכירים ב"הרחמן" מעין המאורע, כמנהג כל ישראל בזמנינו, — הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' יעקב-ג'ק ששון נ"י).

(ג) סיום ברכת המזון — "ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום" (על פי הגדה של פסח [ארם צובה תרנ"ז] הנ"ל — [בסידורי האשכנזים נמצא "עשה שלום" אחרי "מגדיל ישועות מלכו" — אך ב"הגדה" זו לא מופיע כלל "עשה שלום"]; ובמחזור ארם צובה לא נמצא "עשה שלום", וגם לא פסוק "ה' עוז"; והסיום שם "ברוך האל המושיע" — אך היום בחלב מסיימים "עשה שלום" ככל הספרדים, — ר' אברהם דוויק, ונסים זעפרני נ"י; ויש הנוהגים בחלב, להוסיף אחרי זה "ברוך הזן, ברוך השלחן, ברוך משה בן עמרם, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" — ואמנם שמעתי מהרב יצחק טוויל שליט"א שהגדירו כמנהג נשים ועמי הארץ, אך נראה שיסודתו בהררי קדש, כי במחזור ארם צובה הנ"ל [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז] בסוף ברכת

המזון — [לפני "ברוך האל המושיע", הנ"ל], מופיעות המלים "ברוך הזן, ברוך השלחן". ועיין עוד ב"הגדה של פסח" הנ"ל — שינויים נוספים בין הנוסח שם לנוסח המקובל היום).

ברכת מעין שלש

(א) בברכת על המחיה בשבת מוסיפים "ונחמנו ביום השבת הזה" (הגדה של פסח [ארם צובה ש' תרנ"ז] הנ"ל; וכן הנוסח בסידורי "ליורנו" — ובמחזור ארם צובה הנוסח "ונחמנו ביום המנוח הזה", ומקורו ברא"ש [פרק כיצד מברכין סימן מ"ב] והביאו הטור [סימן ר"ח]. ועיין בברכות [מ"ח ע"ב] שהגמרא אומרת על ברכת "רחם" בברכת המזון "ובשבת מתחיל בנחמה, ומסיים בנחמה"; וברבינו יונה [בשיטת הרי"ף] הסביר וז"ל שיאמר אחר "רצה והחליצנו" ונחמנו בציון וכו' עכ"ל, אלא שכאן ב"על המחיה" מוכן מאליו, שלא מתקבל על הדעת, לומר את כל נוסח "רצה" עם ה"נחמה" כאמור, בברכה כה קצרה, ולכן התחכמו להבליע את ענין הנחמה עם הזכרת שבת כאמור — כל זה לענין הנוסח המופיע במחזור ארם צובה, וסידורי "ליורנו", והגדה הנ"ל; אך לענין הנוסח הנפוץ היום בברכת "על המחיה" — דהיינו "רצה והחליצנו ביום השבת הזה" — שהוא הנוסח של המהר"ם המובא בתשב"ץ [הזכירו בבית יוסף על הטור הנ"ל, וכן בדברי חמודות על הרא"ש הנ"ל] — אשר לא נזכר בו ענין "נחמה", זה בודאי לפי שיטת רש"י [ברכות מ"ח בראש ע"ב] שכוונת הגמרא "נחמה", לא שצריך לומר "נחמה" בפירוש, אלא שעצם הזכרת בנין ירושלים היא היא "נחמה", ואין כוונת הגמרא כאן לחדש את ענין ה"נחמה" בשבת, אלא להדגיש שהזכרת שבת מקומה באמצע הברכה, ולא בתחילת הברכה או בסופה, ולעולם תחילתה של הברכה וסופה, כמו בימי החול — "נחמה", כלומר תפילה על בנין ירושלים כאמור, וממילא הוא הדין בברכת על המחיה, שאין צורך להזכיר נחמה בפירוש בהזכרת שבת. [ולפי זה בסידורים שכתוב בהם "רצה" ב"על המחיה"; ובברכת המזון — בסוף רצה" — "והראנו בנחמת ציון", נמצא שב"על המחיה" הלכו לשיטת רש"י, ואילו בברכת המזון כשיטת הרי"ף] — זה הנראה לעניות דעתי בביאור שינויי

ברכת על המחיה

לא

הנוסחאות. ומנהג חלב היום — כמקובל ברוב תפוצות ישראל, שאומרים "רצה והחליצנו", בלי להזכיר "נחמה", — הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' יעקב-ג'ק ששון נ"י — אלא שהעיר הרב זעפרני הנ"ל, כי בזמנו [לפני כחמשים שנה] עדיין נהגו בחלב לומר את הנוסח "ונחמנו ביום השבת הזה".

(ב) סיום ברכת על המחיה: "על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה, ברוך אתה ה' על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה" (הרב יצחק טוויל שליט"א — ובמחזור ארם צובה יש נוסח קצר, והסיום: "כי אתה טוב ומטיב לכל, ברוך אתה ה' על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה" — והוא כנוסח המובא בטור [סימן ר"ח], אך היום בחלב הסדר הפוך — ומסיימים: "על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה, ברוך אתה ה' על הארץ ועל המחיה", — ח' אדמון כהן נ"י; וכן נראה מדברי מרן בשלחן ערוך [סימן ר"ח סי"ב], ושם ב"כף החיים" [אות נ"ז] הביא בזה מחלוקת הראשונים — יעויין שם שהאריך בענין הנוסח של "על המחיה").

הלכות ברכות

פרק מעדני אר"ן

[סימן זה הוא העתק מספר שלחן המלך (סימן נ"ו)
עם הערות והארות]

דין כמה דברים פרטיים וברכתם —
מה שעושים בעירנו [ארם צובה], ממני מתיקה.

[א] חלוויה טחינייה (חלבה העשויה מסומסום) פסתרייאל (עיין לקמן בהערות) סנוברייה (פרי הנקרא "סנובר", שמדביקים זה לזה, על ידי סוכר המבושל במים עד שנעשה סמיך ודביק) גרינג'אדה (קליפות של סוג פרי הדר חמוץ, מרוקח בסוכר או דבש) לימונדה (מיץ לימון עם סוכר) ג'וז מעקוד (ריבה העשויה מאגוזים מרים שאינם ראויים לאכילה כמו שהם) בזר ג'בס, ובזר בטיק (גרעיני אבטיח וגרעיני מילון) על אלו מברך "שהכל" — על הטחינייה (טחינה) גם כן "שהכל" (לענין "פסתרייאל" הנזכר כאן — לא נודע מה טיבו, אך לפי השערתי של ח' אדמון כהן נ"י חלה כאן טעות; וצריך לומר "פסתקיייה", והוא פוסתוק חלבי המודבק ע"י סוכר המבושל במים [כמו "סנוברייה" הנזכר כאן], ולפי זה היתה צריכה להיות ברכתו "העץ", וכדין ה"פוסתוק" שברכתו "העץ" — אך יתכן שבזמנם היו מכינים אותו באופן שלא היתה ניכרת צורת הפרי, ולכן כתב לברך "שהכל"; ועל כל פנים מנהג חלב היום לברך על פסתקיייה "העץ". ולענין "סנוברייה" — כתב בספר פרי צדיק [עמוד י"ד אות כ"ט] שמברכים על פרי הנקרא סנובר "העץ", על אף שהוא נחשב לפרי של אילן סרק [וכדעת האר"י ז"ל], ואם כן בודאי שלפי דעתו צריך לברך גם על סנוברייה "העץ"; וכן מנהג חלב היום. לענין "גרינגיאדה", וקליפות של שאר פרי הדר — כתב בספר וילקט יוסף ב"קיצור

הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן כ"ב אות א'] כי בארם צובה יש שנהגו לברך "שהכל", ויש שבירכו "האדמה", והוא הדין בקליפות לימון — ובסיום דבריו שם כתב וז"ל אבל "בורא פרי העץ" — לא ראינו ולא שמענו מי שנהג כן בעירונו [ארם צובה] עכ"ל; וזה שלא כדעת המגן אברהם [סימן כ"ד ס"ק י"ז] המובא שם, שלפי דעתו מברכים על קליפות אלו "העץ"; ועיין עוד בספר פרי צדיק [עמוד י"א אות יוד] שדן בענין ברכת "נארנגייה" [מרקחת שעושים מקליפות פרי הדר חמוץ]; ומנהג חלב היום לברך על מרקחת של קליפות פרי הדר "שהכל". ולענין גזן מעקוד [ריבת אגוזים] הנ"ל — כתב ב"פרי צדיק" [עמוד י"ד אות כ"ו] שמברכים עליו "שהכל" וכאמור, היות ואינו ראוי לאכילה כמו שהוא חי — יעויין שם. ולענין גרעיני אבטיח ומילון — כתב שם [בעמוד ט' אות ה'] שנחלקו בזה הפוסקים; ובהערת הבן — הרב שלמה קצין זצ"ל כתב וז"ל בספר ברכת יוסף [חלק א' אות ב' סי' כ"ט עמוד ק"ב] כתב: כל גרעיני הפירות — כבר נהגו לברך עליהם "שהכל" עכ"ל, וכן כתב גם בשו"ת ישכיל עבדי, וכן מנהג חלב היום לברך על כל סוגי הגרעינים "שהכל" — וכן גם על שאר המאכלים אשר נזכרו בסעיף זה, מברכים "שהכל", — ח' אדמון כהן נ"י).

[ב] חלווי ג'ווייה (אגוז הראוי לאכילה כמו שהוא חי, מטוגן בדבש) סידרה (סוג פרי הדר מרוקח בסוכר — עיין "וילקט יוסף" [חלק ראשון פרט י"ז] שהסביר את אופן הכנתו) כרז מעקוד (דובדבנים מבושלים בסוכר) ספרג'ל מעקוד (חתיכות חבושים מרוקחות בסוכר) מלבס (שקדים מצופים בשכבה של סוכר) על כל אלו מברך "העץ" ("סידרא" הנזכר כאן, אינו ידוע היום בחלב. ולענין "ספרג'ל מעקוד" — יעויין בספר פרי צדיק [עמוד ט' אות ו'] שהאריך לפלפל בזה, [אך שם מדובר שהפרי נימוח לגמרי]; ומנהג חלב היום — כאשר הפרי עצמו ניכר מברכים "העץ", ואם לא ניכר הפרי — [חילו ספרג'ל], מברכים עליו "שהכל"; וחילוק זה מובא גם ב"פרי צדיק" הנ"ל [עמוד יוד ד"ה ולפי דעת], ובספר וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן כ"א אות ב']. ולענין מלב'ס — כתב ב"פרי צדיק" [עמוד י"ב אות י"ב] בשם שיירי כנסת הגדולה שמברכים עליו "העץ", וכאמור; ובהערת הבן — הרב שלמה קצין זצ"ל שם [אות ב'] כתב "שמעתי למנהג

בני אר"צ — יש שמברכין "העץ", ויש שמפרידים אותם זה מזה; וגם היום בחלב יש שמברכים העץ, ויש שמפרידים אותם ומברכים על כל אחד את ברכתו. שאר המאכלים הנזכרים בסעיף זה, מברכים עליהם [בחלב] גם היום "העץ", — ח' אדמון כהן נ"י).

[ג] חלווי קנבזייה (לא ידוע) סמסמייה (סומסום עם סוכר להדביק) כלבסאדה (דלעת מרוקחת בסוכר) מבשור (כנראה הכוונה ל"קרעה מבשורה" שהוא דלעת שמגרדים אותה לפרורים ומבשלים עם סוכר כעין ריבה — ואוכלים ממנה בליל ראש השנה) ג'נזביל מרבה (ג'נזביל מרוקח בדבש) על אלו מברך "האדמה"; גולבשה (לא ידוע) ומעגון אל וורד (מרקחת שעושים מוורדים ועשבים) [גם כן] מברך "האדמה" (לענין כלבסאדה, עיין בספר פרי צדיק [עמוד ט"ו אות ל"ב] שכתב שדרכה לכתוש אותה, וכיוון שדרכה בכתשה מברכים "האדמה" ולא "שהכל" — ועיין שם; ולפי זה לכאורה אין הבדל בין זה ל"קרעה מבשורה" הנ"ל — וגם היום בחלב מברכים עליו "האדמה". ולענין "מעגון אל וורד" — כתב בספר וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן כ"א אות א'] שדעת מרן בשלחן ערוך [סימן ר"ד סי"א] שמברכים עליו "האדמה" ושכן מנהג ארם צובה; ועוד כתב שם וז"ל ונראה בקרא' שקורין "גילבא סדא" [מיני מתיקה שעושים מדלעת כנ"ל] דינה שוה לגילבא של וורדים [מרקחת — ריבה של וורדים], אלא שבעירנו [ארם צובה] נהגו לברך עליה [על ה"גילבא סדא"] בורא פרי האדמה עכ"ל. ועיין עוד בספר פרי צדיק [עמוד י"א בראש העמוד] שכתב שמנהג העולם לברך עליהם "האדמה"; ושם [בעמוד ט"ו אות ל"ג] הביא מחלוקת במרקחת של וורדים, וכתב שלפי הרמב"ם שמברכים על הריח של הוורדים "בורא עצי כשמים" — ולא "הנותן ריח טוב בפירות", מוכח שהוורד אינו נחשב פרי, וממילא הדין נותן לברך על המרקחת שלו "שהכל" — ולא "האדמה". ועיין עוד בספר ברכת יוסף שדן בזה באריכות [מאה ותשעה עמודים!], ומסקנתו לחלק — כפי שחילק הרמ"א [סימן ר"ד סי"א] — בין מרקחת שצורת הוורד ניכרת בה, שברכתה "האדמה", לבין מרקחת נוזלית של וורדים ששותים לרפואה, שברכתה "שהכל"; ולפי זה נראה כי מה שמובא כאן [ב"שלחן המלך"] שמברכים על "מעגון אל וורד" ברכת "האדמה", מדובר באופן שניכרת בו צורת הוורד, וכאמור. ועיין עוד ב"בן איש חי" [שנה ראשונה

פ' פנחס אות י"ג] שכתב וז"ל מעגון אל וורד וכו' "שהכל", חדא דצורת הוורד אינו ניכר, ועוד — אפילו אם יזדמן שניכר בו צורת הוורד, מאחר דאין דרך פה עירנו [בגדד] לאכול הבריאיים את זה אלא לרפואה, יברך "שהכל" עכ"ל; ולענין מנהג חלב לאחרונה — שמעתי מהרב יצחק טוויל שליט"א שמברכים "האדמה" בין על גילבא סדא, ובין על מעגון אל וורד — [וכנראה שמדובר באופן שצורת הוורד ניכרת בו כנ"ל]; ומפי ח' אדמון כהן נ"י שמעתי שמנהג חלב היום לברך על גילבא של וורדים [שניכרת בו צורת הוורד] "האדמה", ועל מעגון אל וורד [שהוא נוזלי] "שהכל", כי הוא נועד לרפואה [לשלשל] וכנ"ל — [אלא שלאחרונה ממש לא משתמשים בו כלל, היות ויש היום תרופות מיוחדות למי שצריך לשלשל]. ועיין עוד בדברינו לקמן [סעיף ד'] שהבאתי משו"ת מעין גנים [חלק א' סימן ז' אות ד'] שכתב וז"ל אנן [בני אר"צ] נוהגין לברך על מרקחת וורדים "שהכל" וכו' דהוורדים אינם הפרי כמ"ש בס' דת ודין [סי' א'] עכ"ל; ושם בספר דת ודין האריך בזה, והמליץ על הנוהגים לברך שהכל, כיון שהוורד אינו עומד לאכילה ולא נחשב לפרי, וכאמור).

[ד] **חלווי מנפוש** ("חלווי" — מתיקה; "מנפוש" — כלומר שתפח, והוא מאכל העשוי מקמח וביצים — אולם אין פרטים עליו, היות והיום בחלב כבר לא מכינים מאכל זה) **חלווית אל ג'ובן** (גבינה טריה [כעין גבינה "צפתית"] בלי מלח, מבושל עם קמח — שוטחים אותו וחותכים אותו לחתיכות, ואחרי זה שופכים עליו מים מבושלים עם סוכר) **קשבייה** (לא ידוע) **צביע המן** (עוגה העשויה מעיסה ארוכה עם סוכר, בצורת אצבעות) **ג'זל אל בנת** (תרגומו "אריגה של הבנות"; ואופן הכנתו: קולים קמח דק לכד במחבת, ומבשלים אותו עם מים עד שנקפא ונמשך כחבלים, ושופכים הסוכר על הרצפה ומבשלים את הקמח הקלוי וחוזרים ומושכים אותו פעמים רבות עד שנעשה כחוטי שער ומגלגלים אותם ועושים מהם כיסים, ואח"כ ממלאים אותם אגוזים וסוכר או אפרסקים וסנובר וכיוצא) **כרביג'** (כצק עם שמן או חמאה, שממלאים אותו בפירות וסוכר ושקדים או בשר או ביצים עם גבינה, ואח"כ שופכים עליו "נאטף" — והוא נוזל סמיך, המכיל מים מבושלים עם סוכר ועשבים) **גרייבי** (קמח דק — לשים אותו בחמאה וסוכר; שלישי קמת, ושני שלישים חמאה וסוכר) **מעמול** (דומה לכראביג' הנ"ל,

אלא שמוסיפים מזהאר [מי־ורדים], ואחרי האפיה מפזרים עליו סוכר) בקלווה (שכבות דקות של בצק, אשר בין השכבות מכניסים שקדים אגוזים וסוכר) לוגינז מעמול (עיסה, מקמח ושקדים — אינו ידוע היום בחלב) מסאפן (הוא מרציפן שמערבים בו קמח כדי לחסוך שקדים) מרינגינוס שנתנו בו קמח (הוא "מרינגו" [טורט] אשר היה נהוג בחלב לכבד בו ב"אירוסיץ"; והוא מכיל שכבה של בצק, ועליה בטנים וקמח וסוכר — וכמו שהדגיש המחבר "שנתנו בו קמח") רז בעסל (תבשיל של אורז עם דבש) רז בחלב (אורז מבושל עם חלב) כנפייה (מאפה של חוטים דקים מבצק — יש שאוכלים אותו ללא שום תוספת, ויש שמטגנים אותו ומוסיפים דבש, ויש שלשים אותו בחמאה וממלאים אותו שקדים וסוכר ואופים אותו; עיין וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סי' ג'] עוד אופנים להכנתו) קטאיף (דומה ל"כנפייה" הנ"ל; והוא בצק שטוח רחב ודק — עיין "וילקט יוסף" הנ"ל, שהאריך להסביר את אופן הכנתו) זנגול (בצק שמרככים אותו — [העשירים גם מוסיפים לו ביצים], ואח"כ קולים אותו במחבת עם מי סוכר מבושלים, והוא דומה ללביבות שלנו) עקביקה (תבשיל של דבש ענבים עם טחינה שמכניסים בו שיעור חמישית ברגזול [חטים כתושים], ומבשלים אותם ביחד) על אלו מברך בורא מיני מזונות (לענין "גזל אל בנת" — כתב בספר וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן ו'] שמברכים עליו "שהכל", כי הקמח שבו נועד "להפריד חוטי הדבש", ולא כדי להוסיף טעם וכיוצא; אלא שלפי זה צ"ע, מדוע לא יברכו עליו "העץ", מצד הפירות שמכניסים בתוכו — ואמנם, כאשר שאלתי את פי ח' אדמון כהן נ"י לגבי מנהג חלב — השיב שאין היום מנהג ברור, וכנראה שמברכים עליו "העץ" — וצ"ע בזה. ולענין "מסאפן" [מרציפן] — כתב בספר פרי צדיק [עמוד יוד אות ו' ד"ה ולפי דעת] וז"ל "אל מסאפן" — שכוחשים השקדים ומערבים אותם עם סוכר, כיון שאין צורתם ניכרת — גם כן "שהכל" עכ"ל — [ויתכן שגם הוא מודה שאם הוסיפו בו קמח מברכים עליו "מזונות", כאמור לעיל], אך מנהג חלב היום לברך עליו "העץ"; ואם עירבו בו קמח, אין בזה מנהג ברור. ולענין ריז בעסיל, וריז בחלב — ישנה מחלוקת גדולה וארוכה מאר"ץ: ראשון בקדש — הרב מרדכי עבאדי זצ"ל בשו"ת מעין גנים [סימן ז' אות ד'], שכתב וז"ל נראה לי דאורז מבושל עם דבש שמברכין עליו "בורא מיני מזונות" כמנהג, אלמא דאורז עיקר; והכי נמי קורים אותו

"רו בעסל" [ולא "עסל ברז"] — משמע דאורז עיקר, וידוע דהאורז הוא הרוב, ואפילו אם האורז והדבש שווים — ה"אליהו רבא" סובר דיברך "מזונות"; ואולם אם בישלו אורז בחלב, אף על גב דהחלב הוא יותר — אחר הבישול דמתמעט החלב, ישאר האורז יותר על החלב [ולכן מברכים עליו "מזונות"] עכ"ל; ובהמשך דבריו שם כתב וז"ל לא אזלינן בתר רובא — ואי נמי באורז במחצה על מחצה, אלא כמעורב עמו פרי דחשוב כוותיה, אבל כמעורב עם דבש או סוכר או חלב, כיוון דלא פרי נינהו כלהו הוי טפל לגבי האורז, דהוי כמו שבישלו במים — ושוב מצאתי הדבר מפורש בטור [אורח חיים סי' ר"ד] ובשלחן ערוך [שם סעיף י"א] עכ"ל. ועוד כתב שם "ואם תראה דאנן [בני ארם צובה] נוהגין לברך על המרקחת וורדים "שהכל", אין מזה הוכחה דדבש עיקר, אלא טעמא דהוורדים אינם הפרי, כמו שכתב בספר דת ודין [סימן א'] עיין שם" — [שם כתב שהיות ואין הוורד עומד לאכילה אלא לריח, אינו נחשב פרי] — עכ"ד ה"מעין גנים"; נמצינו למדים מדבריו: (א) מנהג חלב אז היה לברך על רו בעסל "מזונות", וכן על ריז בחליב. (ב) גם אם הרוב דבש או חלב, בכל זאת מברכים עליהם "מזונות". — והוא כדברי ה"שלחן המלך" כאן, שכתב לברך עליהם "מזונות" [ונראה ממה שסתם ולא חילק, שגם אם הרוב דבש או חלב מברך "מזונות" — או שמא בתקופתו היו עושים תמיד, רוב אורז]; אך לעומת זה בספר וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן ז'] כתב לברך עליהם "שהכל", אלא שמסביר שם כי אופן הכנת ה"רו בעסל" הוא שני שליש דבש ושליש בלבד מאורז; וב"רו בחליב", החלב פי חמש מהאורז, ולכן כתב לברך "שהכל" — [אך אם לא עושים אותו באופן שהרוב אורז, נראה שגם הוא יודה שצריך לברך עליהם "מזונות"]; ואודות הראיה שהביא ה"מעין גנים" מדברי הטור ושלחן ערוך [סימן ר"ד סי"א] מדין מרקחת של וורדים שהתבשלו בדבש, שמברכים עליה "האדמה" [ולא "שהכל"] — כתב שם [בספר וילקט יוסף] לחלק, שבמרקחת וורדים הדבש נבלע בוורדים, ולכן הדין נותן לברך עליה "האדמה", מה שאין כן ברז בעסל ורו בחליב, שהדבש או חלב נראים בעין — ומלכד זה הרי בדין מרקחת וורדים עצמו, רבים מהאחרונים הכריעו לברך "שהכל"; ולכן הסיק לברך על רו בעסל ורו בחליב "שהכל", וכן גם מסקנת נכדו המו"ל — הרב דוד סתהון דבש זצ"ל, [שם בד"ה ואם כן]. ועיין עוד בספר פרי צדיק [סימן א'] שכתב לברך על

רו בעסל "מזונות" — על אף שהרוב הוא הדבש, היות והדבש מתמעט בבישול, ולאחר הבישול האורז הוא הרוב [וגם הוא הביא הוכחה לזה מדין מרקחת וורדים הנ"ל] — אך לעומת זה, שם ב"פרי צדיק" [עמוד י"ד אות כ"ח] כתב לברך על רו בעסל "שהכל"; ובהערה שם מבן המחבר — הרב שלמה קצין זצ"ל עמד על סתירה זו, ותירץ שכאן [באות כ"ח] מדובר באופן שגם לאחר הבישול נשאר הדבש הרוב — וכמו שמוכח מלשונו של המחבר, ולכן מברך "שהכל"; ונראה מכל הנ"ל, כי לא היה מנהג קבוע וברור בחלב לגבי ברכת רו בעסל, וכן גם היום בחלב יש שמברכים "מזונות", ויש המברכים "שהכל"; ויתכן שזה משום שלפעמים גם לאחר הבישול הרוב דבש, ולפעמים מתמעט הדבש מחמת הבישול — ואז הרוב אורז [כאמור למעלה — והכל תלוי באופן הכנתו], ולכן לא יכלו לקבוע לו ברכה מסויימת, — ח' אדמון כהן נ"י. ולענין שאר מיני המאפה הנזכרים בסעיף זה — גם היום בחלב מברכים עליהם "מזונות" — מפי הנ"ל.

שמות המאכלים שתירגמתי מערבית — חלקם נלקחו מתוך הוספות הרב עזרא בצרי שליט"א ל"שלחן המלך" הוצאת "מכון הכתב", וחלקם מפי ח' אדמון כהן הנ"ל).

[עד כאן מספר שלחן המלך. מכאן והלאה, משאר ספרי רבני ארם צובה]

(א) אורז המבושל עם חתיכות אטריות קטנות שקורין "אל ריז בשערייה" — בתחילה [מברך] בורא מיני מזונות, וכסוף — אף שאכל מן התערובת כזית [בלבד], שבודאי אין בה שיעור כזית מן "אל שערייה" [לבד] שהיא דגן, אפילו הכי כיוון שטעם טעם דגן מברך "על המחיה" (פרי צדיק [עמוד י"ג אות כ"ג]; וצ"י שם כמקור לזה "מגיד משנה" [הלכות חמץ ומצה פרק ו' הלכה ה']; וכן מנהג חלב היום, ואפילו אם אין כזית מהאטריות בכדי אכילת פרס של האורז, מברכים בסוף "על המחיה", — ח' אדמון כהן נ"י — הלה אמר שיש להם קבלה על מנהג זה, איש מפי איש — מרבני ארם צובה; ויתכן שהסתמכו בזה גם על המובא ב"ברכי יוסף" — נזכר ב"שערי תשובה" [אורח חיים סימן ר"ח אות ט'], שאדם שאכל אורז מבושל ובירך אחריו "על המחיה", יצא ידי חובה — שגם זה נקרא "מחיה וכלכלה".

(ב) מה שנוהגין פה ארם צובה ששולקין חטים, ובימות החורף נותנין עמהם אגוזים וקנמון (שקורין "קורפיה") וסוכר, ובימות הקיץ נותנין דבש (דב'ס) שהוא תירוש ענבים במים, ואחר כך מערבים עמו החטים השלוקים — כיון שהעיקר הוא החטים, מברך על העיקר "בורא פרי האדמה", ופוטר את הטפילה (פרי צדיק [עמוד ט"ז אות ל"ז] — וכתב שם שזה לאפוקי ממה ששמע כי יש הסוכר שעל החטים השלוקים יכרך "האדמה", ועל הדבש המעורב במים מברך "שהכל"; וגם היום בחלב נוהגים לברך "האדמה" בלבד וכאמור, — ח' אדמון כהן נ"י, אלא שאמר כי היום כבר לא מכינים אותו עם דבש ענבים, משום יין נסך — כי היהודים אינם מכינים יין אלא לקידוש בלבד).

(ג) הבוסר שבארם צובה שאינו מתבשל להיות ענבים, ונטעי ליה אדעתא לכתשם ולהוציא מימהם — אם אכלן כמות שהן בלי כתישה, מברך שהכל נהיה בדברו (פרי צדיק [עמוד י"ז אות מ"ב]; והסביר שם המחבר כי יש הבדל בין זה לבין הבוסר הנזכר בשלחן ערוך [סימן ר"ב ס"ב] ששם מדובר בבוסר שסופו להתבשל, ואילו כאן — [הבוסר של ארם צובה], אינו מתבשל לעולם, והוא דומה לבוסר הנזכר שם [סימן ר"ב ס"ט] — "סופי ענבים שאין מתבשלין לעולם וכו' מברך שהכל" [שלא כדעת הטור שמברכים עליהם "האדמה"], והם ענבים הנמצאים בגפנים בימות החורף, שעושים מהם חומץ — וכפרש"י במסכת חולין [דף ק"כ ע"ב]; וגם היום בחלב גדל בוסר זה [המוכא ב"פרי צדיק הנ"ל], ונקרא חסרו'ם; וכותשים אותם ומוציאים מהם מים חמוצים — ומברכים עליהם שהכל כאמור, — ח' אדמון כהן נ"י. ועיין שם ב"פרי צדיק" בהערה מאת בן המחבר — הרב שלמה קצין זצ"ל, שציין לספר ברכת יוסף [חלק א' אות בית סי' כ"א עמוד פ'], והביא תמצית דבריו — הן לענין ברכה ראשונה ואחרונה על סוגי הבוסר השונים, והן לענין בדיעבד — שבירך ברכה אחרת מהראוי לו).

(ד) שקדים המתוקים הגדלים פה ארם צובה, נטעי להו אדעתא לאכול אותם בקטנן — מברכין עליהם "העץ" (פרי צדיק [עמוד י"ח אות מ"ג]; והסביר שם שאינם דומים לשקדים שנזכרו בשלחן ערוך [סימן ר"ד

ס"א] שברכתם "שהכל", כי שם מדובר שנוטעים את העץ על דעת לאכול את השקדים כאשר יתייבשו ויעשו לוזים — והוא אכל אותם לפני שלב זה, ולכן צריך לברך עליהם "שהכל"; ואילו כאן — בשקדים המתוקים הגדלים בארם צובה, מדובר שנוטעים את העץ על דעת לאכלם בעודם קטנים נולא כאשר יתייבשו ויעשו לוזים]. אך היום בחלב נוטעים עץ זה על דעת לאכול את השקדים כאשר יגדלו — כמו השקדים הנזכרים בשו"ע [סי' ר"ד ס"א] הנ"ל, ולכן חזר הדין לברך עליהם "שהכל" [כאשר אוכלים אותם בעודם קטנים]; וכן מנהג חלב בזמן הזה, — ח' אדמון כהן נ"י — [הלה הוסיף כי בחלב, שקד זה הוא הפרי הראשון היוצא אחרי החורף — ונקרא "עקביה"]; ועיין ב"פרי צדיק" הנ"ל [עמוד כ' אות מ"ד], שגם הוא הסיק לברך עליהם "שהכל", כאמור.

(ה) בענין ה"זלאבייה" שעושין בארם צובה — שלשין עיסה בלילתה רכה, ותופס מעט עיסה בידו ועושה אותה ריקק גדול דק מאד, ושם אותו ריקק במחבת גדולה של שמן הנתונה על האש לטגן אותה, ותיכף מסיר אותה, ונותן עוד ריקק אחר והיא רכה ודקה מאד, (וקונים אותה מן החנות דצריכה אומנות), ואחר שמסירים אותה מעל האש, מפזרים עליה סוכר דק — ודאי אין לברך אלא בורא מיני מזונות; ואפילו אם נהגו לברך "שהכל", מבטלין מנהג זה כי הוא מנהג בטעות (ברכת יוסף [חלק ב'] אות זיין סימן ו' עמוד קי"ז]; וכן כתב בספר וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמייס" [סימן ב'] שמברכים עליו "מזונות" — יעויין שם שהאריך בזה; וגם היום בחלב מברכים עליו "מזונות", — ח' אדמון כהן נ"י).

(ו) מנהג ארם צובה לברך על "ג'וקמבל" [ג'וקבנבל] בורא מיני מזונות (על פי שו"ת מעין גנים [חלק אורח חיים סוף סימן ז'] — והוא הנקרא היום בחלב "ג'וקבנבל" [כמובא בסוגריים]); — וכך הוא אופן הכנתו: מבשלים מיץ ענבים עד שנעשה כדבש, ומוסיפים בו קמח או חלב חטה — כדי שיהיה עבה; אחר כך עושים ממנו צורת אצבעות, וממלאים אותם באגוזים ושקדים. ושם ב"מעין גנים" הביא משו"ת בית יהודה [חלק אורח חיים סימן ס"א] שהחשיב את הקמח הנמצא בו לטפל, ולכן כתב לברך עליו "העץ", אך המחבר

שם דחה דבריו — והוא מדמה אותו ל"מלבן" שמברכים עליו "מזונות", וכמובא ב"פרי חדש", וש"ת זרע אברהם [חלק אר"ח סימן א']; והוסיף על זה שם [ב"מעין גנים] שהוא כדין ה"ראחה", שגם עליו מברכים "מזונות". ועיין שם ב"זרע אברהם" הנ"ל, שהסביר את אופן הכנת ה"מלבן", וכה תארו: מצננים מיץ ענבים יפה יפה — מבשלים אותו מעט, ומערכים בו קמח שיתבשל עמו עד שיקפה; אחר כך מייבשים אותו בשמש — ונאכל כמו שהוא; והסביר שכפי הנראה, ברור שכוונתם אינה אלא כדי לתקן התירוש שיהיה ראוי לאכילה על ידי הקמת, כי לולא הקמח לא היה נקפה, והיה ראוי רק ללפת בו את הפת [יעויין שם שהאריך בהסבר הדברים] — ואין זה דומה לקמח ששמים בתבשיל כדי להדביק, אלא לקמח שנועד לתת טעם בתבשיל, שמברכים עליו "מזונות". ולענין "ראחה" — הסביר בספר וילקט יוסף ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן א'], שהוא מחלב חטה וסוכר המבושלים יחד ונקפים, ואחר כך מתנגבים ומתעבים ונלעסים בפה — וגם הוא כתב שמברכים על שלושה מינים אלו "מזונות" [יעויין שם שהאריך בסוגי מאכלים אלה ודיניהם]; וגם היום בחלב מברכים על "ראחה" מזונות, אך "מלבן" וג'וקבנבל" [הנקרא גם "סג'קמלבן" — בספר וילקט יוסף הנ"ל], היום כבר לא מכינים בחלב, משום איסור יין נסך כי אין להשיג דבש ענבים אלא מתוצרת נכרים [היות והיהודים אינם מכינים אלא יין לקידוש בלבד], ולכן לא ידוע מה נהגו לברך, לאחרונה. ועיין עוד בספר וילקט יוסף הנ"ל ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמיים" [סימן י"ב] שכתב על "היטלייה", והוא חלב חטה הנקפה בתוך מי סוכר שברכתו "שהכל" אף על פי שהוא מחמשת המינים, היות ושותים אותו כמסקה, וכמובא בשלחן ערוך [סימן ר"ח ס"ו]; ולענין ברכה אחרונה — אם לא שותים אותו בבת אחת יש מחלוקת, ומנהג ארם צובה לברך עליו "בורא נפשות" גם אם לא שותים אותו בבת אחת עכ"ד; והיום בחלב לא שותים אותו לבד, אלא יחד עם החיטה שבו — ומברכים אחריו "בורא נפשות" רק אם אוכלים ממנו כזית בכדי אכילת פרס; — כל הנזכר בסעיף זה ממנהג חלב היום, הוא מפי ח' אדמון כהן נ"י).

(ז) בענין המוליינות שעושין פה ארם צובה, שלשין עיסה עבה ועושין אותה ריקות משוחות בשמן וממלאים אותם בשר או דבר אחר וקורין אותם מוורק (בצק עלים ממולא בשר ואגוזים); וכן אותם שעושין כנזכר, ומטגנין אותם בשמן (במקום לאפותם בתנור) וקורין אותם סנבוסק מקלי, וכן הזנגול (בצק שמרככים אותו ומטגנים אותו במחבת), וכן הלוקום (בצק רך שמטגנים אותו עד שמתנפח, ומערבים אותו עם מים מבושלים בסוכר), וכן שאר מעשה קדירה שמבשלים במים, כגון אל טרייא ושעירייה ורשתא ומכרוניס (כולם מסוגי האטריות) — מה דינם לענין ברכה, אי קבע סעודה — מברך המוציא וברכת המזון או לא? (שו"ת ויוסף אברהם [סימן כ"ח ב"שאלה"]; ושם האריך בתשובה ארוכה מאר"ץ, והביא מחלוקת הפוסקים אם מועילה קביעות סעודה לחייב ברכת המזון במעשה קדירה — ועיין בספר וילקט יוסף, ב"קיצור הדינים מס' ברכות שמ"ים [סימן ב' אות א'] שהזכיר תשובה זו, לענין ה"זנגול" שכתב [ב"ויוסף אברהם" הנ"ל], שאם לש את הבצק על דעת לעשותו לחם ולבסוף טיגנו מברך המוציא [כדעת הב"ח] וחלק עליו, ופסק בשם ספר זכור ליצחק [להרב יצחק הררי ז"ל — אף הוא מרבני אר"ץ], שמברכים עליו "מזונות"; ובסוף הסימן שם — לחלק יצא, שבכל סוגי האטריות — גם אם קבע סעודה עליהם, מברך "מזונות" ואחריהם "על המחיה", היות ואין עליהם תואר לחם כלל, מה שאין כן "סנבוסק מקלי" — על אף שהוא מטוגן, היות ויש עליו צורת לחם [כשאר מיני מאפה ועוגות], כאשר קובע סעודה עליו מברך "המוציא" וברכת המזון. ולסיום אעיר כי הספר וילקט יוסף מבוסס כולו על המאכלים של חלב; חלק ראשון — לענין בישול עכ"ם, וחלק שני — לענין הברכות של המאכלים).

מנחה וערבית

(א) תפילת מנחה: מנהג ארם צובה — כאשר מתפללים מנחה לאחר זמן פלג המנחה [שעה ורבע לפני השקיעה], אין אומרים תחנון, אלא ודוי וי"ג מדות בלבד (הרב יצחק זעפרני שליט"א; והוא מנהג ידוע ומפורסם בחלב, וכך נהגו שם בכל בתי הכנסת: במדרש סיניור משה חסיד [פיג'וטרן] — שם התפללו ראשי סנהדראות, גאוני אר"צ, הדיינים המצוינים — הרב עזרא חמווי-כבז, הרב משה מזרחי, והרב עזרא עבאדי-שעיו זיע"א; וכן בישיבת דגל תורה — בראשותו של הרב משה טוויל זצ"ל, וכך גם נוהגים בבתי הכנסת של יוצאי ארם צובה, — מפי הנ"ל; וכך גם מנהג חלב עד היום, — ר' יעקב-ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י.

וטעם למנהג זה — שמעתי מהרב זעפרני הנ"ל, משום שלפי רבי יהודה — ב"ברכות" [דף כ"ו ע"א], מפלג המנחה נחשב ללילה; ואמנם הגמרא אומרת שם [כ"ז ע"א] "דעבד כמר עבד, ודעבד כמו עבד" — ואם כן אפשר לכתחלה להתפלל מנחה לאחר זמן פלג המנחה, אך זה דווקא לענין תפילה שהיא חובה, אולם לענין תחנון שנחשב "רשות" — שב ואל תעשה עדיף; ובפרט לפי הידוע שלילה היא זמן שליטת מדת הדין [ולכן לא אומרים תחנון בלילה, כדי שלא לעורר את הדינים], בודאי עדיף שלא לומר תחנון בזמן זה. ועיין עוד בכף החיים [סימן קל"א ס"ק נ"א].

(ב) תפילת ערבית: בברכת "השכיבנו" מסיימים "השומר את עמו ישראל מכל דבר רע לעד, אמן" (ר' אברהם דוויק נ"י — וכן הוא הנוסח בסידור קול יעקב [כמנהג ארם צובה], ובסידור תפילת בני-ציון; אך לעומת זה, בספר כף החיים-פלאגי [סימן ל"א אות ח'] הביא בשם ספר צפיחית בדבש [סימן י"א] שלא לומר תוספת זו — יעו"ש).

שבת

דיני ערב שבת

(א) בכל ערב שבת קדש היה מנהג הנשים בארם צובה, ללכת להשתטח על קברי הצדיקים (שבחי מהר"ם [לבטון] עמוד י"ז [אות ס"ז]; אך היום מנהג זה כבר לא קיים בחלב, — ר' נסים זעפרני, וחיים ראיה נ"י).

(ב) מנהגנו בארם צובה — עיר ואם בישראל של חכמים וסופרים, ובראשם מורנו הרב [שמואל לניאדו זצ"ל], היינו מתענים בכל שנה (בימי השוכבי"ם — ממוצאי שבת עד ליל שבת); והיה ממתין מורנו הרב וכל המתענים עד שעה ורביע אחר שקיעת החמה (שו"ת צדקה ומשפט [חלק אורח חיים סימן ה'] — ובהמשך דבריו שם כתב "והיו מקצת עמי הארץ תמהים כיצד מתענין בשבת, והשיב [הרב שמואל לניאדו הנ"ל] שכך צריך לעשות"; והוא לשיטתו — כאשר כתבתי לקמן ב"זמן בין השמשות", שגזר הרב שמואל לניאדו זצ"ל [ראש על אר"ץ רבה] על הציבור בארם צובה להחמיר כסברת רבינו תם, לענין זמן צאת הכוכבים במוצאי שבת; [אמנם — כמובן שלענין כניסת השבת החמירו הגאונים, אך יחד עם זה — לגבי התענית שיש בה ענין של נדר, החמירו להשלים עד זמן צאת הכוכבים לפי רבינו תם]. ועיין בספר חכמה ומוסר [דרך אמת ואמונה סוף שער א'] שפקפק על מנהג זה, שמתענים ששה ימים ברציפות; וכתב על זה "דהוי סכנה בקרוב לודאי — גם מה"ר שלמה לניאדו ז"ל [בן מוה"ר שמואל לניאדו הנ"ל] מאריה דאתרא האר"צ הלזו, היה מוחה על זה".

זמן בין השמשות

לענין זמן צאת הכוכבים, מנהג ארם צובה [בדורות האחרונים] כשיטת הגאונים (כן מוכח מתוך כתב יד המובא בספר בהר יראה [העתקתי את לשונו לקמן]. ידועה ומפורסמת המחלוקת בין הגאונים לרבינו תם, שלשיטת הגאונים מתחיל בין השמשות מיד בשקיעה — [יש גם דעה של ה"יראים" שבין השמשות מתחיל בזמן הילוך שלשת רבעי מיל לפני השקיעה], אלא שנחלקו האחרונים בדעת הגאונים, אימתי הוא סוף זמן בין השמשות [צאת הכוכבים]; ולשיטת רבינו תם זמן צאת הכוכבים הוא שעה וחומש אחרי השקיעה. ובספר בהר יראה הנ"ל [סימן כ"ח עמוד 28] מובא מעשה שהיה בעיר חלב — שנולד תינוק אחרי השקיעה, ודנו בזה שם הרבנים לענין מועד ברית המלה; וז"ל בע"ה, פה עיר הקדש [ירושלים] ו' שבט הבריושלי"ם לבריאת עולם [התקצ"ח] וכו', על פי דעות חכמי ארם צובה שהסכימו כולם זה י"ג שנה — והרב הגדול מרא דאתרא החכם השלם והכולל המפורסם בישראל להלל חכם רבי אברהם ענתבי [זצ"ל] עמהם — מתחילה נמנו וגמרו, ולבסוף הסכימו לדעה אחת, אשר כל מ"ה דקין [ג' רבעי שעה] שלאחר מאג'רב [מעריב, שקיעת החמה] הם בספק בין השמשות; והתינוק הנולד בזה הזמן [אור לשבת או אור לראשון בשבת], נימול לתשעה או לעשרה — ופסקו והורו כן הלכה למעשה שם — קהלה קדושה ארם צובה, והציבור הולכים ועושים על פיהם עכ"ל בקיצור; אך מה שהסביר המעתיק "מאג'רב" — שקיעת החמה, אינו מדוייק; ואמנם זהו התרגום של המלה, אולם תלוי במקומות — כי הכלל הוא, שבארצות האיסלאם, בשעה שתים עשרה [לפי שעון ערבי] מתקיימת "קריאת אלמג'רב" [שהיא קריאה לתפילת הערב אצל המוסלמים]; ובעיר בגדד [שהיא מזרחת] הרי שהשקיעה מוקדמת יותר — נמצא שהמג'רב הוא אחרי השקיעה [כמובא ב"בן איש חי"] — ואילו בחלב [שהיא הרבה יותר מערבה] השקיעה היא אחרי המג'רב, וזמנה של השקיעה הוא אחד עשר דקות וחצי לאחר קריאת המג'רב [כלומר בשעה 12.11½ לפי שעון ערבי]; ולפי זה מה שכתוב בספר בהר יראה הנ"ל — ארבעים וחמש דקות לאחר המאג'רב, הכוונה — שלושים ושלוש דקות וחצי לאחר השקיעה, ולא ארבעים וחמש דקות — כדברי המעתיק. ועיין עוד בספר דברי יוסף־שוורץ [חלק א' מאמר דרך מבא השמש דף נ' ע"ב

בהערה א' שכתב וז"ל שמעתי שבעיר חלב [ארס צובה] אירע כמו ח' שנים שעברו, שנוולד ילד, זמן מה אחרי השקיעה — והיתה מחלוקת גדולה בין חכמי העיר אימתי ימולו, ועסקו וחקרו בו כמו ו' ימים, והסכימו כולם ונפסקה הלכה אצלם שעד מ"ה דקים אחר קריאת אלמג'רב הוא יום; והנוולד עד סוף הזמן ההוא נימול לשמנה — ואין ספק אצלי, אילו היה להם ידיעה במציאות האמיתית לא היו פוסקים כן, כי המציאות שאחר כ"ה דקים אחרי השקיעה, באופק ירושלים, ובתקופת ניסן ותשרי — ובעיר הנ"ל [חלב] בערך כ"ח דקים — כבר התחיל זמן בין השמשות לענין מילה וכו', והנוולד אז ימול לתשעה; אכן בענין שמותר להחמיר, ודאי נכון הוא להגדיל הגבול עד זמן ההוא [ארבעים וחמש דקות אחר המג'רב], כמו שפסקו עכ"ל; ונראה בעליל כי מעשה זה הוא המעשה המובא בספר בהר יראה הנ"ל [וכפי שהעתקתי למעלה מ"בהר יראה" שמעשה זה אירע בשנת תקפ"ה לפי החשבון המובא שם — וספר דברי יוסף הנ"ל נדפס בשנת תר"ב, ויש להניח שכתבו כבר בערך בשנת תקצ"ג, והרי כתב שמעשה זה "אירע כמו ח' שנים שעברו", דהיינו שנת תקפ"ה] ואם כן דבריו כאן קשים להולמם מכמה טעמים: (א) בספר בהר יראה כתוב "כל מ"ה דקין שלאחר מאג'רב בספק בין השמשות" — ולעומת זה, בספר דברי יוסף הנ"ל כתב "שעד מ"ה דקים אחר קריאת אלמג'רב הוא יום" — וממשיך שם על דרך זה, עד סוף הקטע ההוא. (ב) הרי ב"דברי יוסף" עצמו לפני כן [בדף מ"ז] כתב וז"ל כבר פסק הש"ס שתיכף אחר השקיעה מתחיל בין השמשות וכן כתבו כל הגאונים וכו' עכ"ל. (ג) דבריו אלו — שבין השמשות מתחיל יותר מעשרים דקות אחרי השקיעה, הם לא לשיטת הגאונים שסוברים שבין השמשות מתחיל ברגע של השקיעה, וגם לא לפי רבינו תם הסובר שבין השמשות מתחיל בזמן הילוך שלשה מילים ורבע לאחר השקיעה, שהוא חמשים ושמונה דקות וחצי [אחרי השקיעה], באופן שצריך עיון גדול בדבריו [הצעתי ענין זה לפני כמה תלמידי חכמים, וגם הם — לא היה מענה כפיהם]. — ענין בין השמשות הוא ארוך ומורכב, ושיטות רבות נאמרו בסוגיה זו — ולכן קשה מאד לקבוע בו גבול, ובמיוחד שזמן צאת הכוכבים תלוי במקומות ובתקופות השנה — כמובא בפוסקים. וכאן המקום לציין את שיטת ה"חזון איש" שנמסרה בעל פה, ואינה מופיעה בספריו — כמובא בספר זמני הלכה למעשה [במבוא עמוד כ"א] וז"ל בשם ה"חזון איש" נמסר [בספר חידושים

וביאורים או"ח חלק א' סימן ט"ו], שיש לחכות ארבעים דקות אחר השקיעה, ויש הכותבים ארבעים וחמש דקות או שעכ"פ אמר שעל ידי חמשים דקות יוצאים מכל וכל עכ"ל. ומובן מאליו שכל הנאמר עד כאן הוא לשיטת הגאונים — שלא כשיטת רבינו תם. אך לעומת זה יעויין בשו"ת צדקה ומשפט [חלק אורח חיים סימן ה'] שכתב שכאשר היו מתענים [בחלב] בימי השוכבי"ם, היו ממתינים מלאכול עד זמן רבינו תם — הגם שנכנסו לשבת בצום [כמובא בדברינו למעלה בדיני ערב שבת]; וכתב שם כי זה היה על פי הוראת הרב שמואל לניאדו זצ"ל [רבה של חלב] — והוא לשיטתו, וכנזכר בספר חנן אלוקיים [רף קנ"א ע"ב] וז"ל דרשתי ברבים באיום וגיוזום [להחמיר כפי שיטת רבינו תם, בצאת הכוכבים], כי הוא איסור סקילה; וקיימו וקבלו עליהם הקהל לשמור ולעשות — וצויתי בבית הכנסת שרוכ הקהל באים בו להתפלל, שלא יתפללו ערבית כמוצאי שבת עד שעה ורביע — ובבתים לא ידליקו נרות ולא יעשו מלאכה עד אשר יבאו בעליהן מבית הכנסת וכו' — והונהג דבר זה עכ"ל [לשון זו מדברי הרב שמואל לניאדו הנ"ל]; ואחרי זה [בדף קנ"ד ע"א] כותב המחבר — הרב חיים אבולעפיא זצ"ל, וז"ל גזרתי בחרם שימתינו וכו', כסברת רבינו תם; ונשמע הדבר בארם צובה ועמד [הרב שמואל לניאדו] והכריז בחרם, מי שלא ימתין — ועמדו כל החכמים למנין והסכימו שחייב סקילה, העושה מלאכה בשעה ורביע אחר השקיעה, וקיבלו וקיימו היהודים עליהם ועל זרעם לשמור שבת ויום טוב שעה ורביע אחר השקיעה עכ"ל [בספר חנן אלוקים הנ"ל — והוא נספח לספר חיים וחסד על התורה]; אך מנהג חלב היום כשיטת הגאונים הסוברים שמתחיל בין השמשות מיד בשקיעה — ולענין מוצאי שבת, אין מדליקים נר [ולא עושים שום מלאכה] עד שיאמרו "ואתה קדוש" — אולם מנהג זה אינו מטעם זמן צאת הכוכבים, אלא הוא על פי ה"זוהר" [בהקדמת ספר הזוהר דף י"ב ע"ב] שכתב וז"ל תלתא אינון גרמין בישא לגרמייהו [שלשה הם הגורמים רעה לעצמם] וכו' — תליתאה, מאן דאוקיד שרגא במפקא דשבתא, עד לא מטו ישראל לקדושא דסידרא] — השלישי, מי שמדליק נר במוצאי שבת, עד שלא הגיעו ישראל ל"קדושה דסידרא" — דהיינו "ואתה קדוש" — ושם האריך בחומר ענין זה; ולכן [בחלב], במוצאי יום טוב עושים מלאכה כבר בזמן שלוש עשרה דקות וחצי לאחר השקיעה — שהוא זמן הילוך שלשת רבעי מיל [ולפי שעון ערבי בשעה 12.25]; והוא הדין לכל הדינים הקשורים ללילה, כגון תפילת ערבית, והדלקת נר חנוכה, שזמנם היום בחלב

הוא שלש עשרה דקות וחצי לאחר השקיעה [לא המג'רב], * אך תמיהני על מנהגם זה מכמה סיבות: (א) כבר הבאתי למעלה מספר חנן אלוקים כי "קיבלו היהודים [בחלב] עליהם ועל זרעם, לשמור שבת ויום טוב שעה ורביע אחר השקיעה" — וידוע המעשה של "בני ביישן" בפסחים [דף ג' ע"ב], שאמר להם ר' יוחנן "כבר קיבלו אבותיכם עליהם"! (ב) בספר בהר יראה [שהזכרתי למעלה] מובא שהסכימו כל רבני ארם צובה, כי רק לאחר ארבעים וחמש דקות מהמאג'רב הוא לילה ודאי, וזה יותר מחצי שעה אחרי השקיעה — [וגם על זה קשה איך הניחו מנהג אבותיהם, וכאמור]; וגם לפי מה שנוהגים היום להמנע ממלאכה עד "ואתה קדוש", בכל זאת — זמן זה אינו עולה על עשרים וחמש דקות מהשקיעה. (ג) גם בספר דברי יוסף הנזכר למעלה, שחלק על המובא בספר בהר יראה הג"ל, והוריד מהשיעור המובא שם — הרי נתן לזה זמן של [בערך] עשרים ושמונה דקות אחרי השקיעה — בחלב, כאמור. וכבר מובא בפוסקים שהזמנים משתנים לפי המקומות ולפי תקופות השנה, וכתבו להקפיד גם על זמן של יציאת שלשה כוכבים קטנים ורצופים, וכמובא בשלחן ערוך [סימן רצ"ג ס"ב] — אשר על כן קשה מאד לקבל מנהג זה שנהגו באופן קבוע, ששלש עשרה דקות וחצי לאחר השקיעה הוא לילה גמור — [מלבד הדלקת נר חנוכה שיש אומרים להדליק בשקיעה — וגם יש עצה, להדליק נרות ארוכים שימשיכו לדלוק עד מאוחר בלילה; וכן בתפילת ערבית, אשר מצד הדין אפשר להתפלל מפלג המנחה, ובלבד שיכוונו דעתם בקריאת שמע על המטה, לקיים מצוות קריאת שמע בזמנו]; ולכן — לעניות דעתי, מן הראוי שיחמירו בכל הדינים שהם "מן התורה", כסברת רבינו תם, שזמן "לילה ודאי" הוא רק משעה וחמש [שבעים ושתיים דקות] לאחר השקיעה — וכמו שכתב הרב עובדיה יוסף שליט"א בשו"ת יביע אומר [חלק ב' סימן כ"א] שרוב מנין ורוב בנין של הראשונים סוברים כרבינו תם, וכן דעת מרן בשלחן ערוך אורח חיים [סימן רס"א ס"ב]; וכל זה לענין להחמיר כרבינו תם — ולא להקל, ולכן בערב שבת [בחלב], גם המתאחרים במלאכה — כאשר שומעים את קריאת המג'רב [שהיא כאמור אחת עשרה דקות וחצי לפני השקיעה] מפסיקים מיד את מלאכתם, [ומתן שכרו בצדו — וכמו שאמרו חז"ל "אלמלא שמרו ישראל שתי שבתות היו נגאלים מיד", ולכן ראוי להחמיר בשבת לפי כל הדעות]. ועיין עוד בענין "בין

* ענין "המג'רב" בחלב אינו ברור, כי ב"מכשירי מלה" [פי"ב אות ט"ו] כתב שהוא בזמן השקיעה [בערך]; ויתכן שכן הוא גם היום בחלב [כפי ששמעתי כעת מח' ארמון כהן, הגו' בפנים]; ולכן אין לסמוך על האמור כאן, ע"מ להקל.

השמשות" בספר פקודת אלעזר [סימן ג"ח] שהאריך מאד בזה, והרבה להעתיק מספר דברי יוסף הנ"ל, ומביא שם [בחלק א' דף פ"ז ע"א] את המעשה בחלב, שנולד תינוק אחרי השקיעה — שהזכרתי למעלה; ועוד ידו נטויה שם [סימן רס"א], וקיבץ את דעות הפוסקים באריכות. וכן גם בספר הגדה של פסח עם פירוש יציאת מצריים, בסוף הספר נמצא קונטרס "ספיקא דיומא" — ופרשה זו יפה נדרשת שם; ושם [בשאלה ג' עמוד כ"ז] הזכיר את הספר בהר יראה, ודברי יוסף הנ"ל — יעו"ש.

מה שהבאתי כאן ממנהג חלב היום, הוא מפי הרב יצחק זעפרני שליט"א, וח' אדמו"ן כהן ג"י; הם הוסיפו כי במוצאי שבת אומר החזן "אתה חוננתנו" בקול רם, היות ומתפללים בעל פה, מכיוון שבית הכנסת שרוי בחשיכה — וכמו שכתבתי למעלה, שאין מדליקים עד שאומרים "ואתה קדוש".

סדר תפילת ערבית לשבת

(א) שיר השירים: לענין זמן קריאת שיר השירים, היו בארם צובה שלשה מנהגים: (א) קוראים לאחר סיום תפלת ערבית. (ב) קוראים אחרי שאומרים "ה' מלך גאות לבש" [ואחרי זה אומרים קדיש לעילא, וברכו]. (ג) קוראים אחרי מנחה — לפני קבלת שבת (מנהג א) — שקוראים אחרי תפילת ערבית, מובא בספר מקרא קדש [ליורנו ש' תרכ"ד] — והוא ספר הבקשות לשבת עם תפילת ערבית, לפי מנהג בית הכנסת הגדול בארם צובה. ושמעתי מפי הרב יעקב עטייה שליט"א כי בזמנו בביכ"נ הגדול בחלב, היו קיימים כמה מנינים; וכאשר סיימו מנין ראשון את תפילת ערבית נכנסו למערת אליהו הנביא אשר בבית הכנסת הגדול, וקראו שם את שיר השירים — וב"מנין" שאחרי זה לא התחילו "שיר השירים" עד שסיימו המנין הראשון, ואז נכנסו גם הם למערה וקראו; וכן בשאר המנינים. ומנהג (ב) — שקוראים אחרי "ה' מלך", וכן מנהג (ג) — שקוראים לאחר מנחה, — שמעתי מפי הרב יצחק זעפרני שליט"א; וכן מנהג חלב היום, שקוראים שיר השירים בין מנחה לקבלת שבת, — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י).

(ב) בליל שבת אומרים: מזמור לדוד, לכה דודי, מזמור שיר ליום השבת, כל ישראל, במה מדליקין, ר' חנניא בן עקשיא — [ואין אומרים "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא"] — וקדיש על ישראל; וחוזרים לומר "מזמור שיר" — ואח"כ אומר השליח ציבור קדיש בניגון, ומתפללים (מנהגי בית הכנסת בארם צובה מהרב שלמה זעפרי זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ט]. מה שכתבתי בסוגריים, שלא אומרים "אמר ר' אלעזר" — שמעתי מהרב יעקב עטייה שליט"א; וגם היום בחלב אין אומרים אותו בליל שבת, — ר' חיים דאיה ג"י. עוד כתב שם הרב שלמה זעפרי — ב"מנהגי בית הכנסת" הנ"ל, כי בלילות שבת בין פסח לשבועות אומרים "פזמונים", לאחר שאומרים "מזמור שיר" בפעם השניה, ואח"כ קדיש וברכו וכו' — אך היום בחלב אין נוהגים לומר "פזמונים" בליל שבת כלל, — ר' חיים דאיה ג"י; וכאשר אין אומרים במה מדליקין [כגון בחג], לא אומרים מזמור שיר פעם שניה, — הרב יצחק טוויל שליט"א. ועוד בענין זה — שמעתי מפי ר' אברהם דוויק, רח' אדמון כהן ג"י, שנוהגים בחלב לומר "מזמור שיר" בפעם השניה — בישיבה; וממשיכים לשבת גם בקדיש שלפני "ברכו").

(ג) בפיוט "לכה דודי" נוהגים בארם צובה לדלג כמה בתים; וסימנם הלז"י — והם: (א) התנערי — ["התעוררי" אומרים]. (ב) לא תבושי. (ג) והיו למשסה. (ד) ימין ושמאל (הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה ג"י. אודות מנהג זה נאמרו כמה טעמים: (א) משום שכבתים אלו יש ענינים שמעוררים עצבות, — הרב יעקב עטייה הנ"ל. (ב) משום שיש בהם מענין הגאולה — וכבר "נכוו" מזה יהודי חלב כפרשת שבתי צבי, אשר רבים האמינו בו בחלב; וזה התחיל עם הוכחות לגאולה קרובה כידוע, — ר' חיים דאיה ג"י. (ג) שמעתי באומרים לי טעם נוסף, והוא — מצאנו בכמה מקומות שמקצרים בפיוטים [בחלב], כמובא לקמן — כגון "מי כמוך" בשבת זכור, שאומרים רק ג' בתים ראשונים ואחרונים בלבד; וכן באזהרות של שבועות "שמור לבי מענה"; ובפיוט "ירצה עם אביון" בליל כיפור, שאומרים רק את הבית האחרון "והצועקים בשביהם"; וכן גם בסליחות — "למענך אלוקי", אומרים רק "דליך תרחם", וכן בתחינה "בזכרי" אומרים ג"כ רק

תפילת ערבית של שבת

נא

את הבית האחרון "בעוד ליל לך קמו" — נוזה כבר מובא בכתבי יד של חלב, כמובא לקמן], ולכן גם כאן — בפיוט לכה דודי, מדלגים כמה בתים למען הקיצור).

(ד) מנהגנו שלא לומר במה מדליקין: (א) ביום טוב שחל בערב שבת. (ב) בערב שבת שקודם יום טוב (כלומר שערב שבת הוא גם ערב יום טוב). (ג) בערב שבת של חול המועד. (ד) בערב ראש השנה שחל בערב שבת. (ה) בבית האבל. ואומרים אותו בערב שבת חנוכה, או שקודם חנוכה (מקרא קדש [ליוורנו שנת תרכ"ד] — והוא ספר הבקשות של שבת עם תפילת ערבית, כמנהג ארם צובה; וכל המובא בסעיף זה הוא מנהג חלב גם לאחרונה, — הרב יצחק זעפרני שליט"א).

(ה) ברכי נפשי: כאשר חל ראש חדש בשבת, אין אומרים ברכי נפשי, לא בתפילת ערבית ולא בתפילת שחרית (הרב יצחק זעפרני שליט"א; והסביר שהוא משום שכתוב בו "יצא אדם לפעלו ולעבודתו", וזה לא שייך בשבת — וגם היום בחלב לא אומרים מזמור זה בשבת ראש חדש, — ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י; וזה למעט ממה שמובא בספר מקרא קדש הנ"ל, שאומרים ברכי נפשי גם כאשר חל ראש חדש בשבת).

(ו) פיוט "יגדל אלוקים חי" אין אומרים בליל שבת, בבית הכנסת (ר' חיים דאיה נ"י; הלה אמר שאומרים אותו רק בבית, לפני שאומרים "שלום עליכם" — והוא מנהג חלב היום; אך מפי ח' משה אשכנזי נ"י שמעתי כי בזמנו לא אמרו "יגדל" בליל שבת כלל — ואף בבית לא אמרו אותו; וכן שמעתי מפי ר' יצחק הררי נ"י — שהוא התפלל בבית הכנסת הגדול, ו"מדרש סיניור משה"]; ואמר שאמרו "יגדל" רק בשמחת תורה [לפני ההקפות הראשונות], ובזמן החופה, ולפני ברית מלה — וחוז' מזה לא אמרו אותו כלל בחלב).

תפלת שחרית של שבת

בשבתות וימים טובים אין אומרים ותתפלל חנה (היום אומרים גם בשבת ויו"ט), גם ב"רבוננו של עולם" אחר פרשת העקידה מדלגים פסוק מי אל כמוך (היום אומרים כרגיל); אחר פרשת התמיד נוהגים לומר פסוק "וביום השבת" (כך נמצא גם במחזור ארם צובה ועוד, אך היום בחלב לא אומרים פסוק זה). ב"כתני בר קפרא" אין אומרים פסוק "לה' הישועה" (בחול נוהגים לומר פסוק זה אחרי "כי כל שאור" — כנדפס בסידורי "ליוורנו"; היום בחלב, אומרים אותו גם בשבת).

בשבת שירה ובשביעי של פסח אומרים אחר השירה "ותקח מרים" עד "כי אני ה' רופאך", ואחר כך אומר השליח ציבור פסוק רפאני ה' וארפא וגו' כי לה' המלוכה וגו' (פסוקים אלו ועוד נמצאים במחזור ארם צובה גם בתפלת חול, אך היום בחלב אין אומרים אותם כלל — ואפילו בשבתות הנ"ל). בברכת יוצר אור — ב"וכלם מקבלים וכו' ובנעימה טהורה וקדושה", מוסיפים: [ל]אלוקי עולם ה' היושב כבודו על כסא רם ונשא, יתגדל ויתקדש שמך ה' אלוקינו על ישראל עמך, בסוד שרפי מעלה העומדים באימה ויראה ומקדשין ומעריצין ומייחדין שם כבוד מלכותך, זה מזה מקבלין, עונים באימה ואומרים ביראה — קדוש וגו' (נוסח כזה נמצא גם במחזור ארם צובה, ועל פיו הוספתי לפני "אלוקי עולם" אות ל' — "שכן ראוי להיות חוזר" על פי דקדוק; אך היום בחלב אין אומרים כלל תוספת זו. כל המובא כאן הוא מתוך מנהגי בית כנסת הגדול באר"צ, למהר"ש זעפרני זצ"ל — בסוף ספר הולך תמים [עמוד ק"ל]; וההערות בסוגריים — מפי ר' יעקב-ג'יק ששון, והרב אליהו גינדי ג"י; וכן גם ההמשך — סדר הוצאת ספר תורה, מתוך "מנהגי בית הכנסת הנ"ל).

הוצאת ספר תורה

(א) בשבת — במקום "אתה הראת לדעת", אומרים פסוקים:

מי לא יראך מלך הגוים וגו' אתה ה' לבדך וגו' מלכותך מלכות כל עולמים וגו' "שמע ישראל", "אנא ה' הושיעה נא" ב' פעמים, "אנא ה' הצליחה נא" ב' פעמים (היום בחלב אין אומרים פסוקים אלו, אלא אומרים "אתה הראת" כרגיל, בין בשבת ובין בחג — גם כאשר חל בחול), גדלו לה', רוממו ה' אלוקינו, רוממו ה' אלוקינו וכו', כי קדוש, אין קדוש כה', כי מי אלוק' מבלעדי ה', כי שם ה', הכל תנו עוז (היום אומרים את הפסוקים הללו בימי חול בלבד); פותחים שערי ההיכל, ואומרים "ברוך שמייה", ומוסרים הספר תורה למי שזכה בהגבתו (כבר כתבתי לעיל כי היום בחלב אין הגבהה כלל, היות ומסתמכים על מה שמוליכים את הספר תורה פתוח), ואומרים פסוק "בעבור דוד עבדך" (גם היום בחלב אומרים פסוק "בעבור דוד" רק לאחר "ברוך שמייה"), אשרי העם וגו', ברוך הבא בתורת ה', וזאת התורה, (גם היום אומרים כן, בין בשבת ובין בחול); ומברך השליח ציבור את הקהל: "יזכר לטב זכרניכון קהלא קדישא הדין, מלכא דעלמא יברך יתכון ויזכה יתכון וישמע בקל צלתכון ויפרוש שלמא עלנא ועליכון וישלח משיחנו בימינו וביומיכון" (היום בחלב לא אומרים ברכה זו); ובשבת שלפני ראש חודש [במקום "יהי רצון" ו"מי שעשה נסים"], מברך החדש בנוסח זה: מדכר עבדכון קדמיכון ריש ירח פלוני ביום פלוני קדושיה, וביום פלוני מניניה וקבועיה; (ואם ראש חודש יום אחד, אומר "יום פלוני קדושה מניניה וקבועיה"), ירח לחיים ירח לשובע ירח לפורקנא שלים ולשמועות טובות ולבשורות טובות ולגשמים בעתם ולרפואה שלימה ולגאולה קרובה ונאמר אמן (סדר זה נמצא גם במחזור ארם צובה — כמעט מלה במלה, אלא שלענין מה שנזכר כאן כי כאשר ראש חודש יום אחד בלבד, אומרים "יום פלוני קדושיה מניניה וקבועיה" — הנוסח שם במחזור ארם צובה שונה; ושם כתוב "יום פלוני בשבא מניניה וקבועיה" — והיום בחלב אין אומרים נוסח זה כלל, אלא אומרים את הנוסח המקובל "יהי רצון" ו"מי שעשה נסים"; ואומרים אותו כרגיל אחרי ההפטרה). ובימי העומר סופרים את העומר (ובספר חכמה ומוסר כתב שסופרים "תיכף שמשלים הש"צ את התפילה", כמובא לקמן בדיני ספירת העומר — ושם כתבתי כי מנהג חלב היום שסופרים כאשר הספר תורה

מונח על התיבה לפני הקריאה; ובימים שאין ספר תורה — לפני שאומרים "אשרי יושבי ביתך". ובשבת שלפני הצום אומרים "אחינו בית ישראל שמעו" (אך היום בחלב מכריזים את הצום כמקובל, אחרי קריאת ההפטרה); ואחר כך אומרים "לדוד מזמור לה' הארץ" עד הסוף, ואומרים גואלנו ה' צבאות, ישראל נושע, כי שם ה' אקרא, הכל תנו עוז (גם במחזור ארם צובה נמצא כסדר הזה — הכרות הצום, "לדוד מזמור", והפסוקים שאחרי זה כנ"ל; אך היום בחלב לא אומרים את כל זה); וכשיש "שמחה", אומרים פזמון לכבוד בעל השמחה (וכן מנהג חלב גם היום, כאשר מוליכים את הספר תורה; ואם יש בר מצוה שרים לכבודו "יומא טבא", או "נעה מבית אביה" — וכן לכל "שמחה", שרים מעין המאורע). ואומרים: הרחמן הוא יחזיר שבייתנו שבית עמו ישראל במהרה בימינו, ויוציאנו מכל צרותינו לרוחה מאפלה לאורה בקרוב ואמר כל העם אמן (נוסח זה נמצא גם בסידורי "ליוורנו"; וכן מנהג חלב גם היום — ואומרים אותו כל הקהל; ולפני זה אומרים "על הכל יתגדל" — כמוכא בסידורי "ליוורנו" ועוד, וכן גם בסידורי "אשכנז" — וכל זה אומרים רק בשבת ולא בימי החול; אולם ב"מחזור ארם צובה" מופיע "על הכל יתגדל" בתפלת החול בלבד — ובשבת לא נזכר שם כלל). ומוליכים הספר עד התיבה; בתיבה מגביהים הספר, ואומרים תורת ה' תמימה וגו' עד "משמחי לב", תורה צוה, עץ חיים, וזאת התורה, כי לקח טוב, ה' חפץ למען צדקו (עד כאן מתוך מנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה, מהרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ו קל"ז]).

לענין הגבהת ספר תורה — כבר כתבתי כי היום בחלב לא עושים הגבהה, היות ומוליכים את הס"ת פתוח; ולענין הפסוקים תורת ה' וגו' — היום בחלב אומרים בשבת, רק את שני הפסוקים האחרונים "כי לקח טוב", "ה' חפץ". כל ההערות בסעיף זה בסוגריים הם מפי הרב יצחק טוויל שליט"א, ר' יעקב-ג'ק ששון, הרב אליהו גינדי, וחיים דאיה נ"י).

(ב) בימים שמוציאים שנים או שלשה ספרי תורה — כאשר מסיימים את הקריאה בספר ראשון, מוציאים ספר שני; וכאשר מסיימים את הקריאה בספר שני, מוציאים ספר שלישי — ולאחר

גמר הקריאה, מחזירים להיכל את שלשתם ביחד (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י; וכך נמצא במחזור רומא "ואומרים קדיש לעילא, ומוציאין ספר ב' מן הארון". ובמחזור ארם צובה כתוב "מוציאין ספר תורה וכו' ומחזירין אותו ומוציאין ספר אחר" — וחידוש הוא שמנהג חלב היום כ"מחזור רומא", ולא כ"מחזור ארם צובה").

(ג) בשבתות שמוציאים בהם שלשה ספרי תורה [כגון ראש חודש טבת שחל בשבת], אומרים בזמן הוצאת ספר תורה פסוקים: מי לא יראך וגו' (מפי מו"ד הרב דוד עדס שליט"א — וכנ"ל ב"מנהגי בית הכנסת הגדול באר"צ" [בסדר הוצאת ספר תורה]; ואומרים עד "אנא ה' הצליחה נא" — אלא ששם מדובר שאומרים אותם בכל שבת, וכאן מדובר שמוציאים שלשה ס"ת כאמור — והוא מנהג "מדרש בית נשיא" בחלב, כאשר שמעתי מפי ה"ר נסים לוי ע"ה — אך היום בחלב אין אומרים פסוקים אלו לעולם; ולפי זה נמצינו למדים כי היו בחלב שלשה מנהגים בענין פסוקים אלו: (א) אומרים פסוקים אלו בכל שבת — מחזור ארם צובה, ו"מנהגי בית הכנסת הגדול באר"צ" הנ"ל. (ב) אומרים אותם רק כאשר מוציאים שלשה ספרים — מנהג בית נשיא; [אך יתכן שלאו בכתי כנסת תליא מלתא אלא תלוי בתקופות — כלומר שהנזכר באות זו מתקופה מאוחרת יותר; או שזה כמנהג ק"ק ספרדים, ואילו הנזכר באות א' — כמנהג המוסתערבים]. (ג) מנהג חלב היום — שלא אומרים פסוקים אלה כלל; [רבים המה המנהגים ונוסחאות שהתבטלו בחלב — יתכן מהסבה שבסדורים הנמצאים בחלב לא נמצא נוסח זה, וקשה להנהיג באופן קבוע לומר בעל פה נוסחאות שלא נמצאים בסידורים]. ועיין עוד בספר דברי שלום [בראש הספר — "מנהגי בית אל" סעיף ו'] שכתב וז"ל נראה לע"ד שנתייחד על פי מנהג בני סארגוסטי שהיו נוהגים להוציא ג' ספרים מכל בית הכנסת לקבל פני המלך, והיו מקלסים אותו — וגם המלך היה מהלל להקב"ה; ונעשה להם נס גדול, ככתוב במגילת סארגוסי — ועושים פורים י"ז שבט עכ"ל — [סדר "מנהגי בית אל" זה נדפס גם בספר חיי הרש"ש, ובספר אור השמ"ש]. אך בהגלות נגלות דברי מהר"ש זעפרני — ב"מנהגי בית הכנסת באר"ץ" הנ"ל, ולמעלה בקדש מחזור ארם צובה [שנדפס בשנת רפ"ז], אשר שניהם לפי מנהגי המוסתערבים [תושבי חלב הותיקים — עוד מלפני

גירוש ספרד] — וכאמור, אומרים פסוקים אלו גם כאשר מוציאים ספר אחד בלבד, לכאורה אין כל קשר למעשה סארגוסטי הנ"ל, ששייך רק לבני ספרד; ואדרבה מכאן נראה יותר לומר שהוא מנהג קדום של המוסתערבים בארץ ישראל וסביבותיה, וצ"ע. ולעצם הדבר — אמנם ניכר שכל הנוסחאות של פסוקים אלו מרועה אחד ניתנו, אך יש שינויים קלים — בסדר הפסוקים, בין נוסח מחזור ארם צובה לנוסח "מנהגי בית הכנסת" למהר"ש זעפרני זצ"ל, וספר דברי שלום, וסידור "רינת ישראל" [אשר גם שם מובאים פסוקים אלו — כי גם הוא לפי מנהג ירושלים]. ועוד בענין זה — כל הפסוקים הללו אומרים בחלב בשעת הוצאת ספר תורה ראשון, אך בהוצאת ספר שני ושלישי אין אומרים [בחלב] שום פסוק; ומוליקים אותו סגור — שלא כספר ראשון שמוליקים פתוח; ורק לאחרונה ממש נוהגים בחלב שכאשר יש שני בעלי שמחה, נותנים לכל אחד להוליך ספר תורה פתוח, — ח' אדמון כהן נ"י).

סדר קריאת התורה בשבת

(א) כשעולה לתורה ארוס — מכריז השמש "ארוס", ושרים פזמונים לכבודו (וכן מנהג חלב גם היום; ומכריזים כמו כן גם לבר מצוה); ולאחר שקראו בתורה אומרים "השכבות" ו"מי שבירך" — ולא שרים יותר (וכן מנהג חלב גם היום). כשעולה חתן — מכריז השמש "חתן" (וכן המנהג גם היום), ואומר ראש המזמרים "חתן שוש אשיש שלוה בארמנותיך" (היום בחלב אין אומרים מלים אלה כלל), ושרים לכבודו פזמונים; ואחר כך אומר ראש המזמרים "קום חתן ושושביניך ללמוד תורת אלוקיך, יברכך ה' וישמרך" (גם את זה אין אומרים היום בחלב), וקורא בתורה, ושוב שרים (היום בחלב כבר לא שרים לאחר שקרא בתורה); ואומרים פרשת "ואברהם זקן" — אחד אומר מקרא ואחד תרגום, ועושים השכבות (וכן המנהג גם היום, שעושים השכבה — אם לחתן אין הורים), ואומר "מי שבירך" — וחוזר למקומו על יד ההיכל (כנהוג בבית הכנסת הגדול בארם צובה שיש מקום מיוחד לחתן — כאשר יבואר במקומו בס"ד. והיום כבר

אין תפילות כביכ"ג הגדול; ובבית הכנסת ב"ג'מיליה" אין מקום מיוחד לחתן); ואומר ראש המזמרים "לך חתן ושושביניך שוב למקומך, יכרכך ה' וישמרך" (גם את זה אין אומרים היום בחלב); ואם יש אבי הבן מכריז השמש — בעלייתו לתיבה, "אבי הבן"! ואם יש לאבי הבן אבא מכריז "אבי הבן עטרת, עטרת זקנים לנו ילד יולד לנו" (והיום בחלב אומרים "אבי הבן עטרת" בלבד — בין אם יש לו אבא ובין אין לו), ואומר ראש המזמרים "כשמחת הנולד אזמר לאל הגואל" (וגם היום בשבת לפני הכרית אומרים כנ"ל); ואם חל יום המילה בשבת — מכריז השמש "אבי הבן עטרת, שבת ומילה" (אך, כאמור לעיל — היום אומרים לעולם, אך ורק "אבי הבן עטרת"), ואומר ראש המזמרים "ובן ח' ימים ימול לכם כל זכר לדורותיכם שבת ומילה נתן לנו האל בחיבת, חק וזמן בל יושבת" (גם מלים אלו אין אומרים כלל היום בחלב), ושרים לו פזמונים; ואחרי שקורא בתורה עושים לו השכבות (וכן גם היום — אם אין לו הורים, וכאמור לעיל), ו"מי שבירך" — וחוזר למקומו.

בשבת "בחוקותי" ו"כי תבא" — לפני שיקרא העולה את הקלות, אומר השליח ציבור: "מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו, כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה, רפאני ה' וארפא וגו', יסרני ה' אך כמשפט אל באפך פן תמעטיני" (כל המובא עד כאן מ"סדר קריאת התורה בשבת", הוא מתוך מנהגי בית הגדול באר"צ ק"ק מוסתערבים, להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ז]; וההערות אשר בסוגריים — מפי הרב אליהו גינדי, ור' חיים דאיה נ"י. לענין הפסוקים שאומרים לפני פרשת התוכחה — עיין בספר בין פסח לשבועות [פרק ד' סעיף נ"ג] שהביא מנהג זה בשם הכנסת הגדולה — הביאו במגן אברהם [סימן תכ"ח אות ח'] ועוד אחרונים — וכתב שלא בכל המקומות נוהגים כן; וגם בחלב, אין אומרים היום שום פסוק לפני פרשת התוכחה, — הרב אליהו גינדי נ"י).

(ב) מנהג פה ארם צובה להעלות קרואים הרבה בפרשה אחת — ובפרט בשבת חתונה, וכן בימים טובים, וביום כיפור — ובפרט בשמחת תורה (ספר בית ישראל למהר"ר ישראל ששון זצ"ל [סימן א' אות י"ח] — נדפס בספרו שו"ת כנסת ישראל [דף י"ט ע"ד]; אך המחבר שם שלל מנהג זה, וכתב ע"ז וז"ל מהראוי לבטל מנהגם לפי מה שכתב הרשב"ץ, [שאינן מוסיפים עולים לתורה כי אם בשבת, וגם אז — אינן לחזור על פרשה אחת כמה פעמים], ומאחר שרב גדול ביטל המנהג, מי שם פה לאדם לומר דרך המנהג פה אר"צ מימים ימימה, ואדרכה יש לנו לומר אילו ראו הרבנים אשר באר"ץ את תשובת הרב [הרשב"ץ] — היו מבטלים מנהג זה עכ"ל. ועיין עוד בספר בית דין — מחזור לראש השנה [דף ק"ק"א — דיני העולים לס"ת אות ו'], שהעתיק את הנ"ל ולא העיר עליו מאומה — ובשו"ת שארית יוסף [חלק ג' אורח חיים סימן ו'] שגם הוא דעתו להחמיר בזה על פי הרשב"ץ הנ"ל; אך לעומת זה בשו"ת בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סימן י"ז], וכן בשו"ת צדקה ומשפט [חלק אורח חיים סימן ד'] כתבו לחזק את מנהג חלב שמעלים לתורה הרבה קוראים, וכן גם נראה דעתו של הגאון מהר"ר שמעון דוויק זצ"ל בספרו ריח שד"ה [סימן י"ב ב"שאלה"] — וכן מנהג חלב עד עצם היום הזה שמוסיפים עולים רבים לתורה בכל שבת, וחוזרים על אותם הפסוקים כמה פעמים, חוץ מפרשת האזינו — משום הזי"ו ל"ך, והוא סימני ההפסקות [לעליות לתורה] — האזינו, זכור ימות עולם וכו' כמובא בשלחן ערוך [סימן תכ"ח ס"ה]. — ר' יעקב-ג'ק ששון, וח' אדמון כהן נ"; ואם יש "שמחה" בביכ"נ, מוסיפים גם בפרשת האזינו.

ולענין מה שכתב מהר"ר ישראל ששון הנ"ל, שנעלמו מעיני רבני אר"צ דברי הרשב"ץ — האמת שנעלמו מעיניו דברי רבני אר"צ שהזכירו את הרשב"ץ הנ"ל במפורש, כמובא בהסכמת מוה"ר שמואל לניאדו זצ"ל [אבי בעל "בית דינו של שלמה"] בשו"ת בית דינו של שלמה הנ"ל, שכתב [לאחר התשובה הנ"ל] וז"ל דין זה [שאפשר להוסיף עולים] פשוט! ולא יש כי אם סברת המרדכי בשם רבינו אפרים והרשב"ץ, שאוסר ההוספה; ומן הש"ס ליכא הוכחה — ויותר יש משמעות הגמרא להתיר להעלות עכ"ל; ואחרי זה הביא נימוק לריבוי העולים לספר תורה בשבת — היות וצריכים להספיק הרבה עליות, כי התורם מסדר על ידי הגזבר עליות לקרוביו ואהוביו, [כמובא בדברינו לקמן]; ותשובה זו — שעליה

נתן את הסכמתו מהר"ש לניאדו הנ"ל, ערוכה בידי חמשת מלכי מדין, גאוני אר"ץ: הרב צדקה חוצין, הרב שלמה לניאדו, הרב משה הררי, הרב יצחק ברכה, והרב גבריאל כהן זצ"ל, והיא אשר נדפסה בשו"ת צדקה ומשפט הנ"ל, להרב צדקה חוצין זצ"ל — והוא כירוע כבר בשנת תק"ג עזב את ארם צובה בדרכו לבגדד, שם כיהן כרב ראשי עד יום מותו; וכן ספר בית דינו של שלמה נדפס בשנת תקל"ה, ואילו מהר"י ששון הנז' נפטר רק בשנת תק"ע [כמובא בספר כתב יד], וספרו כנסת ישראל [עם "בית ישראל"] נדפס רק בשנת תרט"ז, ואם כן כבר ראו רבני אר"צ אשר לפניו את דברי הרשב"ץ, ובכל זאת חיזקו את מנהג חלב — וכל זה נעלם מעיניו כאמור; ויתירה מזו — כך גם פסק מרן בשלחן ערוך [סימן רפ"ב ס"ב] וז"ל מותר לקרות עולים הרבה — אע"פ שקורא זה מה שקרא זה, וחוזר ומברך עכ"ל; ובספר ארץ חיים [שם] הביא מספר תיקון יששכר [סוף דף נ"ה] שכתב וז"ל כן מנהגנו פה צפת וכל ארץ ישראל עכ"ל; ושם ב"תיקון יששכר" האריך בזה, [וכתב שכן מנהג ארם צובה], וז"ל מנהג פשוט הוא בכל קהילות ארץ החמדה ארץ ישראל ומצרים ועזה וארם נהריים וחמת וארם צובה ובעלת וצמרים וסינים, שבשבת שתהיה בו שורה בבית הכנסת לחתן או לבעל ברית — שיצטרכו להעלות בו ביום לספר תורה הרבה קורים, שחוזר החזן בכמה קורים מהם, בפסוקים מלמעלה לכתחילה כשיצטרכו להרבות, או מטעמא דלהתחיל בדבר טוב ולסיים בדבר טוב — ונוהגים כן בפני כמה חכמים רבנים וקדושים וכו' — ומדי דהוה אמפטיר שחוזר וקורא מה שקרא המשלים לפניו ויצאו בה הקהל, ומברך על אותה קריאה עכ"ל — יעויין שם שהאריך בזה. לענין מה שכתב שמקפידים להתחיל בדבר טוב ולסיים בדבר טוב — כן מנהג חלב גם היום, ומקפידים בזה תמיד [לא רק כאשר יש "שמחה" בבית הכנסת] — וכמו שכתב הרמב"ם [הלכות תפילה פרק י"ג הלכה ה'], — ח' אדמון כהן נ"י.

וכאן המקום להוסיף, כי סדר ההפסקות [עליות לתורה] בארם צובה אינם כפי הנדפס בחומשים, וגם לא כפי המובא בספר תיקון יששכר הנ"ל [דף ע"ה והלאה], אלא יש להם סדר מיוחד; ונזכיר כמה דוגמאות: (א) בפרשת בראשית קוראים ששה עולים עד "אשר ברא אלוקים לעשות" [שהוא "שני" אצל שאר העולם], ואחר כך עולה "שביעי", ואחרי זה מוסיפים עולים רבים כדרכם בכל שבת. (ב) בפרשת תולדות — במקום שהעולה הששי יתחיל מפסוק "ויתן לך"

כמקובל, מתחיל מהפסוק שלפניו "ויגש וישק לו" — וקורא ארבעה פסוקים בלבד; ואחרי זה עולה "שביעי", ומוסיפים עולים כנ"ל. (ג) בפרשת בשלח, עולה "ששי" בשירת הים; וקורא "ויושע" עד "כי אני ה' רופאך", ואחרי זה "שביעי" — ומוסיפים כרגיל, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ג) מנהג עירנו [ארם צובה] שאומרים קדיש בין [ספר תורה] א' לב', ביום שמוציאין ג' ספרים — לפי שלעולם קורין בראשון יותר מז' גברי, לבד משמחת תורה שאין אומרים קדיש בין [ספר תורה] א' לב' (בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סימן ג' ד"ה עוד שאל]; ומנהג חלב היום ככל המובא כאן, — ר' נסים זעפרני נ"י. ובהמשך דבריו כתב שם ה"בית דינו של שלמה" שמנהג זה שאומרים קדיש גם לאחר ספר תורה ראשון, הוא מנהג ותיק בארם צובה — אך במחזור ארם צובה מובא שכאשר מוציאים שלשה ספרי תורה אומרים קדיש אך ורק לאחר הקריאה בספר תורה האחרון; ואם כן מה שכתב בבית דינו ש"ש הג"ל "מנהג ותיק", אינו יותר מאשר כמאתיים שנה, כי מחזור ארם צובה נדפס בשנת רפ"ז ושנת ש"כ — ו"בית דינו של שלמה" נדפס בשנת תקל"ה; [אך יתכן כי מה שכתב "מנהג ותיק", הכוונה לק"ק ספרדים שהיו בחלב — וכוונתו שכך נהגו עוד בספרד; ומנהג זה של הספרדים התקבל אחר כך גם אצל המוסתערבים — ושלא כמובא במחזור ארם צובה הנ"ל, שהוא מנהג המוסתערבים; וכן נראה ממה שלא חילק ב"בית דינו של שלמה" בין הקהילות — כדרכו במקומות אחרים, שמציין את מנהג הספרדים וגם את מנהג המוסתערבים; וכמו שנהוג היום בחלב, שיש רק קהילה אחת — ובודאי ששינוי זה במנהגם נלקח מהספרדים, וכאמור]. עוד כתב בענין זה ב"בית דינו של שלמה" [סוף סימן א'] וז"ל אנו [בני אר"צ] נוהגים — ביום שמוציאין ב' או ג' ספרים, מפסיקים ב"קדיש" בין קריאת המפטיר להפטרותו עכ"ל; נמצינו למדים כי ביום שמוציאים שלשה ספרי תורה אומרים קדיש אחרי כל ספר [כלומר בסך הכל שלשה קדישים] — וכן מנהג חלב עד היום; וסדר הקריאה בספר ראשון: תחילה מעלים ששה קרואים ממנין העולים, אחרי זה מעלים נוספים — הראשון שבהם קורא שלשה פסוקים אשר עדיין לא קרא קודמו [הששי], ושאר העולים חוזרים על שלשה פסוקים אלו; אחר כך עולה

שביעי, וקורא מה שלא קראו העולים לפניו — עד סוף הפרשה, — ר' נסים זעפרני, ור' יעקב־ג'ק ששון נ"י — וכן כתב שם ב"בית דינו של שלמה" [סימן ג' ד"ה כתב עוד], ודחה שם את דברי ה"הלכות קטנות" שכתב לחלק את הפרשה כולה לששה עולים, ורק לאחר מכן יעלו הנוספים — שלא יהיה נחשב שקראו שבעה עולים, כדי שלא יצטרכו לומר קדיש אחרי ספר ראשון; וכתב על זה בשם אביו [הרב שמואל לניאדו זצ"ל] שאין לסמוך על ההוראות של ה"הלכות קטנות", לפי שבאו דבריו בקצרה בלי ראיות — לחידוד התלמידים, כאשר רמז המחבר בהקדמה לחלק שני — [אך מענין לציין שדווקא ענין זה הביא בנו של בעל הלכות קטנות, בספרו "לקט הקמח" (דף י"ט ע"א) — ועבר עליו בשתיקה].

בכל המובא בסעיף זה מ"בית דינו של שלמה" — כן מנהג חלב גם היום, וכאמור).

(ד) מנהגנו פה ארם צובה שאם ירצה אדם לעלות לספר תורה עולה, ואם לא ירצה לא יעלה; וכן כשמכריזין על המצוות — מי שרצה קונה, ומי שלא ירצה לא קונה (מחנה יהודה [חלק ב' דף י"ז ע"ב]; כלומר "דבר הלמד מעניינו", כי העולים לתורה היה מנהגם להתנדב — ובכל זאת לא חייבו אדם לעלות לתורה כדי שיאלץ להתנדב; וכן נראה ממה שכתב הרב שמעון דוויק זצ"ל [מגדולי רבני ארם צובה], בספרו שו"ת ריח שד"ה [סימן י"ב ב"שאלה"] וז"ל חוזר החזן מה שכבר קרא למי שעלו כבר; חוזר וקורא כמה פעמים, שכן מנהגם [בארם צובה] בכל שבת — שקורים עולים הרבה לספר תורה, בשביל קופה של צדקה עכ"ל — [מתשובה זו נראה גם שדעתו היתה נוחה מזה שקוראים הרבה עולים, וחוזרים על אותם הפסוקים — וכבר למעלה במקומו ציינתי לתשובה זו]).

(ה) כל מדליק, שמביא שמן למאור לבית הכנסת — המנהג [בארם צובה] שישדר לגזבר שיקרא לקרוביו ואהוביו לספר תורה (מורנו הרב שמואל לניאדו זצ"ל — מובא בשו"ת בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סוף סימן י"ז]; אך היום בחלב כבר לא קיים מנהג זה, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ו) פרשת "ואברהם זקן": מנהג ארם צובה [בזמן הזה] שהחתן עולה לתורה "ששי", ואחרי זה קוראים פרשת "ואברהם זקן" (ר' נסים זעפרני נ"י; וקוראים "ואברהם זקן" מתוך החומש ולא מתוך ספר תורה — יעויין בשו"ת בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סימן י"ב ד"ה ומה שהביא], שדן במנהג שמוציאים ספר תורה במיוחד לקריאה זו, ואחרי זה כתב "אנן סהדי דיתבין פה מתא צובה דלא נהגינן הכי" — ולא ברור אם כוונתו רק כי בארם צובה לא נהגו להוציא ספר תורה במיוחד לזה, או שמא לא נהגו בכלל בקריאה זו של "ואברהם זקן", וצ"ע. בסידורי "ליוורנו" לפני פרשת "ואברהם זקן" יש פתיחה — ברשות אל חי וכו', אך בחלב אין נוהגים לומר פתיחה זו, ושלא כפי שהביאו בסידור בית יוסף ואהל אברהם — כמנהג ארם צובה [שהוא למעשה צילום מהמובא בספר "שיר ושבחה — הלל וזמרה"] — כן שמעתי מהרב יעקב עטייה שליט"א, ואחרים. ולענין הפטרה — קוראים את הפטרה של השבת, ואין מוסיפים פסוקים השייכים לחתן, כפי שנהגו במקצת קהילות — [עיין ארץ חיים סימן קמ"ד ס"ב] — מפי ר' נסים זעפרני נ"י).

חיבור פרשיות

מנהג כל קהילות ישראל בחוץ לארץ להוסיף לסדר "חיבור הפרשיות", את פרשת שלח־לך וקרח או חקת ובלק, אך בארם צובה שונה המנהג; ולעולם אינם מחברים פרשיות אלו, אלא מחברים במקומם פרשת קרח וחקת — [ומנהג זה אצלם הוא מנהג קדום ועתיק, ונוהג עד עצם היום הזה] (בחוץ לארץ — מחמת שיש בשבועות יום טוב שני, קורה שמפסידים את פרשת השבוע, ולכן — כדי להשוות את מדתם לבני ארץ ישראל, מחברים [פרשיות] חיבור אחד יותר מהם; ומנהג ארם צובה כאמור, שמחברים קרח וחקת; ולא עוד אלא שכרוב השנים הם מחוברות — ולהם משפט הבכורה בחיבורים, מלבד פרשת נצבים־וילך, מכיוון שפרשת נצבים קוראים תמיד בשבת שלפני ראש השנה — כמובא בשלחן ערוך [סימן תכ"ח ס"ד]; ולפעמים היו מפסידים את "האזינו" — לולא שמחברים "נצבים־וילך". וכאן נפרט את המקורות אחת לאחת, על פי סדר "מוקדם ומאוחר בתורה".

(א) ב"מחזור ארם צובה" [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז] בסוף חלק שני [לפני המפתחות] נמצא "סדר העיבור" [והוא לוחות לכל השנים — פשוטות ומעוברות, עם סדר קריאת התורה]; והנה דוגמא של שנה שכל פרשיותיה נפרדות — מלבד קרח וחקת, שהם מחוברות: בשנה שסימנה בשמ"ז — כלומר שראש השנה חל ביום ב' בשבוע, והיא שלימה [דהיינו שחדש חשוון וכסליו שניהם שלשים יום], והשנה מעוברת, ופסח חל ביום ז' [שבת] — אזי: תמוז אל ד' ואל ה' [ראש חדש תמוז ביום רביעי וחמישי], תאלתה פיה [יום ג' לחדש] שבת ויקח קרח-וזאת חקת התורה [פרשיות קרח וחקת מחוברות] — ראבע ועשרין פיה [כ"ד לחדש] שבת ראשי [פרשת מטות לבד]. ובחדש אלול כתוב "תאמן ועשרין פיה, שבת אתם נצבים אלי וילך" [כלומר בכ"ח אלול — פרשת נצבים לבד]; נמצא שכל הפרשיות נפרדות חוץ מפרשת קרח-חקת. [במחזור אר"צ הנמצא בידינו מופיעות רק עשר שנים מתוך ארבע עשרה (שהם שבע "פשוטות", ושבע "מעוברות"); וגם הם לוקות בחסר בחלק מהם — בתחילת השנה או בסופה; ושאר השנים, חסר שם — וחבל על דאברין; וכל זה העתקתי מספריית "בר אילן" מתוך המיקרופילם, אך ב"בית הספרים הלאומי" — חלק שני של המחזור נגמר בדף תשצ"ח; ו"סדר העיבור", והמפתחות — חסר שם לגמרי].

(ב) בספר תיקון יששכר [נדפס לראשונה בשנת שכ"ד] הביא גם הוא סדר קריאת התורה לכל השנים; ומתחיל שם בשנים הפשוטות [דף כ"ב ע"א] בשנה שסימנה בש"ה [ראש השנה ביום שני, חשוון וכסליו חסרים, ופסח חל ביום חמישי] — וכתב שם [דף כ"ד ע"א — בחדש תמוז] וז"ל ומצאתי כתוב בעיבור שעשה החכם ה"ר סעדיא דיין צובה יצ"ו [הוא הרכ סעדיא בן הרב מרדכי דיין, ממשפחת דיין המיוחסת לדוד המלך ע"ה], שנוהגין לעולם להפריד אלו ואלו [פ' שלח-לך קרח, ופ' חקת בלק]; ומחברין זו השנה קרח ופרה [חקת] — ולפי מנהגם זה יהיו שווים עם בני ארץ ישראל משבת קרח ופרה ואילך, כי בני ארץ ישראל מפרידין גם שני סדרים אלו לעולם עכ"ל; ואחרי כן [דף כ"ה ע"ב — בחדש תמוז] כתב וז"ל ומצאתי כתוב בעיבור שעשה החכם ה"ר סעדיא דיין צובה יצ"ו, שנוהגים בזו השנה להפריד השני סדרים אלו [מטות ומסעי, שהם מחוברות בשנה זו גם לבני ארץ ישראל]; ומחברים במקומם קרח ופרה, שהם אצלם מסדרי החיבור והפירוד עכ"ל — נמצינו

למדים מכל הנ"ל כי בחוץ לארץ — כשיש צורך, יש המחברים שלח וקרח, ויש שמחברים חקת ובלק — ובאר"צ מחברים קרח וחקת בלבד; וגם כשאין מחברים פרשיות אלו אלא מחברים מטות ומסעי בכל העולם — כולל א"י, עם כל זאת בארם צובה הם נפרדות; ובמקומם מחברים קרח וחקת — והרי זה כמבואר. וב"תיקון יששכר" הנז', בכל שבע השנים הפשוטות מביא שם מה"ר סעדיא דיין צובה הנ"ל, שמנהגם לחבר קרח וחקת; וכן בשנים המעוברות — בחמש מתוך שבע שנים מביא כנ"ל, [שקרח-חקת מחוברות]; וכשנה ד' מהמעוברות, שסימנה הש"ג [ראש השנה ביום חמישי, חדש חשוון וכסליו שלשים יום, ופסח חל ביום שלישי], לא מביא מה"ר סעדיא דיין — ורק פרשת נצבים וילך מחוברות; וכן מובא גם במחזור ארם צובה, שבשנה זו — פרשת קרח קוראים בשבת כ"ג סיון, ופרשת חוקת בראש חדש תמוז, ופרשת נצבים-וילך בלבד הם מחוברות; וכן בשנה ה' [מהמעוברות] — שם ב"תיקון יששכר", שסימנה הח"א [ראש השנה ביום חמישי, חשוון וכסליו חסרים, ופסח ביום ראשון], לא מביא מה"ר סעדיא דיין זצ"ל — וכל הפרשיות נפרדות, גם בחוץ לארץ — [במחזור ארם צובה שם, חסרה שנה זו]. ועיין ב"תיכלאל עץ חיים" [חלק א'] שהביא מספר תיקון יששכר בשם ה"ר סעדיא דיין צובה הנ"ל; ועוד הביא שם מנהג שמחברים "קרח" וחצי פרשת חקת, ובשבת שאחרי זה קוראים את החצי השני של חקת עם בלק — וזה נוהג רק אצל בני תימן, [יעו"ש שהסביר מנהג זה]; אולם, מה שנוהגים באר"צ, שקוראים את כל "חקת" עם "קרח" — לא נמצא מנהג כזה בשאר הקהילות, וכאמור — [אלא ששמעתי מפי כה"ר רפאל לוי נ"י (מנהל הכולל "ישועה ליהודה") כי בעיר "מרעש" הנמצאת צפונית לחלב — כיום בתחומה של תורקיה, גם כן נהגו לחבר קרח וחקת, אך זה מחמת שהיו סמוכים על שלחנה של חלב בכל עניניהם, ורוב התושבים שם מוצאם מחלב — ולקמן באות (ה') הארכתי בפרט זה, יעו"ש].

(ג) בשו"ת בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סימן י"ב ד"ה ועוד] כתב וז"ל לפעמים מתחלקים חילוק סדרים שלנו מבני ארץ ישראל, כשחל פסח בשבת, דבשבת שניה [שמיני של פסח בחוץ לארץ] אנו קוראין בפרשת המועד, ובני ארץ ישראל קרו בסידרא דיומא [קוראים את פרשת השבוע], ומשתנה סידרן של פרשיות, עד דנישווי להו לחבר איזה פרשת בחברתה וכו' — וכגון אנן בני צובה, דבכל שנה מחברים קרח וחקת [לאו דווקא כל שנה, וכמבואר למעלה]

— מה שאין כן בכל העולם עכ"ל; הרי שהדגיש כאן את שני החידושים הנזכרים בפתח דברינו: (א) בכל שנה [כמעט], מחברים קרח וחקת. (ב) בכל העולם אינם מחברים קרח וחקת — [לגבי פרט זה עיין עוד לקמן באות (ה)].

(ד) ב"פנקס ארם צובה" כתב יד, המכיל רשימת הרבנים מקבלי הקיצבה השבועית — [כנהוג בחלב מזמן זמנים — וככתוב שם, שתקנה זאת כנראה, מתחילת המאה הששית], בשבוע של פרשת קרח נזכר "פרשת קרח-חקת", בשנת אסת"ר — וכן גם בשנים אחרות הנזכרות שם; ובשבוע של פרשת שלח לך נזכר שלח לך בלבד, וכן גם בפרשת בלק — וכנ"ל, שפרשיות אלו תמיד נפרדות בחלב — [כתב יד זה נמצא בבית הספרים הלאומי, ב"מכון לתצלומי כתבי יד" — מיקרופילם מס. 43753, מספריית "בניהור"].

(ה) כל אשר גידולם מן הארץ יעידון ויגידון, כי כך הוא מנהג חלב עד היום: ראשון בקדש, הרב שמעון זיאת יצ"ו — [הוא יצא מחלב לפני כשבעים שנה]; ואשר על ידו השני, הרב יעקב עטייה שליט"א; וכן שמעתי מפי הרב אליהו גינדי, וחיים דאיה נ"י — הם גם הזדמנו בדמשק בשבתות אלו, והעידו שאצלם מחברים חקת ובלק, ולעולם אינם מחברים קרח וחקת — ללמדך כי הגם שחלב ודמשק הם "שפה אחת ודברים אחרים", בכל זאת לא הושוו מדותיהם לענין זה, והרי זה כמבואר ב"בית דינו של שלמה" [הנ"ל באות (ג)], שבכל העולם אין מחברים קרח וחקת — וכמו שנראה גם מספר תיקון יששכר הנ"ל. והן עתה "אדן[מון] יעלה מן הארץ" — הוא חכם אדמון כהן נ"י, אשר יצא לאחרונה מחלב, ואתו עמו לוח העיבור שסידר; ובשנה זו — שנת תשמ"ט כתב שם שפרשת קרח וחקת מחוברות [וכן גם פ' מטות ומסעי, ופ' נצבים וילך].

וטעם למנהג זה, שמחברים פרשת קרח-חקת — שמעתי מהרב שמעון זיאת הנ"ל, ומפי ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י, ועוד — כי בכל שנה בשבת פרשת קרח — עקב התוכן של הפרשה, פרצה מחלוקת בביכ"נ, ולכן מצאו לנכון לחבר את קרח לחקת — ו"נוטלים שכר שבת בהבלעה"; אלא שקשה לדעת אם זהו "טעם כעיקר" — ועכ"פ כבר הוכחתי כי מנהג זה קיים מאות בשנים; ויתכן עוד, כי היות והיתה בחלב קהילה של מגורשי ספרד — אשר בודאי לא היו מחברים קרח-חקת בארץ מוצאם, עלה בדעתם לעשות משפט אחד לכלם — דהיינו שלא לחברם, ואז פרצו מחלוקות כאמור, עד שקיימו וקבלו כולם, לחבר את פ' קרח-חקת — שהרי ב"בית דינו של שלמה" הנ"ל — בהביאו את מנהג חלב בזה, לא הוציא מן הכלל את הק"ק ספרדים בחלב).

סדר קריאת הפטרה ותפילת מוסף של שבת

(א) האידנא נהגינן אנן [בני ארם צובה] שהכל קורין הפטרה (ש"ת בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סימן ג' ד"ה ומ"ש עוד בסופו]; לפני כן כתב שעיקר התקנה של הפטרה שהמפטיר יקרא והעם שומעים, אך היום — היות ומצויים חומשים ביד הציבור, לכן נהגו לקרא את הפטרה בלחש יחד עם השליח צבור הקורא את הפטרה; וכן מנהג חלב גם היום, שהציבור קורא בלחש עם הש"צ, — הרב אהרן טוויל זצ"ל, ויבלח"ט — ח' אדמון כהן נ"י. ועיין עוד בסידור בית דין [דף ק"ה ע"א — דיני הפטרה יום א' דר"ה אות ב'] שכתב וז"ל יש לנהוג שהמפטיר יקרא [הפטרה] בקול רם, והציבור אחריו בלחש עכ"ל [אלא שכאן לא גילה כיצד היה מנהג ארם צובה בזמנו, כדרכו תמיד].

ועוד בענין הפטרה — בסידור "בית יוסף ואהל אברהם" [כמנהג ארם צובה] מובא שהמברך ברכות הפטרה אומר אמן לאחר סיום הברכות האחרונות; ועיין בזה בשלחן ערוך [אורח חיים סימן רט"ו ס"א] שכתב וז"ל אין עונה אמן אחר ברכותיו אלא אחר שתי ברכות או יותר, שהם סוף ברכות עכ"ל — ובכף החיים [שם בתחילת הסימן] מביא מברכי יוסף שכתב וז"ל לפי זה יש לענות אמן אחר ברכותיו על הפטרה — וכן נוהגין קצת עכ"ל; אמנם ב"זכור לאברהם" [אות א'] כתב "אין מנהג זה בינינו" — ומסיים [שם בכף החיים] "וכן עתה בזמנינו לא ראינו מי שנוהג כן"; וגם היום בחלב — המברך ברכות הפטרה אינו אומר אמן בסוף הברכות, כי אם בהלל וישתבח [וברכת המזון] — וכמו שכתב מרן בשלחן ערוך שם, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י; אלא ששמעתי מהרב יצחק זעפרני שליט"א כי בזמנו בחלב [לפני כחמשים שנה], היו חלק מהעם אומרים אמן בסיום הברכות — כאשר עלו להפטרה, וחלק לא נהגו לומר אמן — וכנ"ל מספר ברכי יוסף).

(ב) בשבת חול המועד סוכות — מזכירים את החג בברכת "על התורה ועל העבודה" שלאחר הפטרה, באמצע הברכה; וכן בסיום הברכה אומרים "מקדש השבת וישראל והזמנים". אך בחול המועד פסח שחל בשבת, אין מזכירים את החג באמצע הברכה

— ומסיימים "מקדש השבת" בלבד (ח' אדמון כהן נ"י. חילוק זה בין פסח לסוכות הוא על פי הרמ"א בדרכי משה [סימן תרס"ג]; וטעם הדבר, כתב הלבוש [סימן תרס"ג ס"ג] "דשאני חול המועד דסוכות כיוון שגומרין בו ההלל, וכל יום הוא כרגל בפני עצמו — כיוון שמשנתין קרבנותיו"; וכן כתבו עוד אחרונים — כמובא בכף החיים [סימן ת"ץ אות ע"ח]; והביא שם שכן מנהג הספרדים בכמה מקומות — וכמנהג האשכנזים).

(ג) שבת מברכין: בשעה שמברכים את החודש, נוהגים בארם צובה לשבת (ר' אברהם דווין נ"י. עיין מגן אברהם [סימן תי"ז אות א'] שכתב כי אמנם "אין זה קידוש בית דין [של החודש] — מכל מקום נהגו לעמוד בשעת אמירת — ראש חודש ביום פלוני, דוגמת קידוש החודש שהיה מעומד"; ובהגהות רבי עקיבא איגר שם כתב וז"ל לא ידעתי היכן מצינו דקידוש החדש מעומד — ואדרבה, בריש פרק ג' דראש השנה משמע שהיה מיושב עכ"ל — [כל זה מובא כאנציקלופדיה התלמודית (כרך ד' עמוד תנ"ג)]; ולפיכך, רבים בקהילות התימנים ועדות המזרח — [לוב, ג'רבה, ואלג'יר] יושבים, — ספר היכל עבודת השם [חלק ב']).

(ד) ימלוך: פסוק "ימלוך", אומרים כל הקהל ביחד (הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' יעקב ר'ק' ששון נ"י — שלא כנהוג בקהילות אחרות, שאומרו השליח ציבור [או נער] לבדו, והציבור עונה אחריו).

(ה) בשבת ראש חודש — לפני מוסף, מכריזו השליח ציבור "אתה יצרת עולמך מקדם" (מנהגי בית הכנסת בארם צובה, להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ז]; ובזמן הזה בחלב, אומרים כנ"ל, כל הציבור ביחד, וכדי להזכיר להתפלל מוסף של שבת וראש חודש, — ר' נסים זעפרני נ"י.

ועוד בענין תפילת מוסף של שבת — כידוע ישנם במוסף שני נוסחים, האחד מתחיל "תכנת שבת" — כמקובל היום [והוא נוסח רב עמרם, ורב סעדיה גאון זצ"ל]; והשני הוא הנמצא בסידורי "ליורנו" ועוד, ומתחיל "למשה צוית" [והוא נוסח ספרד — כמובא ב"אבורהס"]; ובאשר למנהג חלב — היום אין

מנהג קבוע, אך שמעתי מפי הרב אליהו גינדי נ"י כי הנוסח הוותיק בחלב הוא נוסח "תכנת שבת"; וכן שמעתי מר' נסים זעפרני נ"י, והוסיף שמטיימים [נוסח "תכנת"] "צווי פעליה כראוי", ואין ממשיכים — ותצונו ה' וכו', [כפי שנמצא בסידורי "ליוורנו", וסידורי האשכנזים]; וגם במחזור ארם צובה [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז] נמצא הנוסח "תקנת" [עם קוף במקום כף — וכפי שמופיע בסידור רב סעדיה גאון, וכן בסידור חב"ד] — והסיום שם [במחזור ארם צובה] "ותצונו וכו' קרבן ומוספין ונסכין כראוי לה".

תפילת מנחה של שבת

(א) אומרים "מזמור שיר" בין קריאת ספר תורה לתפילה — [במנחה של שבת]; ואין אומרים קדיש אחר קריאת התורה, רק אחר המזמור, סמוך לתפילה — כן הוא מנהגנו בארם צובה, בקהל עדתנו הספרדים, וגם המוסתערבים (התושבים הותיקים, שישבו בחלב עוד לפני גירוש ספרד); והמוסתערבים מוסיפים ואומרים "ואני תפילתי" אחר המזמור — ואין אומרים שני קדישין (בין הספרדים ובין המוסתערבים); ואנו בני ספרד אומרים "ואני תפילתי" קודם הוצאת ספר תורה (שו"ת בית דינו של שלמה [חלק אורח חיים סימן א' בראש הסימן]). ומנהג חלב היום שאומרים "ואני תפילתי" לפני הוצאת ספר תורה — וכמנהג ה"ספרדים" הנזכר כאן, — ר' עזרא צפדייה-בווביה, וח' אדמון כהן נ"י.

(ב) בהוצאת ספר תורה במנחה, אין אומרים "ברוך שמיה" (הרב אליהו גינדי, וחיים דאיה נ"י; ואומרים אותו רק בתפילת שחרית בשבתות וחגים, ולא בראש חודש, ומנחה של שבת; וכן גם בסידורי "ליוורנו" — לא נמצא "ברוך שמיה" במנחת שבת, ובראש חודש).

(ג) פרקי אבות: מנהג קריאת "פרקי אבות" בשבת, אינו קיים כלל בארם צובה (ר' יעקב-ג'ק ששון, ונסים זעפרני נ"י; ואין קוראים פרקי אבות אלא כתיקון ז' באדר — פרק ראשון וחמישי בלבד; וכן גם בימי החול — לאחר

תפילת ערבית, לומדים כפי המזדמן להם, בספרים: מנורת המאור, פלא יועץ, דרך אמונה, [להרב יעקב דוויק זצ"ל, ראש על אר"ץ רבה] — או פרקי אבות; וחרץ מזה אין שום קביעות לקריאת פרקי אבות, — ר' יעקב־ג'ק ששון, וח' אדמון כהן נ"י. ואולם, הלה העיר כי בתקופה מסויימת היו הנערים קוראים פרקי אבות בבית הכנסת, בשבתות שכיין פסח לשבועות — בין מנחה לערבית).

קידוש

(א) מנהגנו בארם צובה — כשעולים מבית הכנסת [לאחר תפילת שחרית], מקדשים, ואוכלים מיני תרגימא כגון כעכין (שמכרכים עליהם "מזונות"); ואחר כך כמו שעה או יותר מסדרין השלחן, ואוכלים סעודת שבת (שו"ת כנסת ישראל [סימן י"ח דף י"ב ע"א]; אך היום בחלב אוכלים סעודת שבת מיד אחרי קידוש, אלא אם כן יש "שמחה", שאז מקדשים בבית, ואוכלים מיני תרגימא בלבד כאמור — ואת הסעודה אוכלים אצל בעל ה"שמחה", — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י).

(ב) בסדר קידוש של שבת [בבקר], קיימים בארם צובה שלשה מנהגים: (א) אחרי "ושמרו בני ישראל" אומרים "זכור את יום השבת" עד — על כן בירך וגו' [וכפי שמופיע בסידורי "ליוורנו", וסידורי האשכנזים]. (ב) אחרי שאומרים "שבת וינפש" מתחילים "על כן בירך". (ג) אחרי "שבת וינפש" אומרים מיד "סברי מרנן", ומברכים "בורא פרי הגפן" (מנהג (א) — שאומרים זכור את יום השבת וגו' — שמעתי מפי ר' יעקב־ג'ק ששון נ"י, [הלה אמר שכך נהגו אבותיו הקדושים אשר באר"צ]; ומנהג (ב) — שמתחילים אחרי "ושמרו", על כן בירך וגו' — שמעתי מהרב יעקב עטייה שליט"א, ור' נסים זעפרני נ"י. ומנהג (ג) — שמשמיטים גם את "על כן בירך" — שמעתי מהרב יצחק זעפרני, והרב יצחק טוויל שליט"א, ור' אברהם דוויק נ"י. וטעם מנהג (א) ו(ג) — נראה לי, כדי שלא יהיה חשש של אמירת חצי פסוק [על כן בירך וגו']; לכן יש המשמיטים לגמרי "על כן בירך", ויש שאומרים מתחילת הפסוק. ועיין בשו"ת רב פעלים [חלק ראשון אורח חיים סימן י"א] שבתחילת דבריו

הביא מספר חסד לאלפים [סימן רפ"ט] שכתב על זה "משמע שמפקפקין בזה, שהוא חצי פסוק"; ובכף החיים-פלאגי [סימן ל"ו אות ל"ח] כתב על זה "או יאמר הפסוק כולו או לא יאמר אפילו החצי" — [וכמו שכתבתי למעלה]; אך אחרי זה הביא מספר פרי עץ חיים שכתב לומר "על כן בירך" [רק חצי הפסוק] — ואם כן הוא על פי האר"ן ז"ל — [אמנם הביא שם שב"שער הכוונות" לא מזכיר "על כן בירך" כלל]; וסוף דבר הביא בשם יכין ובו עז שכל מקום שיש אתנח באמצע הפסוק, אין איסור משום חצי פסוק — ובנידוננו הרי במלה "השביעי" שלפני "על כן", יש אתנח — עד כאן תורף דברי ה"רב פעלים"; ואם כן לכל אחד מהמנהגים הנ"ל יש על מה לסמוך).

הלכות שבת

(א) מנהג פה ארם צובה, כשנפטר אדם — כל יום מימי השבוע שבו מת, לומדים שנים או שלשה תלמידי חכמים, ועושים להם סעודה ולומדים מבקר לערב, ובעת הליכתם נותנים להם שכרם; ולימוד זה, או ביום הששי או ביום השביעי — לפעמים לסיבת מה מקדימין או מאחרין; ולפעמים יקרה [הלימוד] בשבת — וביום ראשון שולחין להם שכרם (ספר זכרון לנפש [ב"שאלה" שבסוף הספר]; וכתב על זה המחבר שם "מנהג זה קדום וידוע לפני כל יודעי דת ודין, מהרבנים שהיו בדורות שלפנינו" — ומסקנתו שאין בזה שום חשש מצד שכר שבת. ועיין עוד בשו"ת מעין גנים [חלק ראשון אורח חיים סימן ט'] שהביא תשובה זו והעיר עליו; אך לא זכינו לסיום דבריו של ה"מעין גנים" — וחבל על דאבדין! ולענין מנהג היום בחלב — כידוע כבר עזבו מרבית תלמידי החכמים את העיר ולא נשאר עשרה תלמידי חכמים, אך עם כל זאת נוהגים גם היום שלומדים בכל יום מימי השבעה שעות אחדות לפני מנחה; וביום השביעי עושים סעודה, ויושבים כמה אנשים וקוראים ולומדים, — ר' חיים דאיה נ"י.

ענין זה של שכר שבת שייך לפסוק "ממצא חפצך", כמובא בשלחן ערוך

[סימן ש"ו]; ועתה אעברה נא לסוף הפסוק "ודבר דבר" — שלא יהא דבורך בשבת כדבורך כחול, כמובא בשולחן ערוך [סימן ש"ז]; והוא המשך למובא למעלה בהלכות בית הכנסת — מתוך ההקדמה לספר בן דוד להרב משה דוויק-קצב זצ"ל [הכותב על דרכו בקדש של אביו כה"ר דוד דוויק ע"ה], וז"ל בכל שבת וימים טובים היה [אביו ר' דוד דוויק ע"ה] שותק לגמרי, הגם שהיו באים אצלנו מגדולי הדור או שהוא היה הולך אצלם לביקור ולהקביל פנים ברגל כנהוג — הוא יושב בשתיקה, ושואל שלום ומשיב בהרמת היד על הראש דווקא עכ"ל).

(ב) מנהג קדום פה צובה שביום שבת מביא הגוי נוד מלא מים מרשות הרבים [עבור ישראל], והרבה פעמים אומרים לגוי בפירוש שיביא להם (שלחן המלך [סימן פ"ח סעיף ז']; ובהמשך הדברים שם כתב וז"ל לא ידעתי על מה סמכו במלאכה דאורייתא לומר לגוי לעשותה, עד שמצאתי ל"מחזיק ברכה" [סימן שכ"ה ס"ד] שהביא מהרב פרי האדמה [חלק ד' דף ד'] וז"ל מנהג קדום ליקח מים בשבת מן הגוי המביא מהמעייין הנקרא ב"ר יוב, והוא בתוך התחום עכ"ל. ועיין בבית יוסף [סימן ש"ז] שכתב בשם הראב"ה וז"ל דאמירה לאינו יהודי בדאורייתא נמי לא אסורה אלא בדבר שאי אפשר למצא תקנה ע"י ישראל — כגון להחם מים, אבל אם אפשר לעשותו — כגון ברשות הרבים, דיכול להביא ע"י מחיצות בני אדם — שרי אמירה לאינו יהודי עכ"ל; כלומר — [בנידון דידן], שיש תקנה להעמיד אנשים מסביב לבור, עד הבית שבו מכניס את המים — ונעשה הכל רשות היחיד; ושם בבית יוסף פקפק על דבריו, אך עכ"פ כנראה שעל זה סמכו להקל; ועיין עוד במשנה ברורה [סימן שכ"ה אות ג"ז] בשם הגר"א, שפירש על דרך זה את דברי הרמ"א שם).

(ג) במקום שאין נוהגים לסוך [את הגוף] בשמן כי אם לרפואה — כמנהגנו פה צובה, בכל שמן אסור (שלחן המלך [סימן פ"ט ס"ז]). כידוע, אסרו חכמים בשבת כל פעולה אשר מוכח מתוכה שנועדה לרפואה, שמא יבא לידי שחיקת סמנים לצורך רפואה).

(ד) אסור להכות בשבת על הדלת בטבעת הקבועה בדלת — אף על פי שאינו מכווין לשיר, הואיל והכלי מיוחד לכך (דברי הרמ"א בשו"ע — תחילת סימן של"ח); מכל מקום לא נהגו בו איסור פה צובה כי אם אחד מעיר (שלחן המלך [סימן צ"ה ס"ב]; ועיין ב"ביאור הלכה" [שם ד"ה הואיל] שהביא דעת הרמב"ם שמותר גם בכלי המיוחד לכך, ושכן לכאורה משמעות דברי מרן בשו"ע — ממה שסתם שלהקיש על הדלת מותר, ולא חילק בין מיוחד לכך לאינו מיוחד).

(ה) בשבת, כשיש "שמחה" — אבי הבן או חתן, נוהגים להביא מי ורדים מבית בעל השמחה ונותנים לכל אחד; וכן כשהולכים בשבת ויום טוב לבקר את חבריהם נותנים מי ורדים על ידיהם — כן נהגו פה ארם צובה (חכמה ומוסר [דרך חוקיך אות קנ"ח]; וכתב שם שאין בזה איסור משום מוליד ריח בשבת, מכיוון שאינם מכוונים להוליד ריח אלא להריח בלבד — ובהערות מהרב עובדיה יוסף שליט"א בראש הספר [הוצאת כה"ר אברהם־אלברט מצרי ע"ה — ש' תשמ"א], מביא מהרבה אחרונים שעל גוף האדם מותר, גם אם מתכווין להוליד ריח. ומנהג חלב היום, כשיש "שמחה" — מביאים מזהאי'ר [מי ורדים, או לאחרונה מי בושם], ונותנים לכל אחד כנ"ל; אך מה שכתוב אחרי זה, שגם כשהולכים לבקר נותנים מי ורדים על הידים, לא נהוג היום בחלב, — ר' חיים דאיה נ"י).

הלכות עירובין

מנהגנו פה צובה ששוכרין העיר בשביל העירוב מן הווא'לי' באש'ה (מושל העיר) לזמן כך וכך שנים (שו"ת אמרי נועם [סימן א' בשאלה]; יעויין בשלחן ערוך אורח חיים [סימן שצ"א ס"א, וסימן שפ"ב ס"א וסי"א], ששני יהודים הגרים עם גוי בחצר אחת, או שיש במבוי אחד שתי חצרות של יהודים וחצר של גוי, אזי הגוי אוסר עליהם לטלטל בחצר או במבוי עד שישכרו מהגוי את רשותו; ובמקרה שיש גויים רבים — וקשה לשכור מכל גוי בנפרד, ישנה אפשרות לשכור משר העיר, אשר יש לו זכות בחצר

ובמבוי — כמובא בשו"ת הרשב"א [חלק א' סימן תרכ"ז], ושו"ת הריב"ש [סימן תכ"ז] — עפ"י דברי הגמרא האומרת שאין צורך לשכור דווקא מבעל הבית, אלא די לשכור מאדם שיש לו זכות שימוש בבית; וכאן כותב המחבר שכך אמנם היה מנהג חלב, אלא שקרה שבתוך תקופת השכירות מת הוואלי-באשה; ונשאל המחבר אם צריך לשכור שוב — מיורשו; והאריך בתשובה ארוכה מאריך — ומביא מחלוקת בדין זה, בין כאשר מת המושל, ובין כאשר מת המלך — [ולכן כותב שם כי רבני אר"צ אז, חששו ולא טלטלו עד אשר שכרו שוב]; ומסקנתו לחלק, שבמקרה שמת המושל אפשר להקל לטלטל בלי לשכור שוב, אך אם מת המלך — יש להחמיר ולשכור שוב; וכל זה מדובר שם בחלב — בשכונת היהודים, שלא היה רוחב שש עשרה אמה ברחובותיה, ואז לכל הדעות אין דין רשות הרבים מן התורה, ומועיל עירוב — [ובאופן זה גם הרבנים טלטלו שם, כמובא בתשובה הנ"ל], שאילו היה ברחובותיה ט"ז אמה — לא היו מערבים ולא היו מטלטלים שם כלל; אלא שגם שם בשכונת היהודים היו גרים גויים יחידים האוסרים את רשותם כאמור, — הרב יצחק זעפרני, והרב יעקב עטייה שליט"א).

סדר מוצאי שבת

(א) לפני תפלת ערבית של מוצאי שבת אומרים מזמורים: אשרי תמימי דרך, כל מזמורי "שיר המעלות", מזמור לאסף, לשלמה אלוקים, מכתם לדוד, לדוד ברוך ה' צורי, למנצח בנגינות (הרב אליהו גינדי נ"י. לענין "מזמור לאסף", אמר הנ"ל כי אומרים אותו רק כשיש זמן — ובדרך כלל אין אומרים אותו. מנהג זה שאומרים "אשרי תמימי דרך", ו"שיר המעלות", כבר מובא במחזור ארם צובה [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז]; אך מה שמובא בסידור קול מרדכי [תפילת מנחה וערבית לפי מנהג ארם צובה], שמתחילים "לכו נרננה" — אין זה מנהג חלב היום, — הרב גינדי הנ"ל).

(ב) לאחר תפילת עמידה וקדיש "לעילא" אומרים "ויהי נועם" — [ואין מתחילים "שובה ה' עד מתי", כמנהג הספרדים היום];

וכאשר חל יום טוב באחד מימי השבוע הבא [וכן כאשר חל פסח, אפילו בשבת הבאה], מתחילים מפסוק "אורך ימים" — ואומרים אותו פעמיים, ואחרי זה ממשיכים "ואתה קדוש" (הרב יצחק זעפרני, והרב יצחק טוויל שליט"א. עיין בטור [סימן רצ"ה] שכתב כי כן מנהג ספרד שאומרים פסוק "אורך ימים" ואחרי זה "ואתה קדוש", כאשר חל יו"ט באמצע השבוע הבא — [שלא כמנהג האשכנזים שלא אומרים גם "ואתה קדוש"]; וכן כל המובא בסעיף זה הוא לפי מנהג ספרד — שלא לפי המקובלים, שלדעתם מתחילים לעולם "שובה ה' עד מתי", ואומרים הכל כרגיל — גם כאשר חל יום טוב בשבוע הבא; עיין כל זה ב"כף החיים" [סימן רצ"ה ס"ק ב' ז' ט']).

(ג) מנהג ארם צובה לשיר פזמונים של מוצאי שבת בבית הכנסת (הרב יצחק טוויל שליט"א; וכן מנהג חלב גם היום, — ר' חיים דאיה — [אלא שהוסיף שאומרים בביכ"נ רק חלק מהפזמונים, והם: "במוצאי יום מנוחה", "חדש ששוני", ו"המבדיל בין קודש לחול"]. ומנהג זה כפי הנראה יסודתו בהררי קדש — מזמן זמנים טובא, שכן במחזור ארם צובא [נדפס לראשונה בשנת רפ"ז] לאחר כל הסדר של מוצאי שבת — כולל הבדלה ופזמונים ["אליהו הנביא", "המבדיל", ועוד], נמצא "קדיש"; ומזה מוכח שכבר אז נהגו בחלב לומר את הפזמונים בבית הכנסת — וסמך לזה לכאורה, מהמובא בסידור אוצר התפילות [חלק ב' דף תל"ו ע"ב] "הפיוט הזה [המבדיל בין קדש לחול] נזכר במדרכי במסכת יומא [סוף סימן תשכ"ז] וז"ל שמעתי שאותו פיוט — המבדיל... חטאתינו הוא ימחול, נתקן לאמרו בבית הכנסת בקול רם במוצאי כפור עכ"ל").

ברכת הלבנה

(א) סדר הברכה: מתחילים — מזמור "השמים מספרים", "צורי בעולם הזה", הללויה הללו את ה', "כי אראה שמיך", "ויהי נועם" (כפי הנוסח בסידור "תפילת ישרים", ושלא כסידורי "ליורנו") ואחרי זה — הברכה (ואומרים לעשות רצון קוניהם [ולא "קונם"],

וכן הנוסח במחזור ארם צובה). אחרי "ולא יעשו בנו שום רושם" מוסיפים "לא בגופנו ולא בנשמתנו ולא בממוננו" תפול עליהם וכו'; ואחרי פסוק "לב טהור" אומרים: תנא דבי ר' ישמעאל, הללויה הללו אל בקדשו, שיר למעלות (כלומר בסדר הפוך מהסדר של שאר הסיפורים), ר' חנניא בן עקשיא, וקדיש — "שלום עליכם" ג' פעמים, "חדש טוב וסימן טוב" (עפ"י סדר סליחות [כמנהג ארם צובה] להרב יצחק שחיבר שליט"א; וכמנהג חלב היום — מפי ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י. את הפסוקים המובאים בחלק מהסיפורים "והיה אור הלבנה" ו"קול דודי" — אין אומרים כלל בחלב, — מפי הנ"ל).

(ב) זמן הברכה: זמן ברכת הלבנה לפי מנהג ארם צובה לאחר שבעה ימים מהמולד, [כמנהג הספרדים היום] (ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י — והוא כדעת מרן בשלחן ערוך [סימן תכ"ו ס"ד]; וזה שלא כפי שנמצא במחזור ארם צובה: "ומצוה מן המוכחר לברך כז' ימים ראשונים של החדש" — [והוא דעת הרמב"ם]; אלא שהיום בחלב, בימות החורף — שקיים חשש שיפסידו לגמרי את ברכת הלבנה מפני עננים המסתירים את הלבנה, נוהגים לברך לאחר חמשה ימים; והוא הדין גם בקיץ, כאשר חל מוצאי שבת לאחר חמשה ימים — מברכים אז, ואין ממתינים לשבעה ימים מהמולד, — ח' אדמון כהן נ"י; [וכך כתב הנ"ל בלוח העיבור שסידר בחלב] — והוא עפ"י הלבוש, מובא בט"ז [סימן תכ"ו ס"ק ג'] שכתב וז"ל אם חל מוצאי שבת חמשה ימים בחדש ורואין הלבנה שאורה רב ומתוק, יש לברך עליה ולא ימתין עד אחר ז' עכ"ל. ועיין עוד בשו"ת יחווה דעת [חלק ב' סימן כ"ד] שהאריך בזה).

הלכות ראש חדש

(א) אין אומרים "ברוך שמיה" בזמן הוצאת ספר תורה בראש חדש (הרב אליהו גינדי, וחיים דאיה נ"י. גם בסידורי "ליוורנו" ואחרים, לא נזכר "ברוך שמיה" בתפלת ראש חדש).

דרך אר"ן

(ב) לאחר "ובא לציון" מחזירים ספר תורה, ומתפללים מוסף — ולא אומרים "בית יעקב" ושיר של יום (הרב יצחק זעפרני שליט"א; הכלל הוא — ביום שיש מוסף לא אומרים בית יעקב וכו', וביום שאין מוסף — כגון חנוכה פורים, אומרים כרגיל — ר' נסים זעפרני נ"י; וגם מה שכתבתי כאן שמחזירים ספר תורה אחרי שאומרים "ובא לציון", הוא מכיוון שיש מוסף, אך כאשר אין מוסף מחזירים ס"ת מיד — וכמו שהזכרתי בדיני הוצאת ספר תורה).

(ג) ראש חדש שחל בשבת, אין אומרים בו ברכי נפשי כלל (הרב יצחק זעפרני שליט"א; והטעם משום שנאמר בו "יצא אדם לפעלו ולעבודתו", שזה לא שייך בשבת — וכנ"ל בהלכות שבת).

פסח

חדש ניסן

(א) בארצנו אר"ץ זבת חלב נהגו [בראש חדש] להרבות נרות בבית הכנסת, ולהרבות בפיוטים, כמו יום טוב — ומנהג נכון הוא (סידור בית הבחירה [דיני ערב ר"ח ניסן אות ג' דף א' ע"א]; אך היום בחלב אין מדליקים נרות, ולא אומרים פיוטים בראש חדש ניסן, — ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י).

(ב) ברכת האילנות מברכים מיד בהגיע זמנו, ואין ממתינים לברך בחול המועד פסח (ר' חיים דאיה נ"י. יש היום קהילות שנהגו לברך ברכת האילנות בחול המועד, כגון יהודי אלג'יר [ומרוקן], כמובא בספר מעשה חמד [עמוד ר"צ] במכתבו של הרב אלעזר אלכו שליט"א — יעו"ש שדן במנהג זה; ובראש דבריו הביא מסידור בית הבחירה שכתב שימהר לברך בימים הראשונים).

סדר אפיית מצות

נוהגים פה ארם צובה לעשות עיסות המצה קשות, וצריך כח גדול ועסק הרבה לרככם בידיים, ואחר כך שוהים מעט בחילוק החלות קטנות, ואחר כך מרדדין אותה החלה, ונותנים החלה על הדף, ולוקח אותה מרדד השני, וכן מהשני למרדד השלישי ומהשלישי לרביעי, ואחר כך ליד האופה — ופעמים שמשתהה מעט לפני האופה, והאופה כשהוא לוקח החלה שוהה מעט כדי

שיכוון מקום פנוי לדבקה בתנור (והסביר שם המחבר, שקשה מאד לעבור כל תהליך זה ללא שהייה כלל); ומנהגנו מימי הרבנים הקדמונים — לקדושים אשר באר"צ ז"ל, שלא היו מקפידים על שהיות מועטות כאלו לאסור — מכל מקום איני מחליט הדבר להלכה וכל שכן למעשה, עד שיוורו המורים בעלי הוראה (פה אליהו חלק שני [בסוף הספר, ב"חידושים על שו"ע" סימן תנ"ג ס"ב] — יעויין שם שהאריך בזה; ובראש דבריו שם ציין לדברי הד"ס [הוא הרב דוד סתהון זצ"ל, מרבני אר"צ] ב"המאסף" [שנה ב' סימן ג"ז] — הסובר שמה שאמרו, שבצק שהתחיל להתעסק בו והתחמם — אם משאיר אותו בלי עסק, מחמיץ מיד — לאו דווקא מיד, אלא פחות משיעור מיל; והרי"ח מפראג חלק עליו שם בפרט זה, ושוב אחרי זה [סימן קמ"ד] חזר הד"ס וחיזק את דבריו הראשונים, ובא רעהו וחקרו הוא מוה"ר מנחם שוויכה [ב"המאסף" — שנה ג' סימן ג'], וחיזק את דברי הרי"ח מפראג הנ"ל הסובר שאם סילק את ידו, לאחר שהתעסק בבצק והתחמם, מחמיץ מיד; ובספר פה אליהו הנ"ל לחלק יצא בין שיעור "מיד" לבין פחות משיעור מיל [וכדעת הד"ס הנ"ל], אלא שגם הוא לא קבע שיעור מוגדר וברור, רק כתב שכוונת הרא"ש [שהוא המקור לדין זה, שמחמיץ מיד — לאחר שהתעסק בבצק וסילק את ידו] שצריך להיזהר שלא ישהה בה בלי עסק, כמה שיכול ליזהר. ועיין עוד ב"המאסף" [שנה ב' סימן ג"ז סוף אות א'] שהקשה שם הד"ס, בשם תשובות הרשב"א [חלק א' סימן קכ"ד] וז"ל אם כן נשאל למה לא נתנו בו חכמים שיעור, או שיאמר עד שיהיו בו סימני חימוץ בסידוק או כחצי מיל וכיוצא עכ"ל, יעו"ש.

היום בחלב נשארו מתי מעט, וכבר לא אופים שם מצות כלל, אלא שולחים להם מטורקיה).

ערב פסח

(א) המנהג בארם צובה — אף על גב דמחצות ואילך אסור במלאכה, משא ומתן עושים עד הערב, ככל ימי ערב שבת (חכמה ומוסר [דרך חוקיך אות ו]); וגם היום בחלב לא מקפידים בזה, אך לא "עד

הערב" — כנז' כאן, אלא כשעה לאחר חצות סוגרים את החנות, — ח' אדמון כהן ג"י. וכל זה מעיקר הדין, אך החכם עיניו בראשו, לסגור את עסקיו כמה שיותר מוקדם, כי עינינו רואות שכמה שמשתדלים להקדים בהכנות לשבת וחג, כנגד זה היצר הרע מערים טרדות ומכשולים למען הכשיל את האדם בחילול שבת — וגם, מתן שכרו בצדו, וכפי שמסופר על אביו של הרמ"א זצ"ל, שהיה נוהג לסגור את חנותו בערב שבת בחצות, ובגלל זה דחה עיסקה גדולה, אך בסופו של דבר, התגלגל שהתעשר עי"ז עושר עצום ורב).

(ב) בערב פסח נוהגים ללכת לבית הקברות, להתפלל שם (ח' אדמון כהן ג"י).

סדר תפילות חג הפסח

(א) ליל ראשון של פסח שחל בשבת, אין אומרים בו ברכת מעין שבע (הרב יצחק טוויל שליט"א. כידוע בענין זה יש מחלוקת עצומה בין הראשונים והאחרונים, ודעת מוה"ר עובדיה הדאיה זצ"ל [שהוא כידוע מילידי האר"ץ] בשו"ת ישכיל עבדי [חלק ו' בהשמטות סי' ח' אות ב' עמוד רצ"ז, וחלק ז' בקונטרס דעה והשכל סימן ט"ז] שצריך לאמרה, אך גם הוא לא כתב כן אלא על מנהג "בית אל", ששם אמנם נהגו תקופה מסויימת לומר ברכה זו בליל פסח שחל בשבת, אבל מנהג חלב כאמור שלא אומרים אותה; וכ"כ גם ב"חכמה ומוסר" [דרך חוקיך ה' יום טוב אות קצ"ט] שעל פי דעת האר"י ז"ל אין לאמרה. ועיין עוד בספר פסח שחל בשבת [פרק ז' סעיף כ'] אריכות גדולה בענין זה, והביא שם את דעות גדולי הראשונים והאחרונים — מערכה מול מערכה).

(ב) בכל ימי חג הפסח — בתפילת מנחה וערבית, לאחר קדיש תתקבל, אומרים מזמור "בצאת ישראל" בלבד (הרב יצחק זעפרני שליט"א — מנהג זה כולל גם יום טוב וחול המועד שחל בשבת, ואין אומרים

"מזמור לדוד ה' רועי" בערבית, ולא "הללויה אודה ה' בכל לבב" במנחה, אלא מזמור "בצאת ישראל" בלבד).

סדר פסח

(א) נוסחאות בהגדה של פסח:

[1] כהא לחמא עניא די אכלו אבהתנא (הגדה של פסח עם תרגום לערבית [ארם צובה שנת תרנ"ז]); וכן הנוסח בהגדה של פסח שנדפסה בפרנקפורט-דמיין [שנת ת"ע], וכן נוסח חלב גם היום, — הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י).

[2] מה נשתנה — סדר השאלות: [א] "שבכל הלילות אין אנו מטבילין". [ב] "שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה". [ג] "שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות". [ד] "שבכל הלילות אנו אוכלין ושותין בין יושבין ובין מסובין" (הגדה של פסח [אר"צ — תרנ"ז] הנ"ל; וכן הסדר במחזור ארם צובה, וכמו שנמצא ב"סידור רב סעדיה גאון" — [נוסח זה שימש גם יסוד למחזור ארם צובה], וכן כתב הרמב"ם, וגם בסידורי "ליוורנו" ועוד; וכן הסדר בחלב גם היום, — ר' נסים זעפרני, וחי' אדמון כהן נ"י).

(ב) כרפס: באכילת כרפס, אין נוהגים להסב כלל בארם צובה (הרב יצחק טוויל שליט"א; ואמר שמעולם לא נשמע שיאכלו כרפס בהיסיבה. עיין בשו"ת מר ואהלות למוה"ר אברהם ענתבי זצ"ל ראש על אר"צ [בחלק אר"ח סימן ג'] שכתב שהיות ויש מחלוקת בראשונים בדין זה, שהרב "שבלי הלקט" לא מצריך היסיבה בכרפס, אך לעומתו ה"אבודרהם" סובר שצריך היסיבה, ואם כן מספק ראוי להסב, כשם שהגמרא אומרת לגבי ארבעה כוסות, שמכיוון שיש מחלוקת אם צריך היסיבה בשני כוסות הראשונים בלבד או רק בשנים האחרונים, לכן צריך לשתות את כולם בהיסיבה. ונהמגיה שם ב"מר ואהלות" הביא מה"ירושלמי" שלא צריך להסב בכרפס, ושכן דעת אחרונים רבים, ויתכן שתשובה זו כתב רבינו בצעירותו — וכפי הנראה שם, ואחר כך הדפיסה

בספר מבלי לעיין בו שוב — ודבר כזה מצוין ועכ"פ נראה כי אז בחלב נהגו שלא להסב או שלא היה מנהג קבוע בזה, שאילו נהגו אז להסב בכרפס, בודאי היה מציין את זה שם ב"מר ואהלות". ועיין עוד בספר סידור פסח כהלכתו [חלק שני פרק ה' הערה 25] שהביא מספר חזון עובדיה שהעיר על דברי ה"מר ואהלות" הנ"ל, שהרי כרפס הוא זכר לעבודת פרך, ואם כן לא שייך בו היסיבה — שהיא סמל לחירות, ולכן כתבו האחרונים שלא להסב בכרפס, אך המחבר שם כתב על זה וז"ל אמנם במרור עצמו אם רצה להסב רשאי [ראה בית יוסף (סימן תע"ה) וח"י (אות ט') ושו"ע הרב (ס"ק י"ג)], ומדוע יגרע כרפס עכ"ל; ובסוף דבריו שם כתב שהמנהג שלא להסב בכרפס).

(ג) יחץ: בארצנו אר"צ זבת חלב נוהגים ליתן החלק הגדול [של המצה] — שמצניעים לאפיקומן, כמפה לבנה על כתפיהם, ומעבירים מכתף ימין אל שמאל לכל אחד, ואומרים "משארותם צרורות וגו' כדבר משה", והולך ד' אמות — ושואלים אותו "מאין באת" — ומשיב "ממצרים", ועוד שואלים "ולאן אתה הולך" — ומשיב "לירושלים", ויענו כולם "לשנה הבאה בירושלים" (בית הבחירה [דיני יחץ אות ט' דף ק"ט — ק"י]; וכן מנהג חלב גם היום, מלבד מה שכתב "והולך ד' אמות" — שאינו נוהג היום בחלב, — ר' נסים זעפרני נ"י).

(ד) הלל: לפני "שפוך חמתך", אומרים [פתיחה] — "יפטירו שפתי תהלל יה נשמת כל חי, בנעימה קדושה אספרה שמך לאחי" (על פי הגדה של פסח [ארם צובה ש' תרנ"ז]; אך היום בחלב אין אומרים שום פתיחה, — ח' ארמון כהן נ"י).

(ה) מה שנוהגים בכמה קהילות, שפותחים את הדלת לפני שאומרים "שפוך חמתך", וכן מנהג כוס חמישי או כוס אליהו הנביא — אין נוהגים כלל בארם צובה (ר' נסים זעפרני, ור' יעקב־ג'ק ששון נ"י. גם ב"הגדה של פסח" הנ"ל לא נזכרו מנהגים אלו, אך במחזור ארם צובה כתוב — לענין כוס חמישי, שאם רוצה לשתות, אומר עליו הלל הגדול

ומברך עליו "הגפן" ו"לקמן — במקומו, נכתוב על זה בס"ד]. לענין הפיוטים "אחד מי יודע" ו"חד גדיא" — גם הם אינם מופיעים ב"הגדה הנ"ל, אולם שמעתי מר' חיים דאיה נ"י, כי אמנם לא אמרו אותם ככתבם וכלשונם, אך אמרו אותם בתרגום לערבית. לענין מנהג פתיחת הדלת — עיין עוד בסידור בית הבחירה [דיני הלל אות כ"ד] שהזכיר את המנהג, וכתב על זה "וכך נוהגין", ולא הוציא מן הכלל את ארם צובה [עיר מולדתו], מזה נראה לכאורה שבזמנו — לפני למעלה ממאה שנה, אכן נהגו כן).

(ו) זרוע: בערב פסח מבשלים את ה"זרוע" וגם צולים אותה, ואוכלים ממנו בשתי הלילות (ח' אדמון כהן נ"י; הלה אמר כי העניים אשר אינם מסוגלים לקנות עבור שתי הלילות, אוכלים אותו כליל שני בלבד, כדי שלא יחסר בקערה ה"זרוע". לענין צליית ה"זרוע" — עיין בשו"ע [סימן תע"ו ס"א], ושם ב"כף החיים" [ס"ק ד' ה']. ובסידור בית הבחירה [דף קל"ה — דיני כורך אות ט"ו] כתב על אכילת הזרוע צלי, כליל פסח: "בארצנו אר"ץ חל"ב, נהגו לאכול!". ועיין עוד בשו"ע [סי' תע"ג ס"ד], ובאחרונים שם — וצ"ע).

דיני פסח

(א) מנהג ארצנו אר"ץ חל"ב לאכול אורז [בפסח] (בית הבחירה [דף רל"ז ע"א — דיני שלחן עורך אות כ"ט]; וכן נראה מדברי מוהר"ר מרדכי עבאדי זצ"ל בשו"ת מעין גנים [חלק ראשון אורח חיים סימן י"ג אות מ"ד] — יעויין שם. וכן מנהג חלב היום, שאוכלים אורז בפסח, ורק בקטניות נהגו להחמיר שלא לאכול בפסח, אך בזמן המלחמה שהיה מחסור במזון, התירו לאכול קטניות בפסח, — הרב אברהם נ"י בנו של הרב יהודה אצלמן עטייה זצ"ל. והן עתה אד[מון] יעלה מן האר"ץ — הוא ח' אדמון כהן נ"י, והעיד כי מזמן המלחמה ועד היום הזה נוהגים בחלב לאכול קטניות בפסח [וכל שכן אורז, כאמור]).

(ב) כבר נהגו בארם צובה, שיום אחרון של פסח (יום שמיני בחוץ לארץ) — אף על פי שהם מכת "חוזר ונייעור" (האוסרים בפסח מאכל שהתערב בו חמץ מלפני החג והתבטל בששים, היות וחוזר ונעור איסור החמץ

שבו, בפסח), אוכלים כשאר כל אדם שאינם מכת "חוזר וניעור", דמעיקרא לא נהגו לקבל סברת חוזר וניעור ביום טוב אחרון (חכמה ומוסר דרך חוקיך הלכות פסח אות כ"ו); אך היום בחלב נוהגים להקל כדעת הסוברים שאינו חוזר וניעור, ואם התבטל בששים לפני פסח, אוכלים ממנו בכל ימי החג, — ח' אדמון כהן נ"י; וצ"ע על מה סמכו לשנות מנהג אבותיהם, ויתכן כי מה שכתב בחכמה ומוסר "אע"פ שהם מכת חוזר וניעור", כוונתו — אפילו אלה שמחמירים, ואין הכוונה שכל בני ארם צובה נהגו להחמיר בזה).

ספירת העומר

(א) סופרים את העומר בתפילת ערבית, לאחר קדיש תתקבל [לפני המזמור] — בין בימי חג הפסח ובין בשאר ימי הספירה (הרב יעקב עטייה שליט"א, ר' נסים זעפרני נ"י. ואמנם, כמה מהאחרונים סוברים כי בחוץ לארץ בליל שני של פסח, [שהוא אצלם ליל הסדר השני] סופרים את העומר לאחר גמר ה"סדר" — כמובא בסידור בית הבחירה [דף צ"א אות ג'], אך מנהג חלב כאמור, שסופרים לעולם אחרי קדיש תתקבל. ובמחזור ארם צובה מובא שסופרים אחרי קדיש, לפני "תתקבל" — והוא חידוש גדול, אך מצאנו כדוגמתו במקום אחר, והוא בראש השנה — בתקיעות האחרונות, וכן במוצאי כיפור; אך יש לחלק, כי שם בתקיעות אין משום הפסק, מה שאין כן בספירת העומר).

(ב) מנהג ארם צובה שהציבור סופר את העומר, ואחר כך סופר השליח ציבור (ר' אברהם דוויק נ"י; וכן שמעתי מפי הרב יצחק טוויל שליט"א — והסביר שאילו היה מברך הש"צ קודם, יתכן שהיו אחדים מהציבור מתכוונים לצאת ידי חובה, ונמצאת ברכתם שלאחר זה, לבטלה. ומנהג זה נזכר גם בכף החיים [סימן תפ"ט ס"ק י"ד] בשם הכנסת הגדולה, ויפה ללב — יעויין שם).

(ג) נהגו פה ארם צובה שתיכף שמשלים השליח ציבור התפילה בשחרית, עומד ומונה [את העומר] בקול רם בלא ברכה — שעל ידי זה אינו מאבד שאר הלילות, אם שכח ולא בירך בלילה (חכמה ומוסר [דרך חוקיך הלכות יום טוב אות קכ"ז]. ואפשר לומר עוד טעם נוסף למנהג זה, על פי ספר מטעמים שמביא שאין להסיח דעת מהספירה במשך כל היום; ואם כן, לאחר שאדם קם מהשינה עלול לשכוח מהספירה, ולכן צריך לספור שוב, ביום. ולענין מנהג חלב היום — שמעתי מפי ר' חיים דאיה ג"י כי בימים שמוציאים ספר תורה סופרים כאשר הספר מונח על התיבה — לפני הקריאה, ובימים שאין ספר תורה סופרים לפני שאומרים "אשרי יושבי ביתך").

סדר מוצאי פסח

במוצאי חג הפסח, לוקחים עשבים עם שבלים — שבלי החטים, ומניחים אותם בראשיהם, כמנהג עירנו אר"צ זבת חל"ב (בית הבחירה [דיני מוצאי חג הפסח אות ג' ד']). והסביר שם הטעם לזה, משום שבפסח נידונים על התבואה, [יעויין שם שהביא עוד טעמים לזה]. ומנהג חלב היום שמביאים שכולים ומכים בהם, אחד על כתף חבירו ואומרים [בערבית] "שיהיה לך שנה ירוקה כמו השבלים הירוקים הללו" — ומלבד זה לא היה במוצאי פסח שום מנהג מיוחד, — ר' נסים זעפרני נ"י. אך מצאתי בספר זכור לאברהם-הירשברג [עמוד 211] שכתב "ר' יוסף בן נאים הראני מחזור קדום מחלב, ובו רשום כי חגיגות מעין מימונה נוהגות היו ברחבי סוריא"; ושם [בהערה 10] הוסיף "סבורני כי הספר שהראני — כשהוא מחזיקו ומקריא מתוכו, היה חיבורו של ר' אברהם חמווי — בית הבחירה". אך כאמור לעיל, נראה מ"בית הבחירה" וממנהג חלב היום שלא היתה שום "חגיגה", וגם ב"מחזור ארם צובה" אין זכר לזה — ולא מופיע שם סדר מוצאי פסח כלל).

דינים הנוהגים בימי העומר

(א) נישואין: מנהג ארם צובה שלא נושאים נשים בין פסח לשבועות כלל (הרב יצחק טוויל שליט"א; וכן מנהג חלב גם היום — וזה כולל ל"ג ול"ד לעומר, שגם בהם אין נושאים נשים, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ב) תספורת: נוהגים להסתפר מיום ל"ד לעומר והלאה [כמנהג הספרדים] (הרב אברהם נ"י בנו של מהר"ר יהודה אצלמן עטייה זצוק"ל. אך לענין היום — שמעתי שרובם מתגלחים בכל ימי הספירה, פרט לזקנים [שמזה מוכח שבתקופה שלפני זה נהגו איסור, וכאמור]; ולא ידעתי על מה סמכו להקל בזה, אלא ששמעתי שהוא משום שלשון הטור ושלחן ערוך [סימן תצ"ג] "נוהגים שלא להסתפר" — משמע הראש ולא הזקן, אך לא מצאנו בשום מקום חילוק כזה, והעובדה שהזקנים בחלב מחמירים בזה מוכיחה לכאורה, שכן מנהג חלב בעבר, — ר' נסים זעפרני נ"י).

(ג) ברכת שהחיינו: מברכים ברכת שהחיינו בכל ימי הספירה — בין על בגד חדש ובין על פרי חדש (הרב יצחק טוויל שליט"א; וכן נראה מדברי הרב אליהו חמווי זצ"ל, אב"ד בארם צובה [בעל "פה אליהו"] שכתב "בהרכה מתפוצות ספרד אשר שמענו שמעם, נוהגים לברך שהחיינו בימי העומר" — [המאסף]. מה שהעתיק מהר"ר עובדיה יוסף שליט"א "סימן ל"ד", אינו מדוייק; ואמנם שם יש מאמר מאחד מרבני אשכנז בענין זה, אך דברי הר"א חמווי הנ"ל — שהם תשובה על דבריו — נמצאים במקום אחר, ואולם יגעתי ולא מצאתי איה מקום כבודו — וברוך היודע]. דברי הרב אליהו חמווי הובאו בשו"ת תורת יקותיאל [מהדורא קמא חלק או"ח סימן מ"ח] — יעויין שם שהאריך בזה).

ל"ג בעומר

במוצאי שבת שלפני ל"ג בעומר, וכן בליל ל"ג בעומר — ישנו מנהג מיוחד בארם-צובה, וכה תארו: מסדרים בבית הכנסת שרשראות ובתוכם כוסות שמן, אשר לכל אחד מהם צמוד פתק ובו שם משמות האבות והאמהות, נביאים ונביאות, וגם תנאים ואמוראים הידועים יותר; ומחוץ לזה — במשך כל השנה דלקו שני נרות, אחד על שם רבי שמעון בר יוחאי, ואחד על שם רבי מאיר — שני נרות אלו נמכרו במחיר גבוה במיוחד, וכן גם מכרו את שאר הנרות, ואחרי זה הדליקו אותם, תוך שירה — משירי ל"ג בעומר (מפי ר' נסים זעפראני. מנהג זה קיים גם בבית הכנסת הגדול, וגם בבית הכנסת אשר בג'מיליה — שם נמצא הישוב היהודי היום. ועוד בענין זה — בשבת שלפני ל"ג בעומר — בשעת המנחה, פותחים את בית הכנסת הגדול [הסגור במשך השנה, היות ואין שם ישוב יהודי], ועורכים שם "בקשות של שבת", ולאחר זה מתפללים שם מנחה, — מפי הנ"ל).

הלכות שבועות

(א) מנהג ארם צובה לשבת בשעת קריאת עשרת הדברות (הרב אהרן טוויל זצ"ל; ועיין בירחון אור תורה [שנת תשמ"ז חודש סיון — סימן קל"א] בתשובת הרב אליעזר וולדנברג שליט"א, שהביא שרבים מקהילות הספרדים נהגו לעמוד בשעת קריאת עשרת הדברות; ומציין לשו"ת ישכיל עבדי [חלק ב' אורח חיים סימן ב' — וחלק ז' אורח חיים סימן א'] שהאריך ליישב את המנהג, גם לאחר שנודע לו מתשובת הרמב"ם בכתב יד שהתריע נגד מנהג זה — ומסקנתו שם שאם נהגו לעמוד ימשיכו במנהגם, וגם יחיד הבא ממקום אחר לשם יעמוד איתם; ועכ"פ מנהג חלב כאמור, שיושבים כרגיל).

(ב) ביום שבועות — לאחר קריאת התורה, שרים את הפיוט "אמון יום זה", ואחרי זה שרים "שמור לבי מענה" — שלשה בתים הראשונים ושלשה בתים האחרונים בלבד; וכן ביום השני של שבועות, שרים "בצל שדי אחסה" [סדר מצוות לא תעשה] שלשה בתים ראשונים ואחרונים בלבד (הרב יצחק טוויל שליט"א).

(ג) מנהג קריאת ה"כתובה" בשבועות אינו נוהג היום בארם צובה (הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י; אך שמעתי מפי ח' מרדכי כבאסו כי בימי חרפו — בבית הכנסת בית נשיא אשר בחלב, קראו את הכתובה; וכך נראה גם מתוך כתב יד שירים מ"חלב", שהעתיקו אליהו בכ"ר אברהם כאסכי בשנת תרכ"א — ששם מופיעה כתובה ליום א' ויום ב' של שבועות. [כתב יד זה נמצא בבית הספרים הלאומי, במכון לתצלומי כתבי יד — מיקרופילם מספר 29139, מספריית בהמ"ל — ניו-יורק]).

הלכות יום טוב

הדלקת נרות

הנשים אינן מברכות "שהחיינו" בשעת הדלקת הנרות, בערב החג (הרב יצחק טוויל שליט"א. ולכאורה עדיף שלא לברך, כי אם תברך "שהחיינו" בזמן ההדלקה, הרי כידוע, אינה יכולה לענות אמן כאשר הבעל מברך שהחיינו בקידוש — משום הפסק, כיוון שכבר יצאה ידי חובת "שהחיינו"; ויש נשים שאינן יודעות הלכה זו, או שמתוך ההרגל שוכחת ועונה אמן — וגם אם לא תענה אמן, לכאורה יש חסרון בזה שמביאה את עצמה לידי כך ששומעת ברכה בלי לענות אמן).

ערבית

(א) בארצנו אר"צ חל"ב נהגו לומר [לפני תפילת ערבית] ג"פ פסוקים אלו — המזמרים בתיבה, בקול נעים וניגון יאה: ה' בציון גדול וגו' כי ישר דבר ה' וגו' לשוני תהגה צדקך וגו' (בית הבחירה [דף פ"א ע"א]. אך לגבי מה שכתוב "ג"פ", שנראה שאמרו פסוקים אלו שלש פעמים, שמעתי מפי ח' מרדכי כבאסו נ"י כי בזמנו בחלב אמרו אותם פעם אחת בלבד; וכן נראה מדברי הרב שלמה זעפרני זצ"ל — לקמן, ממה שסתם ולא פירש שחוזרים על הפסוקים. ויתכן שבמקור היה כתוב "ג"פ" בלבד, או ג' פסוקים בלבד — והמדפיסים עשו מזה "ג"פ פסוקים". ולענין מה שהביא כאן רק שלשה פסוקים — בסידור בית יוסף ואהל אברהם נכמנהג אר"צ], לפני הפסוק "לשוני תהגה צדקך" מובא פסוק נוסף — בדבר ה' שמים נעשו וגו'; וגם מפי ח' מרדכי כבאסו הנ"ל שמעתי, שבזמנו בחלב אמרו פסוק

זה [ובסך הכל אמרו ארבעה פסוקים]; אך היום בחלב אין אומרים כלל פסוקים אלו, — ר' אליהו גינדי נ"י).

(ב) נוהגים בכל לילות החג לומר פזמונים לפני ערבית, חוץ מליל א' של פסח וסוכות (כיוון שממהירים לכית); ומתחילים בפסוקים ה' בציון גדול וכו' (כנזכר למעלה) — מזמור החג, ואחר כך שרים מענינא דיומא, ואומרים קדיש בניגון, ומתפללים (מנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה למה"ר שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים הנדמ"ח [עמודים קל"ח קל"ט]); אך ב"בית גשיא" בחלב לא נהגו לשיר לפני ערבית, — הרב נסים לוי ע"ה; וכן גם היום בחלב אין נוהגים לשיר בלל לפני תפילת ערבית, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ג) יום טוב שחל בשבת — סדר תפילת ערבית: מזמור לדוד, לכה דודי, כל ישראל, ר' חנניא בן עקשיא, קדיש על ישראל — [במה מדליקין" — לא אומרים], מזמור שיר, ה' מלך, מזמור החג, קדיש — וערבית (על פי "מקרא קודש", והוא ספר הבקשות לשבת [ליוורנו שנת תרכ"ד]; וכן מנהג חלב גם היום, — הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' יעקב ג'ק ששון נ"י, אלא ששמעתי מהרב יצחק טוויל שליט"א כי את "מזמור שיר" אומרים מיד אחרי "לכה דודי", כמובא ב"כף החיים" [סי' ר"ע ס"ק ד']).

(ד) בתפילת ערבית לפני "עמידה", וכן בקידוש — אומרים פסוק אלה מועדי ה' וגו', ואין אומרים פסוק וידבר משה את מועדי ה' וגו' (הרב יצחק טוויל שליט"א, וכפי שנמצא בהגדה של פסח [ארם צובה ש' תרנ"ז] ובסידורי "ליוורנו", וסידורי אשכנז. ועיין ב"חזון עובדיה" על הגדה של פסח [עמוד ק"ו ס"ק ד'] שהביא דעות הראשונים והאחרונים בזה. ובמחזור ארם צובה, לפני "עמידה" אין פסוקים כלל, אבל לפני קידוש מובאים שני הפסוקים, אלה מועדי ה' — וידבר משה).

שחרית

(א) ביום טוב [כשמוציאים ספר תורה], אומרים "אתה הראת לדעת" — כמו שאר הקהילות (הספרדים והפרנקוס); וביום טוב או ביום שיש שמחה אומרים — במקום "לדוד מזמור" (שאומרים המוסתערבים בשבת), פסוקים אלו: הודו לה' כי טוב, הודו לאלוקי האלוקים, הודו לאדוני האדונים, כי גבר עלינו, גואלנו ה' צבאות (מנהגי בית הכנסת בארם צובה להרב שלמה זעפרני זצ"ל, נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ז]; ואחרי פסוק "גואלנו" ממשיכים [כמו בשבת], ישראל נושע וגו'. אך היום בחלב לא אומרים פסוקים אלו, מלבד "אתה הראת" שאומרים גם אם חל יום טוב בימי חול, ואחרי זה אומרים "גדלו לה' אתי" — כרגיל בשבת [ולא אומרים י"ג מדות], — ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י).

(ב) בשעת הוצאת ספר תורה, נוהגים בארם צובה — בכל חג, לשיר שיר המיוחד לחג (על פי הידוע ומפורסם, הן בחלב עצמה והן בבתי הכנסת של יוצאי ארם צובה די בכל אתר ואתר. וסדר השירים: בפסח; יום א' — אמונים. יום ב' — יחיד נורא. בשבועות; יום א' — רועה נאמן. יום ב' — בחר דודי. בראש השנה — רבת שבעה. ביום כיפור — עזרני אל חי. בסוכות; יום א' — מעוזי. יום ב' — שיר אגיד. בשמיני עצרת-שמחת תורה — אין שיר קבוע, אלא שרים שיר משירי שמחת תורה, — הרב יצחק טוויל שליט"א, וח' אדמון כהן נ"י).

דיני החג

(א) נוהגין פה ארם צובה ביום טוב — כשהולכין לשחוט, חותמין על הבשר בדמג'ה וחקוקק עליה אותיות (חותמת אשר מצויין בה יום השחיטה ופרשת השבוע) ונותנין עליה סיקרא (צכע) וחותמין על הבשר (שו"ת ימי יוסף [חלק א' או"ח סימן ח' — הוצאת ירושלים שנת תרע"ג]; וכן כתב בשו"ת ודובר שלום [חלק אורח חיים סימן ט'] וז"ל נהגו

פה ארם צובה לחתום [על הפשר] בסיקרא ביום טוב, לדעת איזו הבהמה הכשירה עכ"ל. ולענין מנהג חלב לאחרונה — עד לפני כעשרים שנה, אכן נהגו לשחוט ביום טוב, אך היום שלכל אחד יש מקרר ואין חשש שיתקלקל הפשר, אם ישחטו לפני החג — או שיפוג טעמו — שוחטים וקונים את הפשר, אך ורק לפני החג, — ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י. [עיי' בשלחן ערוך (סימן תצ"ה ס"א), שיש מחלוקת אם מותר לבשל ביום טוב מאכל אשר לא יפוג טעמו, כאשר מבשלים אותו לפני החג]. ואסיים מעין הפתיחה — בספר ודובר שלום הנ"ל מסיק לענין החתמת הפשר ביום טוב הנזכר כאן, שהוא מנהג כשר; וכן מסקנת בן המחבר [בהערה שם] הוא כמהר"ר עובדיה הדאיה זצ"ל יעו"ש. וגם בשו"ת ימי יוסף הנ"ל התיר במסקנתו, אך בתחילת דבריו היתה דעתו להחמיר בסברו שמנהג זה הוא מנהג חדש, ורק אחרי זה — כשנודע לו שהוא מנהג קדום, התאמץ לקיים את המנהג; וסוף דבר העלה להתיר — אלא שהציע, במקום להחתים בחותמת שיש בה כמה אותיות, שיעשו לסימן — אות אחת בלבד, כדי למעט באיסור כמה שאפשר; ואולם — מה שהחליט עפ"י כמה פוסקים, שכלל זה שחצי שיעור אסור מן התורה, נאמר רק באיסורי אכילה, ולא במלאכות שבת — שנוי במחלוקת; ופלא שלא הזכיר את דברי רש"י במסכת שבת ויומא [דף ע"ד ע"א], שחצי שיעור אסור מן התורה גם במלאכת שבת).

(ב) פה ארם צובה נוהגין — כשחל יום טוב יום ראשון, מביאין גוי — יום שבת מבעוד יום, להדליק נרות בבית כנסת לכבוד יום טוב (ימי יוסף הנ"ל [בסוף הסימן]; וטעם הדבר — כתב שם, משום שהוא מצוה של רבים, יעו"ש. והיום כמובן, לא שייך נימוק זה — מכיוון שיש חשמל, ואפשר להדליק לפני שבת; ולכן נראה שאין לסמוך על זה שהגוי ידליק בשבת — ויש בזה איסור משום אמירה לנכרי במלאכה דאורייתא, שלא הותר גם לצורך מצוה).

(ג) נוהגים פה צובה, שקונים בשר ביום טוב מיהודי, והיינו שמעמידים גוי לשקול ולכתוב חשבון כל אחד — משום שבות דשבות לא גזרו רבנן (שלחן המלך [דף ק"י-קיא"א סימן קמ"ד ס"ז]. אך כבר

כתבתי למעלה [באות (א)] שכל זה לא שייך היום שיש לכל אחד מקרר, ולכן גם בחלב שוחטים וקונים לפני החג. ולענין מה שכתב "משום שבות דשבות לא גזרו" — כנראה כוונתו לפי דעת הסוברים שבכתיבה של גויים אין איסור מן התורה, ואם כן יש כאן איסור דרבנן משני צדדים: אמירה לנכרי, וכתיבה של גויים — ולצורך מצוה [שמחת יום טוב] מותר, אך לעומת זה ב"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' במדבר אות י"ב] כתב וז"ל איכא דסבירא להו אפילו כתיבה של גויים אסורה מן התורה, ואין להתיר שבות באיסור תורה — אפילו במקום מצוה עכ"ל).

(ד) גוי החולב כיום טוב בהמה שאינה עומדת לאכילה, כי אם לחליבה — נהגו בארם צובה לאסור את החלב שלה בשתייה בו ביום (עפ"י שו"ת מעיין גנים [סימן ח'] — ומדובר שיהודי רואה אותו חולב, שאם לא כן נאסר גם בחול, מדין חלב של גוי. ועיין בשלחן ערוך אורח חיים [סימן תק"ה בהגה], ובמגן אברהם [ס"ק ג'], ובמחצית השקל שם — ביאור ארוך בשיטות הראשונים בדין זה. וב"ארץ חיים" [סימן תק"ה] הביא משיירי כנסת הגדולה [בהגהות בית יוסף אות ו'] שגם באזמיר ותיריא מחמירים בזה — יעויין שם, והביאו שם ב"מעין גנים" הנ"ל; אך לא נודע למי מקדושים אשר באר"ץ תשובה זו, כי בראש התשובה כתוב לאמר "א"ה שו"ת זו נמצאת תוך כתב יד המחבר [הרב מרדכי עבאדי זצ"ל], ומסגנונה נראה דלאו מר חתים עלה").

חול המועד

(א) שחרית: לאחר קדיש תתקבל בתפילת שחרית, מתפללים מוסף — ואין אומרים "בית יעקב" ושיר של יום (הרב יצחק זעפרני שליט"א — וכנ"ל בראש חדש).

(ב) מזמור החג: בתפילת ערבית של חול המועד — בין בחול ובין בשבת, אומרים את מזמור החג לפני קדיש [שלפני

התפילה]; ובשחרית — בשבת חול המועד אומרים אותו לאחר מזמור "יושב בסתר", ובשאר ימי חול המועד אומרים אותו אחרי מוסף — לפני "קוה" (הרב יצחק טוויל, והרב יעקב עטייה שליט"א).

(ג) דין איסור מלאכה בחול המועד: אנן בני ארם צובה, מנהגנו כמאן דמתיר לנגן בכלי שיר בחול המועד (חכמה ומוסר [דרך חוקיך הלכות יו"ט את קפ"ה]). לפני זה הביא בזה מחלוקת, שיש אוסרים לנגן בחול המועד — מחשש שיבא לתקן כלי שיר [וכמו שחוששים בשבת יום טוב], ויש מתירים — כי גם אם יתקלקל הכלי שיר מותר לתקנו בחול המועד, ויש הסוברים שאסור לתקן כלי שיר, אלא שבכל זאת לא גזרו איסור על הניגון בכלי שיר אלא בשבת וחג — ולא בחול המועד; והסיק שמנהג ארם צובה כמאן דמתיר לגמרי — ונראה מדבריו שנהגו להתיר גם לתקן כלי שיר שהתקלקל בחול המועד [לצורך המועד]; ובודאי מדובר בתיקון שהוא "מעשה הדיוט", ולא מעשה אומן, שאסור גם לצורך המועד — ברוב המלאכות. ועיין בספר חול המועד כהלכתו [סוף פרק ז' עמוד רס"ט הערה קפ"ו] שהביא דברי "חכמה ומוסר" הללו, והאריך שם בפרטי דין זה — יעו"ש).

בין המצרים

(א) בכל יום מימי בין המצרים, בין מנחה לערבית, נוהגים לשבת על הארץ — ואומרים: פרק "זכור ה' מה היה לנו" (איכה פרק ה'), מזמור "על נהרות בבל", ו"מזמור לאסף אלוקים באו גוים בנחלתך" (הרב יצחק זעפרני שליט"א).

(ב) אירוסין: נוהגים להתיר אירוסין בכל ימי בין המצרים (הרב יצחק זעפרני שליט"א — וכמובא בשלחן ערוך [סימן תקנ"א ס"ב]).

(ג) נישואין: אין נושאים נשים, מיום י"ז בתמוז עד למחרת תשעה באב (מפי הנ"ל. עיין בשלחן ערוך [סימן תקנ"א ס"ב] — שמצד הדין מותר עד ראש חדש אב).

(ד) בתספורת, רחיצה, וכיבוס בגדים — מחמירים רק בשבוע שחל בו תשעה באב (הרב יצחק טוויל שליט"א — וכדין הגמרא, וכמובא בשלחן ערוך [סימן תקנ"א ס"ג]).

(ה) אכילת בשר: בבשר ויין מחמירים מיום ב' אב עד מוצאי תשעה באב; ובמוצאי הצום [בלילה] נוהגים לאכול בשר ולשתות יין [ולכך גם נוהגים לשחוט בשר, לאחר חצות ביום תשעה באב] — מלבד החכמים המחמירים על עצמם שלא לאכול בשר, ולא לשתות יין, עד למחרת תשעה באב בחצות (הרב יצחק טוויל שליט"א — וכן כתב ב"בן איש חי" [שנה ראשונה פרשת דברים אות ט"ו]; ועיין שם ב"מראי חיים" טוויל [הערה 69], שמקור דין זה [שמתחילים מיום ב' אב] — מהחיד"א בספרו מורה באצבע [אות רל"ג]).

(ו) ברכת שהחיינו: אין מברכים ברכת שהחיינו, לא בחול ולא בשבת — בין על פרי חדש ובין על בגד חדש — [אלא אם כן הזדמן פרי אשר אין להשיגו לאחר תשעה באב] (הרב יצחק טוויל שליט"א — וכדעת האר"י ז"ל; וכן נראה דעת מרן בשלחן ערוך [סוף סימן תקנ"א] שלא לחלק בזה בין חול לשבת. אך היום בחלב נוהגים לברך "שהחיינו" בשבתות של בין המצרים, — ח' אדמון כהן, וח' אברהם זעפרני נ"י).

חדש אב

שבת מברכין: בשבת שלפני ראש חדש אב — בברכת החדש, במקום "יהי רצון", אומרים "מחדש חדשים"; ואחרי זה אומרים "מי שעשה נסים" (הרב יצחק טוויל שליט"א; נוסח "מחדש חדשים" מובא בסידורי "ליוורנו" — וזה כמנהג חלב היום, שאומרים בברכת החדש של שאר חדשי השנה "יהי רצון" ו"מי שעשה נסים" — עיין לעיל ב"הוצאת ספר תורה בשבת" שיש נוסח של המסתערכים הפותח "מדכר עבדכון"; אך היום כבר לא אומרים נוסח זה בחלב — ככתוב שם).

תשעה באב

סדר תפילת ערבית של תשעה באב

(א) בליל תשעה באב אומרים: האזינו, מגילת איכה, על נהרות בבל, חצי קדיש תפילת ערבית; אחרי תפילת י"ח אומרים "יהי שם", חצי קדיש (ובמוצאי שבת מברכים "כורא מאורי האש", ואחרי זה מכבים הנרות, — שו"ת מגן בעדי; ומשאירים נר אחד דלוק, — הרב נסים לוי ע"ה); "על זאת אספדה" — מנין החורבן (ונופלים על הקרקע, — שו"ת מגן בעדי), קול אהלה תתיפח, כורא עד אנה, עד אנה בכיה בציון, עורה נא ימינך רמה, את אויבך אל תשמיד, קדיש תרגום,

ואתה קדוש, קדיש תתקבל, שיר המעלות בשוב ה', קדיש יהא שלמא, ברכו, עלינו; יש נוהגים לומר אחרי התפילה קצ'ת חנה, ירמיה, וזכריה (קצ'ת חנה הוא מעשה חנה ושבעה בניה; וקצ'ת זכריה, הוא מעשה זכריה שנהרג בידי ישראל, כידוע — ונדפס בספר קינות של תשעה באב, הוצאת "בקאל".

סעיף זה הוא העתק מתוך מנהגי ביהכ"ג באר"ץ ק"ק מוסתערבים, להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ט]; והנמצא בסוגריים הוא משו"ת מגן בעדי [סימן י"ד]. ומנהג חלב היום ככל הכתוב כאן, — הרב אליהו גינדי נ"י — [אלא שקצ'ת חנה וכו' לא אומרים בבית הכנסת, כי אם בבית לאחר תפילת שחרית, — ח' אדמון כהן נ"י]. ולענין הנזכר כאן, שאומרים קדיש תתקבל בליל תשעה באב — עיין בשו"ת מגן בעדי הנ"ל [סימן י"ד שאלה ג'] שהאר"י להוכיח כי בחלב לא אמרו קדיש תתקבל בליל תשעה באב; ומביא שם שבמחזור ארם צובה אין זכר לקדיש תתקבל, וגם בזמנו בחלב — בכל מקום בו התפלל — לא אמרו קדיש תתקבל, ומפרט: (א) בית כנסת בית נשיא — בו קבעו הוראתם ותפילתם בית הדין. (ב) מדרש עובדיה הררי — שם התפללו המקובלים, בניניהם הרבנים — הרב מיכאל משען, והרב עובדיה לניאדו זצ"ל; ולדבריו הסדר כך: "עורה נא ימינך רמה" "ואתה קדוש" [בלתי שום קדיש בין הקינות ל"ואתה קדוש"], קדיש תרגום, [דהוא עתיד לחדתא עלמא"], "שיר המעלות" קדיש יהא שלמא וכו'; ודחה שם [הרב "מגן בעדי"] את דברי "שלחן המלך" [חיברו הרב שמואל לניאדו, מרבני אר"צ — בשנת תקס"ד], אשר כתב שאומרים קדיש תתקבל; אך לעומת זה העיד הרב יצחק טוויל שליט"א כי במדרש בית נשיא הנ"ל אמרו קדיש תתקבל בליל תשעה באב, וכן בשאר בתי הכנסת בחלב — כולל גם בית הכנסת בשכונת ג'מיליה [שם מתפלל הציבור בחלב היום]; וגם ב"סדר תשעה באב" להרב יצחק שחיבר שליט"א [הו"ל ר' חיים הלוי נ"י], שהוא על פי מנהג ארם צובה, מובא קדיש תתקבל בתפילת ערבית של תשעה באב; וכן מנהג חלב גם היום — כפי ששמעתי מפי הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י, ועוד; ומתחילה הייתי סבור לתרץ סתירה זו באופן זה — והוא שכידוע, היו בחלב שתי קהילות — קהילת המוסתערבים [התושבים הוותיקים בחלב], וקהילת הספרדים [שהגיעו לחלב בזמן גירוש ספרד], ואם כן נוכל לומר כי מה שכתב ה"מגן

בעדי" שלא אמרו קדיש תתקבל בחלב, הוא כמנהג ה"מוסתערבים", [וכפי שהביא מ"מחזור ארם צובה", שהוא כידוע לפי נוסח המוסתערבים] — ואילו מה שכתב ה"שלחן המלך" שאומרים "תתקבל", זה לפי מנהג ה"ספרדים" — [כי מחברו — הרב שמואל לניאדו זצ"ל, היה מקהילת הספרדים אשר בחלב]; ואמנם — כפי שהעיר הרב יצחק זעפרני שליט"א — הרי אביו, הרב שלמה זעפרני זצ"ל [שכתב את "מנהגי בית הכנסת באר"צ לק"ק מוסתערבים" המובא כאן], היה חזן של ה"מוסתערבים", והיה אומר קדיש תתקבל; ולפי דבריו כך היה מנהג המוסתערבים מזמן זמנים, אך בכל זאת הרי עינינו הרואות כי לא כל המובא ב"מנהגי המוסתערבים" הנ"ל עולה בקנה אחד עם הנוסח של מחזור ארם צובה — אשר גם הוא כמנהג המוסתערבים, וכאמור — אם כן כנראה שבמשך הזמן הושפעו המוסתערבים מהספרדים, וקיימו וקיבלו עליהם כמה ממנהגי הספרדים, וכך התפשט המנהג לומר קדיש תתקבל בליל תשעה באב, בכל בתי הכנסת בחלב [ובמיוחד שכידוע, במשך כמה דורות כיהנו רבנים ממשפחת לניאדו הספרדית כרבנים ראשיים לשתי הקהילות בחלב, ומסתבר שעקב זה היתה השפעה גם על נוסח התפילה של המוסתערבים]. ולענין מה שהעיד הרב מטלוב עבאדי זצ"ל בספרו הנ"ל [מגן בעדי], כי מנהג חלב בכל מקום בו התפלל, שלא לומר "תתקבל" — יתכן שברוב הימים שכח את מנהג אר"צ מולדתו, במיוחד כאשר מדובר בתשעה באב, אשר הכל מקווים שלא נצטרך יותר דינים אלו — והרי זה בבחינת "מלתא דלא רמיא אינשי לאו אדעתיה").

(ב) ליל תשעה באב אומרים "נחם" ו"עננו", ואין אומרים ברכת שים שלום — והוא הדין בתפילת שחרית, ככתוב בסידורים (הכוונה לנוסח המובא בסידורי "ליוורנו" [במקום שים שלום] "עושה השלום ברכנו ברוב עוז ושלום כי אתה אדון השלום" — ומקורו ב"אבודרהם"), וקדיש תתקבל וכו' (שלחן המלך [סימן קל"ב אות א']). בנוגע לקדיש תתקבל, כבר כתבתי למעלה בסעיף א'. ולענין מה שכתב "אין אומרים ברכת שים שלום" — אין כן מנהג חלב היום, אלא אומרים "שים שלום" כרגיל בכל התפילות של תשעה באב — כמובא בשו"ת מגן בעדי [סימן י"ד שאלה ז' עמוד 84]; והסתמך בזה גם על הכף החיים [סימן קכ"ז אות כ"ד], יעו"ש — וכך גם שמעתי מפי הרב יצחק זעפרני שליט"א; והוסיף כי מה שכתב ה"שלחן

המלך" שלא אומרים "שים שלום", הוא כפי מנהג חלב לפני שהתפשטה תורת הרש"ש זיע"א בחלב [כי ספרו זה נכתב כבר בשנת תקס"ד], ואילו מנהג חלב היום — שאומרים "שים שלום" כרגיל, הוא לאחר השפעת הרש"ש בחלב, וכמו שכתבו ב"מראי חיים" טווייל על ה"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' דברים הערה 127] שמנהג "בית אל" לומר "שים שלום" כרגיל. ולענין ברכת "נחם" — מנהג חלב היום לאמרה רק במנחה. ו"עננו", אומרים גם בתפילת שחרית [כמובא לקמן]; אך בערבית אין אומרים לא "נחם" ולא "עננו", — ר' יעקב-ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י. ואסיים מעין הפתיחה — כתב בשו"ת מגן בעדי [סימן י"ד שאלה א'] כי המנהג לקרא איכה לפני תפילת ערבית, קיים כבר לפני דור ה"שלחן ערוך", לפי שמחזור ארם צובה נדפס לראשונה בשנת רפ"ז, ומגילת איכה קבועה שם לפני ערבית).

שחרית

(א) הנחת תפילין: קודם בואו לבית כנסת מניח תפילין — ויקרא קריאת שמע כולה, ויחלוץ התפילין (שלחן המלך [סימן קל"ב אות ב'] — וכן כתב ב"סדר תשעה באב" [בעריכת הרב יצחק שחיבר שליט"א] וז"ל בארם צובה נוהגים ביום תשעה באב כבקר לברך ברכות השחר בבית, להתעטף בטלית ותפילין, לומר פרשת, קדש לי וכו' וקריאת שמע כולה; ואחר כך חולצין הטלית ותפילין, הולכים לבית הכנסת, ומתפללים בלי טלית ותפילין עכ"ל — [סידור זה הוא לפי מנהג ארם צובה, "כפי שנשמע מפי ראש החזנים הרב משה דיב לניאדו, ולפי הוראת ראב"ד מהר"ר משה מזרחי זצ"ל — ככתוב שם בשער]. ועיין עוד בכף החיים [סימן תקנ"ה ס"ק ד'] שהביא מסידור בית עובד [דיני מי החייבין בתפילין והפטורים — אות י"ג] שכתב וז"ל אנן בדידן בארץ ישראל נהגינן להניח [תפילין] בבית, וקוראים קריאת שמע ועמידה עכ"ל; וכיוצא בזה כתב בספר מועד לכל חינוביאו שם בכף החיים] וז"ל מי שהוא שליח ציבור, יניח טלית ותפילין ויקרא קריאת שמע, ואחר כך יסירם וילך לבית כנסת — ומי שאינו ש"צ, יתפלל ביחיד בביתו עם טלית ותפילין עכ"ל, וכן כתב בספר ברכות מים [סימן תקנ"ז דף מ"א ע"א] וז"ל אני מתפלל בביתי

עד סוף עמידה בתפילין, ואני הולך לבית כנסת עכ"ל — וכן מנהג חלב היום, שרוב הציבור מתפלל בבית עם טלית ותפילין, וחולצים את התפילין והולכים לבית כנסת לקינות וקריאת התורה; ובבית הכנסת — בשחרית, אין שום אדם לובש טלית ותפילין; ורק במנחה לובשים כולם טלית ותפילין — [גם אלה שכבר הניחו תפילין בבקר — בבית], — הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י).

(ב) ברכת שעשה לי כל צרכי: מנהג ארם צובה שלא לברך ברכת "שעשה לי כל צרכי" בתשעה באב (על פי "סדר תשעה באב" — להרב יצחק שחיבר שליט"א — הנ"ל; וכן מנהג חלב גם היום, — ר' חיים דאיה נ"י — וכמובא לקמן לענין יום כיפור, יעויין שם).

(ג) קודם התפילה, נוהגים פה צובה לקרא מקצת קינות — עד שיתקבצו כל הקהל (שלחן המלך [סימן קל"ב ס"ב] — אך היום בחלב כבר לא קיים מנהג זה, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ד) במקום "אז ישיר משה" אומרים "האזינו" (ואין נושאים כפיים בשחרית, — שלחן המלך); לאחר תפילת י"ח (אין אומרים "יהי שם", ולא קדיש, — הרב צאדק הריי שליט"א) — אומרים "וארץ שפל רומי", ומדלגים חלק מהקינות; בסוף הקינות אומרים "עד אנה בכיה", "את אויבך אל תשמיד", קדיש תרגום — ומוציאים ספר תורה, ואומרים "על היכלי אבכה"; קוראין שלשה עולים — והשלישי אומר חצי קדיש, ומפטיר "אסוף אסיפם" (ומחזירים ספר תורה למקומו, — "שלחן המלך"); אחר כך אומרים "אשרי" "ובא לציון", ומדלגים "ואני זאת בריתי", ואומרים "איכה", ואחר כך "ואתה קדוש", קדיש תתקבל — ומסיימים ככל יום (מנהגי בית כנסת הגדול באר"צ, להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ט]; והנמצא בסוגריים מספר שלחן המלך, הוא בסימן קל"ב [אות ב]). ומנהג חלב גם היום, שלא נושאים כפיים בשחרית [אלא במנחה], — הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' אדמון כהן נ"י — והוא דעת ה"אבודרהם", אך יש אומרים שגם בשחרית

נושאים כפיים; וכן מנהג בית אל — כמובא ב"כף החיים" [סימן תקנ"ט ס"ק ל']. — וכל המובא בסעיף זה נוהג בחלב עד היום, — ר' אליהו גינדי נ"י. ולענין הנזכר כאן, שבשעת הוצאת ספר תורה אומרים את הקינה "על היכלי" — הוסיף על זה בספר שלחן המלך הנ"ל [סימן קל"ב אות ב'] שאומרים גם את הקינה "ספר אמרי שפר התפלשי באפר" — אך היום בחלב אין אומרים קינה זו, — ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י; וכן נראה מ"מנהגי בית הכנסת באר"צ" המובא כאן, שלא הזכיר אותה. עוד אבא העיר'ה על מה שמובא ב"סדר תשעה באב" הנ"ל — פסוק "ואני זאת בריתי" [אחרי פסוק "ובא לציון"], אשר כידוע מדלגים פסוק זה בתשעה באב [וכך גם מנהג חלב, כמובא למעלה — וכפי שהעידו חו"ר אר"צ שליט"א]; ושאלתי על כך את פי המוציא לאור — ר' חיים הלוי נ"י, אך לא היה מענה בפיו — ובלי ספק, בטעות הוכנס הפסוק, מתוך השיגרה של תפילת שאר ימות השנה).

(ה) **ברכת נחם:** אין אומרים "נחם" בשחרית — לא בתפילת הלחש, ולא בחזרת הש"ץ (הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י. אולם "עננו" אומרים בשחרית ובמנחה — וכמו בכל התעניות, — ר' יעקב-ג'ק ששון, ור' חיים דאיה נ"י — וכך גם שמעתי מפי הרב יעקב עטייה שליט"א, ועוד; אך לעומת זה העירו הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' אברהם זעפרני נ"י שמנהג חלב לומר "עננו" גם כליל תשעה באב. ועיין במה שכתבתי ב"מילואים").

(ו) **קדושה:** בתפילת שחרית — במקום "נקדישך ונעריצך", אומרים נוסח "נקדש את שמך" (הרב צאדק הררי, והרב יצחק זעפרני שליט"א. [כידוע, "נקדש את שמך" הוא נוסח ה"קדושה" של האשכנזים בכל ימות השנה] — ומקור שינוי זה ב"אבודרהם", כמובא ב"כף החיים" [סימן תקנ"ט ס"ק כ"ט]; וכתב שם [בכף החיים] שמנהג בית אל לומר "נקדישך ונעריצך" כרגיל, גם בתפילת שחרית).

סדר הגבהת ספר תורה בבית הכנסת הגדול בארם צובה

צורת תבניתו של בית הכנסת הגדול בארם צובה: מצד ימין מהכניסה [מערב] — בית הכנסת; מצד שמאל [מזרח] — מערת אליהו הנביא; ובאמצע — החצר. בין החצר לבית הכנסת עומדת תיבת המילה [חציה בחצר, וחציה בקיר בית הכנסת]. בתשעה באב התפללו בחצר; וכאשר הוציאו את הספר תורה, עטפו אותו בכד שחור — בלי רימונים, והוליכוהו סגור (שלא כנהוג בחלב בשאר ימות השנה — להוליכו פתוח); בדרך אומרים את הקינה "על היכלי אבכה", ואחר כך מגביהים את הספר תורה כשהוא פתוח, ומסובבים אותו לכל הרוחות (גם לצד מערב — למרות שלא עומדים שם מתפללים, וכדי להראות עגמת נפש); את ההגבהה עושים בתיבת המילה, הנמצאת במקום שאין שם מתפללים (וגם זה משום עגמת נפש. — כל הנ"ל מפי הרב יעקב עטייה שליט"א; ולענין המנהג היום בחלב — עתה כבר לא מתפללים בבית הכנסת הגדול, ולעולם אין עושים הגבהה [וכמובא למעלה במקומו], אלא מוליכים את הספר תורה פתוח — וכך נוהגים גם בתשעה באב, ועוטפים אותו בכד שחור וגם מסירים את הרימונים; וכמו כן אומרים את הקינה "על היכלי אבכה" כנ"ל, — ר' יעקב־ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י. ועוד בענין זה — קבלתי הערה מאת ח' אברהם זעפריני נ"י, וז"ל גם מסירים המפה מעל הספר תורה, ונותנים הס"ת על התיבה גם כן בלי מפה עכ"ל).

קריאת התורה

(א) בקריאת התורה בתשעה באב, משנים את המנגינה בהפסקות (ר' חיים דאיה, וח' אדמוץ כהן נ"י — כלומר שבסוף כל עלייה, במקום להגביה את הקול — כפי שנוהגים בשאר ימות השנה, אדרבה מנמיכים את הקול, ומסיימים בניגון של עצבות).

(ב) בתשעה באב בשחרית אנו אומרים קדיש ב"מפטיר", בין קריאתו להפטרותו — ואף שהוא ממנין העולים, שהשלישי הוא המפטיר (שו"ת מגן בעדי [סימן י"ד שאלה ט'] בשם בית דינו של שלמה [סוף סימן א']; וכן מנהג חלב גם היום שאומרים קדיש לפני הפטרה, — ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י. ועיין עוד שם ב"מגן בעדי" הנ"ל, שהאריך להסביר ענין זה).

מנחה

במנחה מתעטפים בטלית, ומניחים תפילין (ואומרים "למנצח על הגתית", "אשרי", חצי קדיש — ומוציאין ספר תורה; ואין אומרים קדיש אחר הקריאה [אלא לפני שמונה עשרה]. — שלחן המלך); לא מפטירין במנחה (ואומר החזן חצי קדיש ומתפללים י"ח, — שלחן המלך), ומוסיפים "נחם" בבנין ירושלים (והסיוס "ברוך אתה ה' מנחם ציון בבנין ירושלים", — הרב יצחק זעפרני שליט"א. והכהנים נושאים כפים במנחה, — שלחן המלך). אחרי מנחה אומרים "נחמו נחמו עמי יאמר אשכול הכופר", ופסוקי נחמה, "יהי שם", קדיש תתקבל, שיר המעלות בשוב ה', קדיש "יהא שלמא", ועלינו לשבח; אם יש זמן אומרים קטע מהסליחות "אליך ה' נשאתי" (מנהגי בית הכנסת בארם צובה למה"ר שלמה זעפרני זצ"ל — הנדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ט]). הטעם למה שקוראים "קטע מהסליחות" הוא כדי לבשר את קירבת "אלול", — ספר היכל עבודת השם. — כל המוכא בסעיף זה נוהג בחלב עד היום, — הרב אליהו גינדי נ"י. בקדושה של מנחה אומרים "נקדישך" כרגיל [ולא "נקדש", כנזכר למעלה ב"תפילת שחרית של תשעה באב"]; ולא עוד אלא שאומרים אותה במנגינה המקובלת של "אליך ה' נשאתי" — וגם זה כנ"ל, כדי לבשר את קירבת "אלול", — הרב יעקב עטייה שליט"א; וכך מנהג חלב עד היום, — ר' חיים דאיה נ"י. ולענין הנזכר כאן, שלא קוראים הפטרה במנחה — עיין בשו"ת מגן בעדי [סימן י"ד שאלה ב' — בסוף עמוד 80] שכתב וז"ל קהילת ארם צובה לא נהגה להפטיר בשום מנחה זולת יום הכיפורים — על פי הרמב"ם ז"ל, כי מדבריו [בפרק י"ג מהלכות תפילה] נראה שאין מפטירין בשום תענית לא בשחרית ולא במנחה,

אלא בט' באב בשחרית בלבד, [וביום כיפור במנחה] — וכמו שהוכיח מדבריו מרן הבית יוסף שם עכ"ל; וכן גם במחזור ארם צובה אין הפטרה במנחה של תשעה באב — וכן מנהג חלב עד היום; ואין מפטירים במנחה אלא ביום כיפור בלבד וכאמור, — ח' אדמון כהן נ"י).

מנהגי תשעה באב

(א) בבית הכנסת יושבים על מחצלאות דקות הפרושות על הארץ (הרב נסים לוי ע"ה; ולא יושבים על ספסלים הפוכים, כפי שנוהגים במקומות אחרים. ושמעתי מר' עזרא צפדייה-בוואביה נ"י כי היו בחלב כריות דקות המיוחדות לשבת עליהם בתשעה באב, ונקראות "דש'ק" — בערבית. ועיין עוד בענין זה בכף החיים [סימן תקנ"ב אות ל"ט-מ', וסימן תקנ"ט אות כ"א-כ"ב]).

(ב) נוהגים לישון על הארץ — ולא על מטות (הרב נסים לוי ע"ה. ועיין בשלחן ערוך [סימן תקנ"ה ס"ב], ובאחרונים שם).

(ג) לאחר תפילת שחרית והקינות, נוהגים לקרא [בבית] קצ'ת חנה, ירמיה וזכריה, וכן גם קינה הנקראת "קצ'ת אלזנזלה" [אגרת הרעש] (מפי הנ"ל. קצ'ת חנה וכו' כבר נזכר בדברינו למעלה, אלא שפעם נהגו בחלב, לאמרו בבית הכנסת בלילה — ולאחרונה אומרים אותו בבית ביום, וכאמור. ולענין הקינה "אלזנזלה" [רעש — רעידת אדמה] — ענינו הוא שבשנת תקפ"ב בליל כ"ז אב, היו בחלב סידרת רעשים בעצמה אדירה, ובנינים רבים קרסו על יושביהם, ונהרגו אז כאלף יהודים; לזכר מאורע זה, חיבר הרב משה סתהון זצ"ל קינה הפותחת במלים "אעורר קינה וקינים חדשים גם ישנים" — ראשי הבתים של הקינה לפי סדר א' ב', והבתים האחרונים סימנם חז"ק; ואחרי זה הבית האחרון מתחיל "לא תקום פעמיים צרה". קינה זו ופרטי המאורע מובאים בכתב עת "העולם" נ' ניסן שנת תש"א גליון כ"ו עמוד 414] במאמרו של הרב מאיר נחמד זצ"ל, המביא קטעים מתוך

כתב יד "זכרונות אר"צ" להרב משה סתהון זצ"ל — מחבר הקינה הנ"ל; ושם [בעמוד 415 הערה 3] כתב וז"ל את הקינה הזאת אומרים ביום תשעה באב אחרי הקינות, בבית; היא נדפסה פעם אחת בשנת תרמ"ה, אבל אזלה כליל מן השוק עכ"ל. מעשה זה נזכר גם בהקדמת יושב אהלים, וכן במאמר שלי בעתון "המשפחה" [חדש אב ש' תשמ"ח עמוד 17]; אך היום בחלב אין אומרים קינה זו כלל. ולענין קצת חנה וכו' הנ"ל — אומרים אותו בבית, יחידים בלבד, — ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י).

מוצאי תשעה באב

מתפללים ערבית; אחר כך מברכים מזונות וגם מברכים על פרי, ואחר כך מברכים על הלבנה בשמחה (מנהגי בית הכנסת באר"צ הנ"ל; וגם היום בחלב מברכים על הלבנה במוצאי תשעה באב, אך אין נוהגים לאכול לפני זה, — ר' אליהו גינדי נ"י).

אלול

התרת נדרים

(א) בארצנו אר"צ חלב נהגו לעשות התרת נדרים באלול לכל הקהל — גדולים וקטנים, אנשים נשים וטף (בית אל נדף ה' דיני ערב ר"ח אלול אות ה'). ומדובר בערב ראש חדש אלול — וכן כתב המחבר בספרו זה לקמן [נדף קנ"ד ע"ב באות א']; אך היום בחלב כבר לא עושים התרת נדרים בערב ראש חדש, אלא עושים ביום י"ט אב ונוקרא "התרת אלול", ובערב ראש השנה, ובערב כיפור; ולאחרונה גם שינו את שעת ההתרה — ובמקום לעשות בבקר מקדימים לערב שלפני זה, [בין בי"ט אב ובין בערב ראש השנה, וכיפור], לאחר תפילת ערבית; ולעולם אינם עושים התרה בבקר, ורק מסירת מודעה בלבד [של השל"ה] עושים בבקר — בערב ראש השנה, ובערב כיפור [ולא בי"ט אב] — אך מסירת מודעה של ביטול נדרים לא אומרים כלל, היות וסומכים על ביטול נדרים של "כל נדרי", — ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י).

(ב) מנהג ארצנו אר"צ חלב שהרכנים הגדולים והדיינים באים לבית הכנסת בערב ראש חדש אלול, ובערב ראש השנה, ובערב יום כיפור, להתיר לקהל — לפי שהתרה זאת נכלל בהתרת נזיפות וחרמים, ולזה צריך שיהיו המתירים ראויים להתיר (בית אל נדף קמ"ז ע"א דיני התרת נדרים אות ל"ב). כבר כתבתי למעלה [באות א'] כי היום בחלב, אין "התרת נדרים" בערב ראש חדש, אלא בי"ט אב, ערב ראש השנה, וערב כיפור — ובכל הימים האלה עושים גם התרת קללות וכו'. והסדר בחלב היום כלהלן: יושבים אחד עשר אנשים בשורה אחת, ואחד מהם קורא לפניהם את נוסח השאלה של התרת נדרים בשליחות כל בני הקהילה — כולל ילדים; ולגבי הנשים — הולכים שלשה תלמידי חכמים לעזרת נשים

ומתירים להם; וכן הסדר בכל פעם שעושים התרת נדרים — באופן שגם היום כל הקהל נכלל בהתרת נדרים, וכאמור, — ר' חיים דאיה, רח' אדמון כהן נ"י).

סליחות

סדר סליחות כפי הנהוג היום בארם צובה

[על פי "סדר סליחות" להרב יצחק שחיבר

ושאר חו"ר ארם צובה שליט"א]

מתחילים את הסליחות במזמורים: "תפלה לדוד שמעה ה' צדק", "לדוד משכיל אשרי נשוי פשע", "בבא אליו נתן", "אשרי", ואומרים חצי קדיש — [קמתי באשמורת לא אומרים]; ואחרי זה מתחילים "עמוד כגבר" ("בן אדם" — לא אומרים היום; ורק ב"בית נשיא" אמרו אותו לפעמים); בערב ראש השנה ובערב כיפור — במקום "עמוד כגבר", אומרים "אוחילה", ואחרי זה ממשיכים "לך ה' הצדקה" [השני], מה נתאונן וכו' (וכן גם במחזור ארם צובה, התחלת הסליחות — "לך ה' הצדקה"). בפיוט "למענך אלקיי" אומרים רק את הבית האחרון "דליך תרחם" — ואומרים אותו בכל הסליחות [ולא רק בעשרת ימי תשובה]. "ה' אלוקי צבאות יושב הכרובים" — לא אומרים (תחינה זו אמנם מופיעה ב"סדר סליחות" להרב יצחק שחיבר שליט"א, ובתקופה קדומה יותר באמת אמרו אותה — וכפי ששמעתי מח' אדמון כהן נ"י, אך היום כבר לא אומרים אותה כאמור — אלא שאמר הנ"ל כי הרב שלמה זעפרני זצ"ל — [אשר כתב את מנהגי המוסתערבים בבית כנסת הגדול באר"צ — שם היה חזן], היה נוהג לומר תחינה זו בערב ראש השנה ובערב כיפור — במקום "שבט יהודה"). "שבט יהודה" — החזן אומר חצי פסוק, והקהל משלים אותו (כדוגמת הפסוקים שלפני תקיעת שופר). "אל מלך" וי"ג מדות, אומרים כל הקהל ביחד; וכאשר אומרים "לא כרעתם להם גומל" מרימים את הקול, והוא

הדין במלים "וכן כתוב בתורתך" — עד "ושם נאמר". לאחר "ויעבור הראשון אומרים פסוק "ויאמר אני אעביר כל טובי" (כמובא בסידור "ליוורנו", ואחרים). "אנא כעב זדוני" — אין אומרים כלל. בכל "סליחות" אומרים "וידוי הגדול". אומרים "אלוקים אתה ידעת לאולתתי". ב"עננו" מוסיפים "עננו אלק'א דמאיר עננו" (כלשון הגמרא בעבודה זרה [י"ח ע"ב]; וכמהרש"א שם הסביר כי לא יתכן שרבי מאיר יאמר על עצמו "אלק'א דמאיר", אלא כוונתו היתה ש"מאיר לארץ ולדרים עליה" — ולכן נהגו בחלב לומר "אלק'א דמאיר" ולא "דרכי מאיר", — ח' ארמון כהן נ"י; [וכן בקינה "אלונזליה", הנזכר למעלה ב"הלכות תשעה באב" — באות ע' כתוב "אלק'א דמאיר ענני המאיר לארץ"]. התחינה "אל רחום שמך", בדרך כלל לא אומרים בסליחות (וביום כיפור אומרים אותה פעם אחת בלילה, ופעם אחת ביום. וכתב הרב אברהם חמווי זצ"ל בספרו על הסליחות — בית אל [דף צ"ב ע"א דיני הסליחות אות ב'], וז"ל מו"ר דודי כמהר"ר עזרא כאסכי זצ"ל — בכל פעם שהיה אומר הסליחות בציבור היה אומר תחינה זו [אל רחום שמך]; וכנראה כך היה מנהג אביו כמהר"ר חלפון כאסכי, בעיר מולדתו ארם צובה עכ"ל — במקור, המלים האחרונות מגומגמות; ותקנתי על פי ספר טוב רא"י] — ומזה נראה כי בזמנו בארם צובה, שאר הציבור לא נהגו לומר תחינה זו בסליחות). "ה' חננו והקימנו", אומרים רק בעשרת ימי תשובה. "יה שמע אביוניך", לא אומרים כלל בסליחות. "אם אפס", אומר הציבור כל אחד לעצמו — ורק "מזכרון לפניך" אומרים בקול ובמנגינה; ובסופו — במקום "להמשיך רחמך וחסדיך משמי מרומים", אומרים "לבקש סליחתך היום משכימים" (וכן הנוסח ב"בית אל" להרב אברהם חמווי זצ"ל, ולמעלה בקדש — במחזור ארם צובה [הנדפס לראשונה בשנת רפ"ז]. וכליל כיפור — במקום "משכימים" — אומרים "מעריבים"). לאחר "ויעבור" האחרון אומרים פסוקים: "וסלחת לעונינו", "סלח לנו אבינו", "כי אתה ה' טוב", "הטיבה ברצונך", "אז תחפוץ" (ובעשרת ימי תשובה לאחר כל "ויעבור" — בין בסליחות ובין בתפילה, אומרים — מי אל כמוך נושא עון וגו'). אומרים "למתודה חטאתיו", ואחרי זה אומרים "בעוד ליל לך קמו" (הוא הבית האחרון של התחינה "בוכרי על משכבי"), ואחרי זה אומרים פסוק

"ויאמר דוד אל גד"; ואומרים "נפילת אפיים" בקול רם, ואחרי זה אומרים "תחינה" ליום א' — ליום ב' וכו'. בתחינה "שומר ישראל" אומרים גם את הבית החמישי — "שומר גוי מבורך" (במחזור ארם צובה לא מופיע הבית הזה האחרון; ובספר בית אל — ["סליחות" להרב אברהם חמויי זצ"ל] — נדפס מחדש [בניו יורק, ע"י הרב צאדק הררי שליט"א] ישנם הגהות בכתב יד — [כנראה מהרב שאול עבאדי זצ"ל, ששמו מופיע בשער הספר], והבית האחרון — "שומר גוי מבורך", מוקף סוגריים — וכנראה שגם אז בחלב לא נהגו לומר בית זה). לאחר קדיש האחרון אומרים "חון תחון" (בספר בית אל הנ"ל — בהגה בכתב יד, כתוב וז"ל ואח"כ אומרים הבקשה "בת אהובת אל קמה", הכתובה בכת"י בסוף הספר; ויש מתחילים בקשה הנז' מבית הששי — "חון תחון" עכ"ל; ואמנם שמעתי מפי ר' נסים זעפרני נ"י כי גם לאחרונה בחלב, יש המתחילים מתחילת הבקשה "בת אהובת" [כמובא בכתב יד הנ"ל] — ובסוף חוזרים על המלים "למנצח על אילת השחר").

מנהגי הסליחות

(א) באר"צ חלב — שקיץ גם חורף קמים בחצות, השמש קורא לתיקון חצות ולסליחות (בית אל [דף י"ב דיני הליכת בית כנסת אות ב']). בזמן הזה בחלב לא קמים לתיקון חצות, ורק אם מזדמן שמגיעים לבית הכנסת לפני הבקר, אומרים תיקון חצות, — ח' אדמון כהן נ"י; ולענין ה"קריאה" לסליחות, הנז' כאן — מנהג זה קיים גם היום בחלב, — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י).

(ב) בארצנו אר"צ חלב, הגזבר קורא כל לילה תלמיד חכם אחד לומר הסליחות בבית הכנסת הגדול; וליל א' מתחיל הרב הגדול, ואחריו כל ישרי לב — חכמי ורכני העיר; ועמי הארץ — כל [שאר] הארבעים יום (זמן בית דין [דיני ש"צ אות ז' דף ט]). ולענין מנהג חלב היום — שמעתי מפי ר' חיים דאיה נ"י שלפני זמן מה

— כאשר היו יותר תלמידי חכמים בחלב, אמנם נהגו כסדר הנ"ל, אך היום שכבר עזבו מרביתם את העיר ונשארו מתי מעט, אין סדר מיוחד — ורק בערב ראש השנה וערב כיפור מקפידים שיהיה שליח ציבור, אחד מהתלמידי חכמים).

(ג) מנהג ארצנו אר"צ זבת חלב — בימי הסליחות באים לבית כנסת; לומדין התיקון חצות, ואחר כך לומדין איש כפי ערכו בחבורתו, עד זמן הסליחות — ובהגיע תור זמן הסליחות, יצא תלמיד חכם רשום ואומר הסליחות עם וידוי הגדול, בהכנעה ובנועם שיח; וכבר הגיע זמן תפילה — מתפללין קריאת שמע בעונתה, ואחרי זה לומדין "חק לישראל", בטלית ותפילין (זמן בית דין [דף ל"ז דיני אחר הסליחות אות ד']. מנהג קריאת "חק לישראל" לאחר התפילה קיים עד היום בחלב, — ח' אדמון כהן נ"י).

סדר מנגינות הסליחות

כתב בספר בית אל: היות וידוע הענין של תפילות ימים נוראים, שאין לשנות הנוסח — וכן הניגונים, אמרתי להביא ניגון הסליחות אשר נוהגין לומר בארצנו אר"צ זבת חלב — וכה תארו.

לך ה': אלוקי אל תדינני, המבורך, בעוד ליל, המרחם ("בעוד ליל" הוא הבית האחרון של הסליחה "בזכרי על משכבי" — וכמנהג חלב היום שמתחילים מהבית האחרון; וכן גם מה שהתחיל — לך ה' [ולא "בן אדם"], הוא כמנהג חלב היום שלא אומרים "בן אדם" — וכמובא למעלה ב"סדר סליחות").

ה' מלך: לחן אחות קטנה או שואף כמו עבד או עת שערי רצון או לך אלי תשוקתי או שפעת רביבים או תרומם בת רמה או כל ברואי מעלה ומטה או ה' בקר אערוך לך או שחר אבקשך או יה עוז התאזר או יודו הגיוני [או שבעה שחקים

או חיזקו וגילון] (הוא הבית האחרון של "אחות קטנה" — שמשנים בו את המנגינה, כידוע).

למתודה חטאתיו: לחן ירצה עם אביון או יה שמע אביוניך או ישראל עבדיך או חביב אלל'ה אליהו (פיוט למוצאי שבת — בערבית) [או יצו האל].

מחי ומסי: לחן שחר אבקשך, תרומם בת רמה או שואף כמו עבד או ה' בקר אערוך או כל ברואי מעלה [או שפעת רביבים]. אליך ה' נשאתי עיני: לחן עת שערי רצון או לך אלי תשוקתי או יאמר נא ישראל או יקר בית אל או ה' בקר אערוך לך [או שחר אבקשך] (מספר בית אל הנ"ל [דרך מ"ה ע"א]; והנמצא בסוגריים מרובעות הוא מתוך כתב יד שירים מ"חלב", הנמצא בבית הספרים הלאומי [במכון לתצלומי כת"י] — באוסף "בניהו" מס. 43763. ושמעתי מר' נסים זעפרני נ"י שיש מנגינות קבועות המיוחדות לסליחות, אלא שמשנים את המנגינות בהתאם למקא'ם; והכלל הוא שכל שבוע הולכים לפי המקא'ם של השבת הבאה — הנ"ל הוסיף עוד דוגמאות למנגינות; לך ה' הצדקה: לחן עזרני אל חי, רבת שבעה, אל אליהו. למתודה חטאתיו-בעוד ליל לך קמו: במוצאי יום מנוחה. מחי ומסי: חדש ששוני. ואלה מוסיף על הראשונים — שמעתי מכה"ר נסים לוי ע"ה, שמצא בכת"י של אביו ר' יצחק הלוי ז"ל כלהלן — עמוד כגבר: לחן, משמים שלום לעם. ה' מלך: אני אספר. למתודה: אמת קנה. מחי ומסי: מלכי אשאל ממך. אליך ה' נשאתי: יה אל שמח. [כך הוא סדר המנגינות כאשר הסליחות הם במקא'ם ראשט]; ובאותו ענין — מנהג ידוע בחלב שבתחינה "אליך ה' נשאתי עיני" מוסיפים מנגינות רבות — וכל המרבה במנגינות הרי זה משובח; וכפי ששמעתי מפי נז"י הרב שלמה זיאת נ"י — מוסיפים עד אחת עשרה מנגינות, היות ויש עשרים ושנים בתים [לפי סדר א' ב']; ובית ראשון אומר החזן, והקהל אומר את הבית שאחריו באותה מנגינה, וכן על זה הדרך עד סוף התחינה — בסך הכל אחת עשרה מנגינות. ולסיום אוסיף, כי לא לחנם הירבו במנגינות — בני האר"צ, עד שעשו מהם כמעט עיקר, אלא כודאי טעמא רבא איכא במילתא — כדי שלא יהיו הסליחות והתפילות בבחינת "מצוות אנשים מלומדה", כשחוזרים במשך עשרות ימים את אותם הסליחות, אלא ונהפוך הוא — המנגינה מעוררת את הכוונה).

מנהגי אלול

(א) בארם צובה אין תוקעין כלל בימי הסליחות (כתר שם טוב [חלק ו' עמוד 11]); וכן מנהג חלב היום שלא תוקעים בשופר ב"סליחות", — הרב יעקב עטייה שליט"א. ואפריון נמטייה למהר"ר שריה דבליצקי שליט"א, שהביא הוכחה שבזמן ה"שלחן ערוך" לא נהגו הספרדים לתקוע בחדש אלול, ממה שכתב בספר ארץ חיים [סימן תקפ"א ס"ג] על דברי השלחן ערוך שם — "ואין תוקעין בערב ראש השנה" — וז"ל בשלחן ערוך הישן משנת שכ"ז ליתא עכ"ל; ואם כן מלים אלו הם הגה מהרמ"א, אך מרן לא ראה צורך לכתוב שלא תוקעים בערב ראש השנה, מכיון שאז לא נהגו הספרדים לתקוע בחדש אלול כלל).

(ב) מזמור "לדוד ה' אורי וישעיי" — אין אומרים כלל בארם צובה (ח' מרדכי כבאסו, והרב אליהו גינדי נ"י).

ראש השנה

ערב ראש השנה

(א) הכנות לראש השנה: בארצנו אר"צ זכת חלב נוהגים לומר אחר התספורת "נעימאין" — בלשון ערבי, והמסתפר משיב "ינע'ם עליך" (בית דין דף ג' — דיני התגלחת בער"ה אות ג'). וכתב שם המחבר וז"ל נראה לי לתת טעם לזה — יען שחנות הספר היא כבית מרחץ, ואין רשות לדבר בה בלשון הקדש עכ"ל — [ולוי הדל נראה שכוונתו דרך חומרא והידור, אך מצד הדין אין שום איסור לדבר בלשון הקדש בחנות הספר]; וגם היום בחלב נוהגים לומר "נעימאין" וכו' כנ"ל, — ר' נסים זעפרני נ"י.

וכאן המקום להביא את דברי מהר"ר יצחק עטייה זצ"ל [מגדולי רבני ארם צובה לפני כמאתיים שנה] בענין גילוח הזקן בחלב — והוא בספרו משרת משה [בהשמטות — הלכות עבודה זרה דף ק"ד עמוד ג'], ושם כתב ללמד זכות על ה"סיניורוס פרנקוס" — [הם בני הקהילה של המהגרים מאירופה, אשר התגוררו בחלב], שהיו מגלחים את זקנם [במספרים]; וז"ל היות והם קרובים למלכות, ובכלל הנימוסים לגלח הזקן — ודבריהם נשמעים לשופטי המדינה, ועל ידיהם כמה פעמים היה הצלה לישראל; וכדאי האי מלתא להתיר להם לספר במספרים כעין תער — וכמו שכתב הטור [הלכות ראש השנה סוף סימן תקפ"א] "אכל ישראל לובשים לבנים וכו' ומגלחין זקנם", עיין שם שהאריך בזה — [והזכירו בקיצור בספר פקודת אלעזר (סימן תקפ"א ס"ד)]; ומזה מוכח כי שאר בני ארם צובה נהגו לגדל זקן — וכן מצאתי כתוב במאמרו של אברהם טוויל ז"ל "הפרנקוס בחלב", המופיע ב"שבט ועם" [סדרה שניה ה' — י"].

(ב) בערב ראש השנה נוהגים בארם צובה ללכת לבית הקברות, להתפלל שם (ח' אדמון כהן נ"י — ומקורו ברמ"א [סוף סימן תקפ"א] בשם ה"כל בו").

ליל ראש השנה

(א) ראש השנה שחל בשבת, מתחילים את התפילה: מזמור לדוד, לכה דודי, מזמור שיר, כל ישראל, רבי חנניא בן עקשיא — [במה מדליקין" לא אומרים], קדיש על ישראל, אחות קטנה, מזמור החג — ומתפללים כרגיל. אחרי קדיש תתקבל אומרים מזמור "הללויה הללו אל קדשו" — ולא אומרים "מזמור לדוד ה' רועי" (הרב יצחק זעפרני שליט"א).

(ב) בארצנו ארם צובה נוהגין לומר [עלינו לשבח] בקול רם ובניגון (סידור בית דין [דיני תרועה גדולה אות יוד]; וכן מנהג חלב גם היום בראש השנה ובכפור, — ר' יעקב־ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י — וכמו שנוהגים בארץ ישראל).

(ג) דייני קרתא המה עולים לתיבה לשרת בקדש (כשליחי ציבור), בימים נוראים — כן נוהגים בארצנו אר"צ זבת חלב (בית דין [נדף ז' אות כ"ג]. עוד כתב שם וז"ל כמה פעמים ראיתי את הרה"ג בעל "יושב אהלים" כמהר"ר אברהם ענתבי, תוארו כמלאך אלוקים עומד ומשרת כמלאכי השרת עכ"ל; וכן נהגו בחלב עד התקופה האחרונה — כן שמעתי מפי ח' מרדכי כבאסו נ"י, אך היום בחלב כבר אין רבנים המתאימים להיות חזנים; ועכ"פ החזן שם — גם היום, נחשב לתלמיד חכם, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ד) דברים שנוהגים לאכול לסימן טוב: העיקר הוא רוביא — לוביא, וכן נוהגין בארצנו ארם צובה (בית דין [נדף כ"ח ע"ב דיני דברים שנוהגים לאכול בליל ר"ה אות ח']; וכן מנהג חלב גם היום, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ה) מנהג ארם צובה לברך על הדברים שנוהגים לאכול בראש השנה לסימן טוב, לאחר ברכת המוציא (הרב אהרן טוויל זצ"ל — [ואמר שאביו — כמהר"ר משה טוויל זצ"ל, נהג לאכלם לאחר ברכת המזון]; ובסידור בית דין הקדים ברכת המוציא ל"דברים שנוהגים לאכול בליל ראש השנה" — וכנראה שכן היה מנהג חלב גם בזמנו [לפני למעלה ממאה שנה]).

(ו) לבישת בגדים לבנים: נהגו בארם צובה ללבוש בגדים לבנים בימים הנוראים (כן כתב מוה"ר אברהם ענתכי זצ"ל — [כרגע נעלם ממני המקור לזה, אך זכורני שמצאתי כתוב כן באחד מספריו — חכמה ומוסר או אהל ישרים]; ומקורו בטור [סוף סימן תקפ"א] בשם המדרש — "לובשים לבנים ומתעטפים לבנים בראש השנה"; אך בזמן הזה בחלב אין מקפידים ללבוש דווקא לבן — ורק הרבנים ותלמידי חכמים נוהגים כן, — הרב יצחק זעפרני שליט"א, וח' מרדכי כבאסו).

סדר תפילת שחרית

[מתוך "מנהגי בית הכנסת באר"ץ",

(ממהר"ש זעפרני זצ"ל)]

שתי הקהילות — המוסתערבים (תושבי חלב הותיקים) והספרדים (אשר באו לחלב מספרד, בזמן הגירוש), מתפללים בזמן אחד; אחר הלל הגדול ("הודו לה' כי טוב" שלפני "ברוך שאמר") אומרים המוסתערבים "אלקי אל תדינני" ו"ידי רשים"; והספרדים אומרים "שופט כל הארץ" ו"ידי רשים" (משנת תרצ"ה, שעזב מהר"ר שלמה זעפרני זצ"ל [אשר כתב את "מנהגי בית הכנסת באר"ץ" המובא כאן] את בית הכנסת הגדול בחלב — [שם שימש כחזן], התבטל המנין היחיד של קהילת המוסתערבים; ומאז [כנראה], התמזגו הקהילות — והתפילה בחלב היתה "שפה אחת ודברים אחרים". ולענין הפיוטים הנזכרים כאן — נוהגים לומר [ביום הראשון] "אלוקי אל תדינני" ו"ידי רשים" [וכפי מנהג המוסתערבים]; ואומרים אותם לפני "ברוך שאמר", כאמור) וביום שני — המוסתערבים אומרים "שופט כל הארץ"

(בניגון אוחילה) ו"יה שמך", והספרדים אומרים "ה' יום לך אערוך" ו"יה שמך" (והיום בחלב המנהג בזה כמו הספרדים שאומרים "ה' יום לך" ו"יה שמך", ואילו "שופט כל הארץ" אין אומרים כלל.

פסוק "לעולם ה' דברך נצב בשמים", ו"ג מדות — המובא בסידורים, בהוצאת ספר תורה — אין אומרים כלל בחלב, לא בראש השנה ולא בחגים; ולענין יום כיפור, יבואר במקומו בס"ד).

[אתה הראת לדעת" — אומרים בראש השנה, ובכל החגים, גם כאשר חלים בימי החול]. אחרי קריאת התורה אומר הרב "הנותן" ו"מי שבירך" לקהל; ואחר כך, המוסתערבים אומרים עת "שערי רצון", והספרדים אומרים "ה' בקול שופר" (וזה דווקא ביום הראשון, וכמו שכתב בסידור "בית דין" [דף ק"ח ע"ב אות ד'] וז"ל בארצנו אר"צ חלב ק"ק פרנקוס — [הכוונה גם לספרדים, ולמעט את המוסתערבים], יום א' אומרים "ה' בקול שופר"; ובק"ק מוסתערבים אומרים "עת שערי רצון" — וביום ב' בהיפך עכ"ל [כלומר, הספרדים — "עת שערי רצון", והמוסתערבים — "ה' בקול שופר"]; והיום בחלב המנהג בזה כמו המוסתערבים — שאומרים ביום א' "עת שערי רצון", וביום ב' "ה' בקול שופר").

[אם אפס", אין אומרים כלל בראש השנה]. ועולים לתיבת המילה (העומדת בין בית הכנסת לחצר), לתקוע ולהשמיע את שני המנינים (המוסתערבים, והספרדים). לפני התקיעות אומר ראש הרבנים דברי מוסר (וכן כתב בסידור בית דין [דף קכ"ב אות ה'] וז"ל מנהג מו"ר כמה"ר אברהם ענתבי זצוק"ל — ראש על אר"צ חלב — בשעת תקיעת שופר, היה דורש לעורר לב הציבור לתשובה עכ"ל; וגם היום בחלב [על פי רוב] דורש הרב לפני התקיעות). ראש המזמרים אומר [מזמור] "חנני אלוקים כחסדך" עד סוף הפרק — הוא אומר פסוק, והקהל אומר פסוק שאחרי זה; ופסוק אחרון אומר השליח ציבור, וחוזרים עליו הקהל (וכן כתב בבית דין [דף קכ"ג אות ט"ז] וז"ל בארצנו אר"ץ חליב נוהגים לומר בשעת התקיעות מזמור נ"א, ומתחילין [מפסוק ג'] "חנני אלוקים כחסדך"; עומדין שני חזנים או חכמים, וכל אחד אומר פסוק בקול רם ובהכנעה גדולה ממש מלהיב הלבבות ומעורר לב העם לתשובה עכ"ל; אך היום בחלב אין אומרים כלל מזמור זה בראש השנה, אלא ביום כיפור — כמוכא

לקמן); אחרי זה — מזמור "כל העמים תקעו כף" כסדר הנ"ל, ופסוק אחרון חוזרים פעמיים (והיום המנהג בחלב שהשליח ציבור אומר מזמור זה פעם אחת, והסומך פעם אחת, [וכן על זה הדרך] — בסך הכל שבע פעמים, והציבור אומר איתם בלחש; ופסוק אחרון אומרים פעם אחת, ולא חוזרים עליו). ואחרי זה — "הללויה הללו אל בקדשו", על זה הסדר (גם מזמור זה לא אומרים היום בחלב). אחר כך אומרים פסוק "וביום שמחתכם ובמועדיכם", וחוזרים עליו הקהל (גם פסוק זה, אין אומרים היום); ואחר כך פסוקי "עלה אלוקים בתרועה", ואחרי זה אומר התוקע "יהי רצון" (וכן מנהג חלב גם היום, אלא שסדר הפסוקים הפוך מהמקובל; ובמקום לומר פסוקים — קולי שמעת וגו', ואחרי זה — מן המיצר וגו', מקדימים [בחלב] "מן המיצר", ואחר כך אומרים "קולי שמעת"); ותוקע שלושים קולות (בתקיעות אלו — הנקראות "תקיעות של מיושב", עושים שברים-תרועה בנשימה אחת; ובתקיעות של מוסף עושים שברים-תרועה בשתי נשימות — וכדעת מרן בשלחן ערוך [סימן תק"ץ ס"ד]). ולאחר זה מתחלקים שוב שתי הקהילות (המוסתערבים והספרדים), ומתפלל כל קהל בפני עצמו. המוסתערבים אומרים לפני מוסף "ה' שמעתי" (היום בחלב אין אומרים כלל "ה' שמעתי"), וביום ב' — "שואף" (והיום אומרים "שואף" לפני מוסף ביום ראשון בלבד — וביום שני אומרים "חון תחון"; ואחרי זה אומרים [בשני הימים] "השיבנו ה' אליך", וקדיש; ולא אומרים כלל "שובה ה' למעונך" בראש השנה, והוא הדין ביום כיפור — כמובא לקמן. עד כאן מתוך "מנהגי בית הכנסת הגדול בארם צובה" להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ח]; וההערות בסוגריים — מפי גידולי האר"ן, ה"ה: הרב יעקב עטייה שליט"א. ח' מרדכי כבאסו, ר' נסים זעפרני, ר' יעקב-ג'ק ששון, ר' אליהו גינדי, ור' חיים דאיה נ"י. לענין "אוחילה" — שמעתי מר' נסים זעפרני, וחיים דאיה הנ"ל כי אומרים אותו אך ורק לפני תפילת החזרה של מוסף, בראש השנה וכיפור).

דיני הפיוטים לתפילות ימים נוראים

(א) לענין הפיוטים — בארצנו אר"צ חלב נוהגים לאמרם קודם ברוך שאמר, וקצתם (כלומר חלק מהפיוטים) לאחר ברוך שאמר; ויש נוהרים לאמרם אחר העמידה, ויש נוהגים לאומרם במקום שמודפסים במחזורים (כלומר בין שירת הים ל"גשמת"), כמו שכתבתי ב"בית דין" (בית הכפורת [דף קמ"ג ע"ב דיני פיוטים אות א']). יעויין שם בספר בית דין הנזכר כאן, שהפיוטים מחולקים לשלשה: (א) לפני ברוך שאמר — "האדרת והאמונה", "ברוך אשר אשש". (ב) לפני גשמת — "אלוקי אל תדינני", "שואף", "ה' יום לך" — ועוד פיוטים [שלא שרים היום]. (ג) בין ישתבח ליוצר — "ידי רשים", [וביום השני "יה שמך"]. וכתב עוד שם [דף ע' ע"א דיני ב"ש אות א'] וז"ל נוהגים בארצנו אר"צ חלב לומר הפיוטים "אלוקי אל תדינני" ו"ה' יום לך אערוך" ושאר הפיוטים כאן, קודם ברוך שאמר עכ"ל. ולא ברור כיצד היה מנהג חלב בזמנו [לפני למעלה ממאה שנה]; ועל כל פנים, כבר כתבתי למעלה שאומרים את כל הפיוטים לפני ברוך שאמר — [ופיוט "ברוך אשר אשש" הנזכר כאן, אומרים רק ביום כיפור כמובא לקמן], — הרב יעקב עטייה שליט"א; וכן מנהג חלב עד היום, וכפי ששמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י).

(ב) בזמן הוצאת ספר תורה בראש השנה שרים את הפיוט "רבת שבעה" (ר' חיים דאיה נ"י; ואמנם אחרים — [הרב יצחק טוויל, והרב יעקב עטייה שליט"א] אומרים ששרו בראש השנה "עזרני אל חי", אך שמעתי מר' חיים דאיה הנ"ל כי לפעמים אמנם שרים באחד מימי ראש השנה את הפיוט "עזרני אל חי", אך העיקר הוא "רבת שבעה", היות ונזכר בו "יום הדין" שהוא ראש השנה; לעומת זה בשיר "עזרני אל חי" נזכר "אודה עלי פשעיי" השייך ליום כיפור, ולכן שרים אותו בכיפור).

סדר ניגון של ראש השנה,
שנוהגים בארצנו אר"ן חלב
[שלא ישנה ממנהגי התפילות והניגונים]

[יום א'] — נשמת: שופט כל הארץ. קדיש: המבורך. שמחים בצאתם: יה שמע אביוניך או עת שערי רצון [או שחר אבקשך]. ממצרים: בעוד ליל לך קמו [או ידודון]. נקדישך: יאריך ימים [או שואף].

[יום ב'] — נשמת: [אלוקי אל תדינני]. קדיש: השתונן והכונן. שמחים: אליך ה' נשאתי [או עת שערי רצון]. ממצרים: ירחיק נדוד. נקדישך: חזקו וגילו או עת שערי רצון (סידור בית דין [דיני נשמת אות ה' דף ע"טפ']). — הנמצא בסוגריים, הוספתי מתוך כתב יד של שירים מ"חלב", הנמצא בבית הספרים הלאומי ב"מכון לתצלומי כתבי יד", באוסף "בניהור" — מיקרופילם מס. 43763; וכן גם מתוך כת"י הנמצא שם — ב"ספריית אוקספורד-בודלי" מס. 24793, אשר גם הוא כקודמו — כתב יד שירים מ"חלב".

תקיעת שופר

(א) על פי הסוד צריך לתקוע בלחש (כלומר בתפילת לחש), ובחזרה — וכן נוהגין בארצנו אר"ן צ חלב (סידור בית דין [דף קמ"ו ע"א — אות ג']; וכן מנהג חלב גם היום, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ב) מנהג ארם צובה לתקוע במלכויות — תשר"ת תש"ת תר"ת, וכן בזכרונות, וכן בשופרות (הרכ אהרן טוויל זצ"ל — וכן מנהג חלב גם היום, — ר' חיים דאיה נ"י. עיין בספר בית דין הנ"ל [דף קמ"א ע"ב] שכתב וז"ל יש נוהגים לתקוע תשר"ת תש"ת תר"ת, פעם אחת בכל ברכה וכן עיקר עכ"ל — אך כאן לא פירש כיצד היה מנהג ארם צובה אז,

כדרכו; ומסתבר שגם בזמנו נהגו כך — וכמו שהוא באמת מנהג חלב היום, וכאמור. ולענין שברים-תרועה — כבר כתבתי למעלה כי בתקיעות הראשונות — לפני מוסף, עושים אותם בנשימה אחת; ובתקיעות של מוסף עושים בשתי נשימות, וכדעת מרן ז"ל).

תפילת מנחה

[ושאר עניני תפילה השייכים לראש השנה]

(א) ראש השנה שחל בשבת, כמנחה — לאחר קדיש תתקבל, אומרים מזמור "הללויה הללו אל בקדשו" בלבד — ואין אומרים מזמור "אודה ה' בכל לבב" (הרב יצחק זעפרני שליט"א; והוא הדין בערבית — אומרים מזמור "הללו אל בקדשו" בלבד, ולא אומרים "מזמור לדוד ה' רועי". לפני תפלת מנחה אומרים פרשת העקידה, — ח' מרדכי ככאסו נ"י).

(ב) אבינו מלכנו: ראש השנה שחל בשבת, אומרים בו "אבינו מלכנו" (ר' חיים דאיה נ"י — והוא הדין בשבת שובה, אלא שמשמיטים "אבינו מלכנו חטאנו לפניך", וכל מה שנוכר בו "חטא", — ח' אדמון כהן נ"י; ועיין לקמן ב"עשרת ימי תשובה", שהבאתי שכך נהג האר"י ז"ל).

(ג) תשליך: יום ראשון של ראש השנה — אחר תפילת מנחה, קודם שקיעת החמה [ואפילו חל בשבת], עושים "תשליך" (סדר סליחות [לפי מנהג ארם צובה] בעריכת הרב יצחק שחיבר שליט"א [עמוד רל"ה]; וכתב בספר נהר מצרים [הלכות ראש השנה אות יוד] שכך נהגו במצרים — וכמנהג ירושלים; וכך גם מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י).

עיין לעיל ב"הלכות עירובין" שכתבתי כי בעיר חלב — בשכונת היהודים, לא היה דין רשות הרבים מן התורה — [לכל הדעות], ולכן נהגו לעשות עירוב, וממילא יכלו לטלטל את המחזור לצורך תשליך, מה שאין כן היום, שבכל מקום

יש כבישים שרחבם ט"ז אמה, ויש אומרים שנחשב רשות הרבים מן התורה [גם את לא עוברים שם "ששים רבוא"]; ואם כן עדיף לרחות אמירת "תשליך" ליום שני של ראש השנה, מאשר ליכנס לספק חילול שבת; ועיין עוד בשו"ת יחווה דעת [חלק א' סימן נ"ו].

עשרת ימי תשובה

(א) מנהג ארם צובה, בכל פעם שאומרים "י"ג מדות" בעשרת ימי תשובה — בין בסליחות ובין בתפילה, אומרים אחרי זה פסוקים "מי אל כמוך נושא עוון" (הרב יצחק זעפרני, ור' אליהו גינדי שליט"א).

(ב) בשבת תשובה אומרים "אבינו מלכנו" (הרב יעקב עטייה שליט"א; וכן מנהג חלב גם היום — ומדלגים את הקטעים שנזכר בהם ענין "חטא", וכנ"ל בראש השנה, — ר' חיים דאיה, ור' אדמון כהן נ"י; והוא כדעת האר"י ז"ל בשער הכוונות [דף צ' ע"א], וכמובא בשו"ת יחווה דעת [חלק א' סימן נ"ד] — "עו"ש שהאריך בזה).

סדר צום גדליה [ושאר תעניות]

(א) בארצנו אר"צ חלב נוהגים ללבוש ציצית ותפילין במנחת תענית ציבור (בית דין [דף קצ"ב ע"ב אות ב]); וכן היה מנהג חלב עד לאחרונה, — ר' עזרא צפדייה-בווביה, ונסים זעפרני נ"י — אך היום כבר לא נוהגים ללבוש טלית ותפילין במנחה, כי אם בתשעה באב בלבד, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ב) בצום גדליה במנחה — יש מקומות שמפטירין "דרשו", אך בארץ ישראל ובאר"ץ זכת חליב אין נוהגין להפטיר (בית דין נדף קצ"ג ע"א דיני הפטרה אות ב') — וכן מנהג חלב גם היום; ואין מפטירים לעולם במנחה אלא ביום כיפור, וכמו שכתבתי למעלה בהלכות תשעה באב).

(ג) בכל תענית ציבור אומרים "עננו" בשחרית — בתפילת "לחש" ובחזרה, וכן במנחה (והוא הדין גם בתשעה באב שאומרים רק בשחרית ומנחה, ולא אומרים בערבית, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"ו).

סדר מנגינות התפילה לשבת שובה

[והוא השלמה ל"סדר המנגינות" של הסליחות, ותפילת ראש השנה

"כמעשהו ממנו יהיה" — מתוך כתבי יד של ארם צובה]

נשמת: אלוקי אל תדינני, [אשם וזע]. שועת עניים: בעוד ליל לך קמו, [יצו האל]. אל ההודאות: ה' בקר, יה שמע. קדיש: ישראל עבדיך. שמחים: לך אלי תשוקתי. ממצרים: בן אדמה, [ישראל עבדיך]. קדושה: יה שמע, [יה איום] (על פי כתב יד שירים מ"חלב" באוסף "בניהו" מס. 43763; והמובא בסוגריים — מתוך כתב יד "אוקספורד-בודלי" מס. 24793 — שניהם נמצאים ב"מכון לתצלומי כתבי יד" [במיקרופילם], בבית הספרים הלאומי [כנ"ל בסדר המנגינות של ראש השנה]. ואלה מוסיף על הראשונים — מפי המנוח נז"י הרב נסים לוי ע"ה שמעתי שישנו כתב יד מאביו כה"ר יצחק לוי ז"ל, ובו סדר המנגינות — גם זה נזכר למעלה במנגינות הסליחות], וכתוב שם כי תפילת שבת שובה מתפללים במקאם חוסיני, וסדר המנגינות שם מתאים לסדר המובא כאן, אלא שהוסיף שם, ל"קדושה" — לחן "ינוב פי". וסדר זה קיים בחלב עד היום — כפי ששמעתי מר' חיים דאיה נ"י; ולדבריו אומרים קדיש של שחרית גם בלחן "בן אדמה", וכן גם קדיש של מוצאי שבת שובה בלחן זה. ובודאי

עדיף סדר זה [ממה שנוהגים היום במקומות אחרים, לעשות סדר המנגינות לשבת שובה כשאר שבתות השנה], היות ובשבת שובה אדם נוטה להסיח דעתו מאימת הימים הנוראים עד שנדמה לו שהשבת היא שבת רגילה; ועל ידי סדר זה — המבוסס על פיוטי הימים הנוראים, נשמר הקשר בין ראש השנה וכיפור, והופך הכל להיות "מקשה אחת" של "ימים נוראים". הפיוטים: בן אדמה, יצו האל, אשם וזע, נמצאים במחזורים ליום כיפור דפוס "ליוורנו", ואחרים; והפיוט "יה איום" נמצא בסליחות של ליל הושענא רבא).

יום כיפור

ערב כיפור

(א) קברי צדיקים: בערב כיפור הולכים לבית הכנסת הגדול להשתטח על קברות הצדיקים אשר שם; וכן נוהגים להדליק שם נרות — במערת אליהו הנביא (ר' אליהו גינדי, וחיים דאיה נ"י — [ולמעלה — ב"מנהגי בית הכנסת הגדול", כתבתי שנכנסים למערת אליהו בחליצת הנעליים]. וכל זה נוהג בחלב עד היום, אלא שלאחרונה רוב הציבור הולך לבית הקברות הכללי — במקום לקברות הצדיקים הנ"ל, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ב) מנהג מלקות: נהגו בארס צובה ללקות בערב כיפור, בבית הדין (הרב יצחק טוויל שליט"א — [אלא שבזמנו בחלב לא נהגו ללקות בבית דין]; ובזמן האחרון נתבטל כליל מנהג המלקות בחלב, — ר' חיים דאיה נ"י. לענין מלקות בבית דין, עיין בספר בית אל [דף קנ"ח ע"א] שכתב וז"ל קודם שילקה יעמוד לפני ג' אנשים, היושבים לפני בית דין עכ"ל; ולענין מנהג חלב היום — שלא לוקים כלל, עיין בכף החיים [סימן תר"ז אות מ'] בשם ה"יפה ללב" שכתב וז"ל ורבים נהגו שלא ללקות [בערב כיפור], כיוון שמחזיקין אותו ליום טוב עכ"ל).

(ג) מנחה: מנהגנו באר"צ חלב להניח טלית ותפילין — רש"י ורבינו תם, במנחת [ערב] יום הכיפורים (בית הכפורות [דף ט' ע"א דיני מנחת ערב יו"כ אות ו']). מנהג זה קיים בחלב עד היום, — הרב יעקב עטייה שליט"א, וח' אדמון כהן נ"י; והטעם למנהג — כתב בספר נהר מצרים [הלכות תפילין אות ג'], שיש שאינם באים לבית הכנסת כי אם בימים נוראים — שלא יהיה כקרקפתא דלא מנח תפילין).

(ד) **סעודה המפסקת:** בסעודה המפסקת בערב כיפור, אין מקפידים לאכול לחם (הרב יצחק טוויל שליט"א; וגם אם אוכלים לחם, לא מקפידים להטביל את פרוסת המוציא בסוכר [כפי שנוהגים בראש השנה] — מפי הנ"ל. עיין בבן איש חי [שנה ראשונה פ' וילך הלכה ד'] שכתב וז"ל בסעודה המפסקת נוהגים בביתנו מזמן קדמון לטבל הפת בסוכר, וכן כתב ב"מטה אפרים" במנהג אשכנז עכ"ל).

(ה) **קישוט בית הכנסת:** בארצנו אר"צ חלב היה מנהג [בערב כיפור] להציע כל הפרכיות [בבית הכנסת] — ומציעים משי ורקמה; והן בעתה נתחכמו לבטל המנהג, ואם אמת הדבר — לא נכון לעשות כן (בית הכפורת [דף כ"ב ע"ב אות ב']; וכן היה מנהג חלב עד לאחרונה, — ר' עזרא צפדייה-בבוביה, ונסים זעפרני נ"י — הוא הוסיף כי היו פורשים את הפרוכות על החלונות של בית הכנסת, וקירותיו — [ובסוכות היו פורשים אותם על דפנות הסוכה]; אך היום בחלב התבטל כליל מנהג זה, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ו) **הדלקת נרות:** מנהג ארם צובה שלא לברך על הדלקת נר של יום הכיפורים (סידור קול יעקב נכמנהג ארם צובה — עמוד 491); ושמעתי מפי הרב יצחק זעפרני שליט"א כי בזמנו בחלב, חלק מהציבור לא הדליק כלל נרות בערב כיפור — וגם אלה שהדליקו לא כירכו על ההדלקה; והיום בחלב רובם אינם מדליקים בבית כלל, אלא מדליקים בבית הכנסת, — ר' יעקב-ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י. ועיין בשלחן ערוך [סימן תר"י ס"א] שכתב [על פי המשנה במסכת פסחים] וז"ל מקום שנוהגים להדליק בליל כיפור מדליקין, ומקום שנהגו שלא להדליק אין מדליקים עכ"ל, ושם [סעיף ב'] כתב "יש מי שאומר שמברך על הדלקת נר יום הכיפורים"; ובכף החיים [שם אות י"ב] הביא מחלוקת בדין זה, שיש אומרים היות והמשנה אומרת "מקום שנהגו להדליק", משמע שאין בהדלקה מצוה, ולכן אין לברך — יעויין שם שכן דעת כמה מהאחרונים שלא לברך על הדלקת הנר של יום כיפור, וכאמור).

סדר תפילת ערבית

[מתוך "מנהגי בית הכנסת באר"צ" למהר"ש זעפרני זצ"ל]

בליל כיפור — אם חל בשבת אומרים: מזמור לדוד, לכה דודי, מזמור שיר, כל ישראל, ר' חנניא בן עקשיא, קדיש דרבנן — ואחר כך "לך אלי תשוקתי" (פיוט "שמע קולי" לא אומרים בחלב); מוכרים פתיחת ההיכל, הגבהת ספר תורה והספרים (שבעה ספרי תורה) — ועושים השכבות לרבני העדה מימות מוהר"ר אברהם ענתבי זצ"ל, ושאר גאוני ארם צובה זיע"א, והשכבה להר"ר שלמה משנפך הלוי זצ"ל (מרבני ארם צובה הקדמונים — בעל מופת), ולקרובי קוני הספרים (היום בחלב מוסיפים עוד שורה ארוכה של רבנים ממצוקי אר"צ — מתוכם הגאונים: הרב מרדכי לבטון, הרב מרדכי עבאדי, הרב אברהם דוויק־כלוצי, הרב עזרא חמווי, הרב משה מזרחי, הרב יהודה־אצלאן עטייה, הרב משה טוויל, ועוד — זכר כולם לברכה, וזיע"א. [אך לעומת זה, היום לא מזכירים את הרב שלמה משנפך הנ"ל]; וכמו כן מזכירים גם את אנשי הועד של התלמוד תורה בארם צובה). [אחרי זה פותחים את ההיכל — הקונים את ספרי התורה מחזיקים כל אחד את הספר אשר קנה, והרב מחזיק את הספר תורה של "כל נדרי"]. אחר כך אומרים "אתה הראת" [ואומרים "לעולם ה' דברך נצב בשמיים" י"ב פעמים (אך י"ג מדות" לעולם אין אומרים בחלב, בזמן הוצאת ספר תורה)], ומראים ספר תורה לקהל; אחרי זה אומר השליח ציבור [מזמור] "חנני אלוקים כחסדך" — פסוק הקהל, ופסוק השליח ציבור (והוא מזמור "כבא אליו נתן" הנזכר למעלה בהלכות ראש השנה; [ואומרים אותו כאשר מקיפים את בית הכנסת עם הספר תורה פתוח]. מזמור זה נמצא גם במחזור ארם צובה; אך כאן יש חידוש — שמתחילים מ"חנני" [שהוא פסוק ג'], מה שאין כן ב"מחזור" — שם נמצא המזמור כולו), ואחרי זה אומר רב ממשפחת בית דיין "בישיבה של מעלה" (משפחת "דיין" בחלב, בהיותם מיוחסים עד לדוד המלך ע"ה, היו להם תפקידים חשובים בקהילה — וזה אחד התפקידים שהיו להם; אך היום לא נשאר כלל ממשפחת דיין, בחלב); הקהל ממשיכים "כל נדרי", והרב חוזר בסוף "נדרנא

לא נדרי" וגו', וחוזרים הקהל פעם שניה עד הסוף וחוזר הרב [שוב] — נדרנא לא נדרי וגו', וחוזר הקהל פעם שלישית "כל נדרי" עד הסוף, וחוזר הרב "נדרנא לא נדרי"; ופעם רביעית חוזר הרב לבדו [מתחילת "כל נדרי" עד הסוף], בלשון עתיד (כמובא ב"ארץ חיים" יורה דעה סימן רי"א ס"ב); וכן כתב בסידור בית הכפורת [דף מ"ב ע"ב דיני כל נדרי אות כ"א] וז"ל נכון הדבר ללכת בעקבות האיש אדוני האר"צ, הגאון הגדול הנאמר באברהם ענתבי בעל "יושב אהלים" — הוא היה אומר ג' פעמים "כל נדרי" בנוסח זה "די נדרנא וכו' מיום הכיפורים שעבר עד יוה"כ הזה", ובפעם ד' "די נדרנא ודי נדר, די אשתבענא ודי נשתבע וכו' מיום הכיפורים הזה עד יוה"כ שיבא עלינו לשלום" עכ"ל — [ומזה נראה שעד אז בחלב, לא נהגו כן]; והיום בחלב המנהג כנ"ל, אלא שהשליח ציבור חוזר רק על הסיום — ונסלח לכל עדת בני ישראל וגו'. ואחרי זה — ברכת "שהחיינו" (עיין בסידור בית הכפורת [דף מ"ה ע"ב דיני ברכת שהחיינו אות ה'] שכתב וז"ל בארצנו אר"צ חלב — לק"ק ספרדים-הפרנקוס, מברך השליח ציבור [ברכת שהחיינו]; ובק"ק מוסתערבים מברך מי שקנה ספר ראשון, דהיינו ספר "כל נדרי" עכ"ל. והיום בחלב נוהגים שמי שקנה ספר ראשון מכבד את הרב לברך "שהחיינו"; ויתר על כן — נוהגים שהרב מתחיל "בישיבה של מעלה", "כל נדרי" ועד "ברכו" — והרב בעצמו אומר "ברכו"; ואחרי זה מתפלל החזן, ערבית. למנהג זה לא מצאתי סמך — אך שמעתי מח' אדמון כהן נ"י שגם הרב יום-טוב ידיד שליט"א — שהוא רב מובהק, נהג כן — [הוא היה רבה של חלב לפני למעלה מעשר שנים]), "הנותן תשועה", "מי שבירך" לקהל. המוסתערבים אומרים "קדיש" לפני ערבית (במחזור ארם צובה לעולם אין קדיש לפני ערבית — על אף שגם הוא לפי נוסח המוסתערבים); שאר הקהילות (הספרדים והפרנקוס) מתחילים מיד ערבית (גם היום בחלב, לא אומרים קדיש לפני ערבית כליל כיפור); [ואומרים "והוא רחום" בין כאשר חל כיפור בחול, ובין כאשר חל בשבת] (עד כאן מתוך "מנהגי בית הכנסת באר"צ", להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ח]; והנמצא בסוגריים הוא מפי הרבנים, הרב יצחק זעפרני, והרב יעקב עטייה שליט"א, ר' נסים זעפרני, ר' יעקב-ג'ק ששון, ור' חיים דאיה נ"י, ואחרון חביב — ח' אדמון כהן נ"י

[אשר יצא מחלב בשלהי שנת תשמ"ח. וכן גם ההמשך של תפילת ערבית מפי כל הנ"ל יצ"ו].

אחרי תפילת העמידה, אומרים פסוקים "תפלה לדוד שמעה ה' צדק"; ואחרי זה (עוד בטרם סיימו כולם את הפסוקים), קורא החזן בקול "והצועקים בשביהם" (הוא הבית האחרון של הפיוט "ירצה עם אביון", הנמצא בסידורי "ליוורנו" — והוא כעין "רשות" לסליחות. את הפיוט "אנא בקראנו" לא אמרו כלל בחלב — לא בבית כנסת הגדול, ולא בבית נשיא; וגם היום [בשכונת ג'מילייה] אין אומרים אותו, — הרב נסים לוי ע"ה); אחרי "והצועקים בשביהם" אומר החזן "רחם תרחם עלינו צור שוכן מרומים", ואחרי זה אומרים "אל מלך", "ויעבור" ("רחם תרחם" משמש כפתיחה ל"אל מלך יושב על כסא רחמים"; ולפעמים אומר החזן במקום זה, נוסח שונה — "שועתנו תעלה לפניך לשמי מרומים", ואחרי זה "אל מלך". נוסח זה אמרו בעל פה, כי אינו נמצא בסידורים — ולא ידוע מקורו. הפיוט "שבט יהודה", לא אומרים כלל בליל כיפור). לפני "ויעבור" האחרון אומרים "זכרון לפניך" (והוא הדין בכל התפילות של יום כיפור; ובלילה — במקום "לבקש סליחתך היום משכימים" [שהוא נוסח חלב כנזכר למעלה בסליחות], אומרים "היום מעריבים"). לפני קדיש תתקבל, אומר אדם בעל קול חזק את הפסוק "אשמעה מה ידבר האל", והציבור אומר אחריו (פסוק זה נמצא בתהלים [מזמור פ"ה פסוק ט'] — ומקור המנהג במחזור ארם צובה — [חוץ מזה לא ידוע על מקור אחר למנהג זה], אלא שב"מחזור" נמצא פסוק זה אחרי תפילת עמידה מיד, ואחרי זה שוב "ובספר חיים ברכה ושלום" [בצורה מקוצרת], וקדיש תתקבל [מיד אחרי זה]; ולפי זה, בתקופה היא בחלב, אמר את הפסוק החזן לבדו — [וכסדר הזה נמצא במחזור ארם צובה הנ"ל, בכל תפילות ראש השנה וכיפור]. ולענין מנהג חלב היום — שמעתי מפי הרב יצחק זעפרני שליט"א, שהחזן [כלומר אדם בעל קול חזק, כנ"ל] אומר — אשמעה מה ידבר האל ה', והציבור ממשיך — כי ידבר שלום אל עמו וגו'; ואומרים באופן זה החזן והקהל, פעמיים. אך היום המנהג שאומר החזן — אשמעה מה ידבר האל ה', בלבד, והציבור חוזר אחריו; ושוב, החזן אומר — אשמעה מה ידבר האל ה', והציבור חוזר אחריו — ואין מסיימים את הפסוק, לא החזן ולא הקהל; וגם היום אומר אותו בעל קול חזק [ולא

השליח ציבור], — ר' יעקב־ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י. ולענין התפילות שבהם אומרים פסוק זה — גם בזה חלוקים המנהגים; יש שאמרו אותו — כמובא במחזור ארם צובה הנ"ל, גם בראש השנה, אך לא בכל התפילות אלא לאחר מוסף — לפני קדיש תתקבל, [ולדברי הרב נסים לוי ע"ה אמרו אותו ב"בית נשיא", גם לפני מוסף של ראש השנה]; ומפי הרב יעקב עטייה שליט"א שמעתי שאמרו אותו בכל התפילות של יום כיפור — [והוא מנהג בית הכנסת הגדול באר"צ]; ומנהג חלב היום לאמרו רק ביום כיפור, וכתפילת נעילה בלבד — לפני קדיש תתקבל. לאחר עלינו לשבח — בתפילת ערבית, אומרים פיוט "בן־אדמה" (פיוט זה חיברו הרב אברהם ן' עזרא — ונמצא בסידורי "ליוורנו", ועוד).

שחרית

(א) אין מברכים ברכת "שעשה לי כל צרכי" ביום כיפור (ר' חיים דאיה נ"י — וכנ"ל כתשעה באב. עיין בסידור בית הכפורת [דף צ"ה ע"ב] שהביא מחלוקת בדין זה; וכתב טעם לשבח לסוכרים שצריך לברך — היות ויש אופנים שמותר ללבוש נעליים, כגון אסטניס או משום גוים, וכן מותר ללבוש נעלי בד — אך כאן לא פירש המחבר כיצד מנהג חלב, כדרכו; ויתכן שהיו מברכים ברכות השחר בבית, ולכן לא נודע איך המנהג, או שמכיוון שבירכו בבית ממילא לא היה בזה מנהג קבוע בזמנו).

(ב) לפני ברוך שאמר אומרים את הפיוט "ברוך אשר אשש" — והוא "רשות" לברוך שאמר (על פי "ידיי הגדול עשה ולא תעשה" [נדפס בארם צובה שנת תרנ"ז והלאה], וספר שיר ושכחה הלל וזמרה [עמוד — 512]). פיוט זה נמצא בסידורי "ליוורנו", ואחרים [לראש השנה וכיפור]; ומנהג חלב לאמרו ביום כיפור בלבד — [בראש השנה לא אומרים אותו], — הרב יעקב עטייה שליט"א; וכמו כן גם שאר הפיוטים אומרים לפני ברוך שאמר, — ח' אדמון כהן נ"י — [וכמו שכתבתי למעלה לענין ראש השנה]; אך את הפיוט "האדרת והאמונה" אין אומרים כלל בחלב, לא בראש השנה ולא

בכיפור — מפי הנ"ל).

(ג) הוצאת ספר תורה: פותחים את ההיכל, ואומרים פסוק "לעולם ה' דברך נצב בשמים" י"ב פעמים (ח' מרדכי כבאטו, ונסים זעפרני נ"י; אך "י"ג מדות" לא אומרים, — ח' אדמון כהן נ"י. כאשר מוליכים את הספר תורה שרים את הפיוט "עזרני אל חיי", — ר' חיים דאיה נ"י. עיין לעיל ב"דיני הפיוטים לתפילות ימים נוראים" אות ב').

(ד) קריאת התורה: קודם עליית כהן לספר תורה ביום הכיפורים נוהגים לומר "אליכם קהל עדה" (סדר סליחות [כמנהג ארם צובה] בעריכת הרב יצחק שחיבר שליט"א. [הבית האחרון — "הכוכבים אספו נגהם", כידוע חיברו הרב עזרא חמווי זצ"ל]. פיוט "אליכם קהל עדה" הנזכר כאן, הוא פיוט קדום, ונזכר גם בכתב יד מ"חלב" [כמובא לקמן ב"סדר ניגוני התפילה"], וכן בסידור בית הכפורת [דף רי"ט ע"ב אות י"ג]; וכתב על זה שם וז"ל בארצנו אר"צ חלב, החזן יאמר קינה זאת [אליכם קהל עדה] וכל העם יחרדו ובוכים בדמעות שלישי עכ"ל; ובכתבי העת — במאמרו של ישראל לנדא — מצאתי כתוב: "בין שירי הספרדים יש אשר לא באו בדפוס והמה נקראים באיזה קהילות — ליום הכיפורים, להוצאת ספר תורה, אשר לקחה אזני מהם בשנה זאת תרל"ג בהיותי בקושטנדינא בבית תפילה ק"ק קורדובא" — ושם הביא את הפיוט כולו; ומתחיל "אליכם קהל עדת ישראל", ואילו בנוסח של חלב כתוב "עדה וישראל" [ויש עוד שינויים בין הנוסחאות]; אך הנוסחאות של חלב — דהיינו הנוסח ב"בית הכפורת", ושאר הספרים שנדפסו אחרי זה, זהים להפליא — מלה במלה אות באות. ועוד על פיוט זה — כתב ב"בית הכפורת" הנ"ל [דף רי"ט ע"א אות יוד] וז"ל יקראנה החזן בטרם יברך הכהן על הספר, בקול חזון לעזרר הבכי — במקאם חג'אז, וכניגוני היום עכ"ל; עוד כתב שם [דף רי"ט ע"ב אות י"ד] וז"ל וקורא החזן [בתורה] בקול בכי פסוק ראשון דווקא, ומכאן ואילך קורא כדרכו עכ"ל — ולא ברור אם כוונתו שכך נהגו אז בחלב; ועל כל פנים היום בחלב לא נוהגים כן — וקוראים בתורה כרגיל, גם פסוק ראשון, — ר' חיים דאיה נ"י).

ניגוני תפילת יום כיפור שנוהגים בארצנו אר"ן חלב

נשמת: אלוקים אלי אתה. קדיש: ניצוצים נקבצים. שמחים: לך אלי או אליכם קהל עדה וישראל. ממצרים: ירחיק נדוד. נקדישך: יה שמע, חיזקו וגילו [יארין ימים] (סידור בית הכפורת [דיני נשמת דף קנ"ג]; והנמצא בסוגריים — מתוך כתבי יד של חלב, הנ"ל ב"סדר מנגינות" של ראש השנה ושבת תשובה. הפיוט "אלוקים אלי אתה" נמצא בסידורי "ליוורנו" לפני ברוך שאמר. "חיזקו וגילו" הוא הבית האחרון של הפיוט "אחות קטנה", שבו משנים את המנגינה, כידוע. הפיוט "יארין ימים" נדפס בספר שיר ושבחה הלל וזמרה [עמוד 203]; והוא משירי-הרב ישראל גיארה, אשר חיברו לכבוד הרב מרדכי דייך זצ"ל, בעלותו על כס הרבנות בחלב — כמובא במאמרו של הרב מאיר נחמד זצ"ל, בכתב עת "במישור" [כ"א אדר א' שנת תש"ג עמוד ז'].

מוסף

(א) לפני מוסף נוהגים לומר "שואף כמו עבד" (מנהג בית הכנסת באר"צ, להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ח]; וכן מנהג חלב גם היום, — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י. אחרי "שואף" אומרים פסוק "השיבנו", ולא אומרים "שובה למעונך", — ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י — וכנ"ל בראש השנה).

(ב) לפני תפילת החזרה של מוסף אומרים "אוחילה" (ח' אדמון כהן נ"י — אך "ה' שמעתי", אין אומרים כלל בחלב, — ח' מרדכי כבאסו, ור' נסים זעפרני נ"י).

(ג) וידוי: במוסף אומרים וידוי הגדול של "מצוות עשה" (ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י. וידוי הגדול של חלב מחולק לשנים; האחד — וידוי הגדול הנמצא בסידורים [מרכיבו נסים], והוא נקרא "מצוות לא

תעשה", ואומרים אותו בשאר התפילות של יום כיפור; והשני נקרא "וידוי מצוות עשה", ומתחיל — אשמנו. לא אהבנו את ה', ואת זה אומרים ב"חזרה" של מוסף כנ"ל. וידוי זה נמצא בחוברת הנקראת "וידוי הגדול עשה ולא תעשה"; ובשער החוברת כתוב "נוהגים לאמרו בארם צובה" [ונדפסה בארם צובה, בשנים: תרנ"ז, תרע"ג, תרפ"ה, ותרפ"ח]; וכן גם בסליחות "תפילת ישרים" [הוצאת "מנצור" — אך רק בחלק מהם] יש בסוף נספח — "סדר ודוי הגדול", וכתוב שם [עמוד ק"ל] "ודוי הגדול על מצוות עשה ולא תעשה, שנוהגים לאמרו בעי"ת אר"צ"; ונדפס גם ב"סדר סליחות" להרב יצחק שחיבר שליט"א — בסוף הספר).

מנחה

(א) לפני עמידת מנחה [אומרים] "ינוב פי" (מנהגי בית הכנסת באר"צ להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ח]; וכן מנהג חלב גם היום — ואומרים אותו לפני תפילת הלחש של מנחה, — ר' חיים דאיה נ"י).

(ב) בזמן הוצאת ספר תורה של מנחה שרים את הפיוט "שא נא חטאי" (הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י. שיר זה חיברו המשורר שלמה לניאדו ע"ה [המכונה "סלים זגיר"]; ועדיין לא נדפס, אך נמצא בכתב יד מאת כה"ר יצחק לוי ע"ה — כן שמעתי מפי בנו, נו"י הרב נסים לוי ע"ה. ואולם שמעתי מהרב יצחק זעפרני שליט"א כי מנהג זה הוא מנהג חדש; ומלפנים כחלב לא היו שרים כלל במנחה, אלא בשעת הוצאת ספר תורה של שחרית בלבד נהגו לשיד את הפיוט "שא נא חטאי", הנזכר כאן).

נעילה

(א) לפני עמידת הנעילה אומרים "חון תחון" (מנהגי בית הכנסת באר"צ להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ח]; אך היום בחלב אין אומרים "חון תחון" בנעילה, כי אם בתפילת מוסף ביום שני של ראש השנה [כמובא למעלה], — ח' מרדכי כבאסו, וחיים דאיה נ"י. ולפני חזרת הש"צ של נעילה אומרים "אוחילה", — ח' אדמון כהן נ"י. וכמו בשאר התפילות של יום כיפור — אומרים "זכרון לפניך" לפני "ויעבור" האחרון; ולפני "זכרון לפניך" [אם יש זמן], אומרים "ח' אלוקי צבאות יושב הכרובים").

(ב) בנעילה אומרים וידוי "מצוות לא תעשה" — כמו בשאר התפילות [חוץ ממוסף], אלא שלפעמים מקצרים, כדי להספיק את ברכת כהנים לפני השקיעה (ר' חיים דאיה נ"י; אך בדיעבד שעבר זמן השקיעה — [עד כשלוש עשרה דקות מהשקיעה], אומרים "ברכת כהנים", — ח' אדמון כהן נ"י — ואמר שדרך כלל אומרים בנעילה את הוידוי הרגיל [ולא וידוי הגדול], מהטעם הנ"ל. עוד אמר הלה כי נוהגים בחלב ביום כיפור, שנוטלים לכהנים את הידים במזהאר [מי פרחים] — במקום במים).

(ג) לאחר "ויעבור" האחרון אומרים — ה' הוא האלוקים וגו', ופסוק "אשמעה מה ידבר האל", וקדיש תתקבל; לפני "תענו ותעתרו" תוקעים תשר"ת תש"ת תר"ת, ואחרי "עשה שלום" תוקעים תרועה גדולה (ר' יעקב־ג'ק ששון, וחיים דאיה נ"י).

מוצאי כיפור

(א) במוצאי כיפור אין מברכים על הבשמים בהכדלה, גם כאשר חל כיפור בשבת (הרב יעקב עטייה שליט"א. יעויין בשלחן ערוך [סימן תרכ"ד ס"ג] שכתב וז"ל ואין מברכים על הבשמים אפילו אם חל בשבת עכ"ל — והוא

מוצאי כיפור

קלג

דעת הרמב"ם והטור; ולעומת זה, דעת האבודרהם ומהרי"ל שמברכים על הבשמים — [ולפי ה"מרדכי" מברכים גם כאשר חל כיפור בימי החול], כמובא בבית יוסף שם. ומסקנת האחרונים שאם בא לברך על הבשמים, יברך לאחר ששתה את היין של הבדלה, כדי שלא יהיה הפסק. ובמחזור ארם צובה כתוב "ואם הוא מוצאי שבת מברכין גם כן על הבשמים"; ויתכן שהכוונה לברך על הבשמים אחרי הבדלה, וכנ"ל).

(ב) אחר תפילת ערבית נוהגים לברך ברכת הלבנה (מנהגי בית הכנסת בארם צובה, להרב שלמה זעפרני זצ"ל — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ח]; וכן מנהג חלב גם היום, — הרב יעקב עטייה שליט"א. ובמחזור ארם צובה כתוב "ואם הוא מוצאי שבת מברכין על הבשמים, ומברכין על הלבנה"; ויש להסתפק אם הכוונה דווקא כאשר חל כיפור בשבת, או ממתניים מלברך ברכת הלבנה עד מוצאי כיפור [שהוא גם מוצאי שבת], או שמא מה שכתוב "מוצאי שבת" חוזר על "מברכין על הבשמים" — ולעולם מברכים ברכת הלבנה במוצאי כיפור גם כאשר חל בימי חול).

סוכות

ברכת לישב בסוכה

(א) בליל ראשון של סוכות מקדשים ומברכים "לישב בסוכה" בעמידה, ואחרי זה יושבים ומברכים "שהחיינו" (הרב יצחק זעפרני, והרב יעקב עטייה שליט"א; וכך נהגו גם לאחרונה, כפי ששמעתי מר' נסים זעפרני נ"י — וזה דעת הרמב"ם המובא בשלחן ערוך [סימן תרמ"ג ס"ב]; אך היום נוהגים בחלב לברך גם את ברכת שהחיינו בעמידה, ורק בשתיית היין יושבים, כדעת האר"י ז"ל — מובא בכף החיים [סימן תרמ"ג ס"ק ח'] וז"ל מנהג האר"י ז"ל לומר כל הקידושים מעומד בשבת ויום טוב [בלילה], ואחר כך יושב וטועם מן הכוס עכ"ל — מפי הרב יצחק טוויל שליט"א, וח' אדמון כהן נ"י).

(ב) בליל שני מברכים ברכת שהחיינו, ואחרי זה "לישב בסוכה" (הרב יצחק זעפרני, והרב יצחק טוויל שליט"א — כנזכר בשלחן ערוך [סימן תרס"א] — וכדעת הרא"ש, ושלא כדעת ה"אבי העזרי" הסובר שבשתי הלילות מקדימים ברכת לישב בסוכה לברכת שהחיינו; ועיין בכף החיים [סימן תרס"א ס"ק ב'] שכתב שגם בין הספרדים חלוק המנהג בזה. ובמחזור ארם צובה כתוב "בליל שני וכו' קידוש וזמן הכל כמו ליל ראשון לא פחות ולא יותר" — נראה מזה כי נהגו אז בחלב לברך "שהחיינו" בסוף, גם בליל שני).

(ג) בקידוש של הבוקר מברכים "בורא פרי הגפן", ואחר כך "לישב בסוכה" — הכל בישיבה (הרב יצחק זעפרני, והרב יצחק טוויל שליט"א; וכן מנהג חלב גם היום, — ח' אדמון כהן נ"י. ובמחזור ארם צובה כתוב "כל מצוה שנאמר בה לכם צריכה מעומד, כגון ציצית סוכה ולולב"

— נראה מזה שגם בקידוש של הבקר צריך לברך "לישב בסוכה" בעמידה, לפי ה"מחזור" — וצ"ע בזה).

(ד) בסעודות שאין בהם קידוש אין מנהג קבוע; יש מקדימים ברכת המוציא, ויש מקדימים ברכת לישב בסוכה (הרב יצחק טוויל שליט"א; אלא שאמר שאביו — הרב משה טוויל זצ"ל [רבה של אר"צ], נהג לברך "המוציא", ואחרי זה ברכת לישב בסוכה; לעומת זה, כתב [אחד מגדולי רבני ארם צובה] הרב אברהם חמווי זצ"ל בספרו בית שמחה [עמוד כ"ג דיני ברכת ישיבת הסוכה סימן א' אות ל'] וז"ל מנהגי לברך [לישב בסוכה] קודם ברכת המוציא — אחר ברכת "נטילת ידיים" עכ"ל; ומזה נראה שגם אז לא היה בזה מנהג קבוע בחלב. ולענין מנהג חלב היום — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י שהרוב מברכים "לישב בסוכה", ואחר כך מברכים "המוציא" — וכמסקנת הרב בן איש חי [שנה ראשונה פ' האזינו אות ה']).

ארבעה המינים

(א) בענין קשר הלולב עם שאר המינים, ראיתי למוה"ר שלמה לניאדו וכל חכמי הדור אשר לפני [בארם צובה], עושים שני קשרים זה על זה; ולכן הנכון שיעשה שני קשרים, ואחר כך יכניס אותם בתוך הקופי"ה (חכמה ומוסר [דרך חוקיך הלכות יום טוב אות ר"ל]). "קופי"ה הנזכר כאן — הסביר שם ב"חכמה ומוסר", שנהגו לעשות מעלי הלולב כעין בית יד מעשה אורג — לשמור על האגד של הלולב, שלא יפתחו קשריו).

(ב) מנהגנו פה ארם צובה, דכורכין אותו (האתרוג) בצמר שבא עם האתרוגים, ואחר כך כורכים אותו בסודר (חכמה ומוסר [דרך חוקיך אות ר"מ]). והטעם לזה הסביר שם — כדי שלא יוליד ריח בסודר ביום טוב; והוא לשיטתו שם ב"חכמה ומוסר" [אות קנ"ח] — לענין מה שנוהגים לשפוך מי ורדים על הידים, שכתב שטעם ההיתר משום שאינו מתכווין להוליד ריח;

אולם כבר כתבתי בהלכות שבת בשם הרב עובדיה יוסף שליט"א [בהערותיו בראש ספר חכמה ומוסר] שרבים מהאחרונים סוברים שאין איסור במוליד ריח בגוף האדם).

(ג) מנהג ארם צובה שהנשים אינם מברכות על הלולב (הרב יצחק זעפרני שליט"א; וזה למעט ממה שכתב בספר חכמה ומוסר הנ"ל [דרך חוקיך אות רל"א] שאם רצו הנשים לברך, הרשות בידם — יעויין שם בהערות הרב עובדיה יוסף שליט"א בראש הספר חכמה ומוסר [הוצאת ר' אברהם-אלברט מצרי ע"ה — שנת תשמ"א]).

סדר הושענות ותפילת החג

(א) בעירנו אר"צ זבת חלב נוהגים לעשות הקפה אחר הלל; ומוציאים הספר תורה בעוד שאומרים "ויברך דוד" — קודם השירה, ואחר ההקפות והושענות מוציאים ספר שני (בית שמחה [עמוד פ"ה דיני הקפות אות ג']; וכן מנהג חלב היום, שמקיפים עם הלולב לאחר הלל מיד, וגם מוציאים ספר תורה לפני "ויברך דוד" [שלא ככתוב ב"כבית שמחה" הנ"ל — בעוד שאומרים "ויברך דוד"]. וביום טוב — מוציאים ספר שני לפני "ויברך דוד", וספר ראשון לאחר התפילה; וגם זה שלא ככתוב ב"בית שמחה" הנ"ל "ואחר ההקפות והושענות מוציאים ספר שני"]. וטעם הוצאת ספר ראשון דווקא, לאחר התפילה, היות והוא העיקר — כדי לעשות בו את סדר הוצאת ספר תורה עם אמירת הפסוקים, והגבהה [בזמן שנהגו לעשות הגבהה בחלב — היום במקום זה מוליכים את הספר תורה פתוח, כאמור לעיל בהלכות הוצאת ספר תורה]; מה שאין כן בספר שני — שמוציאים אותו מההיכל [בשאר ימות השנה] רק לאחר הקריאה בספר ראשון, לעולם לא עשו בו הגבהה [והיום, אין מוליכים אותו פתוח], ולא אומרים פסוקים; ואם כן [בסוכות], כאשר מוציאים אותו לפני "ויברך דוד" — בלי לומר "פסוקים", לא מפסידים מאומה, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' נסים זעפרני נ"י).

(ב) יש מקומות שמוכרים ספר ההושענות; ובארצנו אר"צ חל"ב בלתי נשמע קול המנהג הזה (בית שמחה [עמוד ק"כ דיני ספר ההושענות סעיף א'] — יעויין שם בסעיף שאחרי זה, שהסביר את ענין המכירות. ומנהג חלב היום כנ"ל, שלא מוכרים את ספר ההושענות, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ג) בשבת שחל בחג, נוהגים בארם צובה לומר הושענות של שבת (ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י. עיין בכף החיים [סוף סימן תר"ס] שכתב בשם הברכי יוסף, שמנהג ירושלים שלא לומר הושענות כשבת, ושכן עיקר; והעיר על זה [הכף החיים] כי בדברי האר"י ז"ל אין הכרע, ולכן כל אחד יחזיק במנהגו).

(ד) תפילת החג: בכל ימי חג הסוכות, וכן בשמיני עצרת — בתפילת מנחה וערבית — לאחר קדיש תתקבל, אומרים מזמור "שמחתי באומרים לי" בלבד (הרב יצחק זעפרני שליט"א; ואין אומרים מזמור "אשא עיני" בערבית, ולא "למנצח בנגינות" במנחה; והוא הדין גם בשבת שחל בחג וחול המועד — אין אומרים "מזמור לדוד ד' רועי" בערבית, ולא "הללויה אודה ה' בכל לבב" במנחה).

הפטרה

ביום שני של סוכות — שהוא יום טוב שני של גלויות, קוראים הפטרה "ויקהלו אל המלך שלמה" (מלכים א' פרק ח' — מפסוק ב' עד פסוק כ"א), ומסיימים "בהוציאו אותם מארץ מצרים" (ח' אדמון כהן נ"י. עיין ב"אנציקלופדיה תלמודית" [חלק י' עמוד י"ד] שהביא בזה מנהגים שונים, ומזכיר שם מנהג "חל"פ" [הכוונה למחזור ארם צובה הנקרא גם מחזור "חל"פ"], שמתחילים "ותשלם כל המלאכה" [מלכים א' פרק ז' פסוק נ"א], ומסיימים [באמצע ענין] "ובידו מלא לאמר" [שם פרק ח' פסוק ט"ו] — הערת הרב נתן פריד נ"י; אך כאמור, אין זה מנהג חלב היום).

שמחת בית השואבה

בארצנו אר"צ חל"ב נהגו בליל חול המועד סוכות להקבץ בבית כנסת הגדול המקודש, ומרבים נרות ומזמרים שירים ותשבחות ופיוטים; וקורין לזה "שמחת בית השואבה" (בית שמחה [עמוד קי"א דיני שמחת ביה"ש אות ה']). אך היום בחלב כבר לא עושים "שמחת בית השואבה", — ח' ארמון כהן נ"י. ואולם שמעתי מפי הרב יעקב עטייה שליט"א כי בזמנו [לפני כארבעים שנה], עדיין היה קיים מנהג זה של "שמחת בית השואבה" בבית הכנסת הגדול בחלב, כאמור).

שמחת תורה

(א) נוהגים בארם צובה לקשט את התיבה בירק, לכבוד שמחת תורה (מוהר"ר יוסף עבאדי-שעיו זצ"ל; וכן מנהג חלב גם היום — ונוסף לזה גם מקשטים את הרימונים של הספר תורה, — הרב יצחק זעפרני שליט"א. מנהג זה של קישוט הרימונים נוהגים גם בשאר ימות השנה, כאשר יש "שמחה" בבית הכנסת, — ר' נסים זעפרני נ"י).

(ב) במתא צובה (חלב) כל הקהל עומדים באשמורת הבקר — ליל שמחת תורה, והולכים לבית חתני התורה ומביאים אותם לבית הכנסת בקול רינה ושיר, ולפניהם כמה אבוקות דולקות (שו"ת בתי כהונה [חלק א' קונטרס בית דין סימן י"ח]. וכתב שם לחזק את המנהג, ושאינן חשש משום מכבה, במה שהולכים עם "אבוקות דולקות" העלולות להכבות — יעויין שם שהאריך בזה. ועיין עוד בספרו של [אחד מגדולי רבני ארם צובה] הרב אברהם חמווי זצ"ל — בית שמחה [עמוד קכ"ד דיני חתני תורה אות ה'] שהביא תשובה זו של ה"בתי כהונה", אך לא העתיק שם את מה שכתב "מתא צובא", ולא הזכיר כלל את מנהג חלב; וגם מוה"ר מרדכי עבאדי זצ"ל ב"מערכות" הנספח לשו"ת מעין גנים בסוף חלק חושן משפט [אות גימ'ל סעיף ב'] הביא תשובה זו של ה"בתי כהונה", ואף הוא לא העתיק את המלים "מתא

צובה" — ומזה נראה כי בזמנם [לפני למעלה ממאה שנה], כבר לא היה קיים מנהג זה בחלב; ומפי הרב יצחק טוויל שליט"א שמעתי שבזמנו בחלב גם כן נהגו להביא את חתני התורה מהבית לבית הכנסת, אך ללא אבוקות. אולם היום התבטל כליל מנהג זה בחלב, ואין מביאים אותם כלל, — ר' אליהו גינדי, וח' אדמון כהן נ"י).

סדר הקפות שמחת תורה

[לענין זמן ההקפות — היו בארם צובה שלשה מנהגים: (א) מנהג בית הכנסת הגדול. (ב) מנהג בית נשיא. (ג) מנהג בית הכנסת בשכונת ג'מילייה — והוא מנהג ארם צובה היום].

(א) מנהג בית הכנסת הגדול: מתחילים את סדר ההקפות בליל שמיני עצרת, לאחר תפילת ערבית; ועושים הקפות אחרי כל תפילה [כולל מנחה] — ובשחרית עושים לפני התפילה; וכן ביום השני, שהוא יום שמחת תורה [אלא שביום שמחת תורה אין עושים הקפות לפני שחרית, ולא אחרי מנחה] — וגם במוצאי החג עושים, לאחר תפילת ערבית (הרב יצחק זעפרני שליט"א. טעם למה שעושים הקפות לפני שחרית — כדי שלא להפסיק בין שחרית למוסף, בהקפות; וטעם למה שביום שמחת תורה לא עושים הקפות בכל התפילות, [כמו שעושים ביום הראשון] — כדי שיעשו את סדר ההקפות בסך הכל שבע פעמים — כן נראה לי).

(ב) מנהג בית הכנסת בית נשיא: מתחילים את ההקפות בליל שמיני עצרת, ועושים לאחר כל תפילה — ובשחרית לפני התפילה; אך במוצאי שמחת תורה אין מקיפים כלל (ח' מרדכי כבאסו, ור' אליהו גינדי נ"י. למעשה מנהג בית נשיא הוא כמנהג בית הכנסת הגדול, אלא שבבית נשיא לא עשו הקפות במוצאי החג כאמור; ובמקום זה עשו אחרי מנחה בשני הימים — כדי להשלים למספר שבע ההקפות הנ"ל, [ובבית

נשיא — בשמיני עצרת, לא עשו לפני שחרית אלא אחרי מוסף]. עיין ב"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' וזאת הברכה אות י"ז] שכתב גם כן, לעשות הקפות בשמיני עצרת וגם בשמחת תורה — ושם ב"מראי חיים" טוּויל העירו שכן כתב גם בספר יפה ללב [חלק ב' אות ד']).

(ג) מנהג בית הכנסת בג'מילייה: מתחילים את ההקפות ביום שמיני עצרת לאחר מוסף — וביום שמחת תורה אין עושים הקפות כלל, ורק במוצאי החג [לאחר תפילת ערבית] עושים הקפות שניות (הרב אהרן טוּויל זצ"ל; וכן מנהג חלב היום [שכל הישוב היהודי נמצא בשכונת ג'מילייה]), — ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן ג"י. וביום שמחת תורה אין הקפות כלל — כאמור; ובמקום זה מחלקים מלבי"ס [שקדים מצופים בסוכר]. כאשר חל שמחת תורה בערב שבת, דוחים את ההקפות של מוצאי החג למוצאי שבת, — ר' אליהו גינדי ג"י. לענין מנהג חלוקת ה"מלבי"ס" — המנהג היה שמחלקים אותו ה"חתנים" — הם העולים לספר תורה כ"שושבינים", וכן החתן מעונה [אך חתן תורה וחתן בראשית אינם מחלקים אלא אדרבה הם מקבלים מלבי"ס]; והיום נוהגים שהגבאים מחלקים אותו ולא החתנים, וזה על פי תקנת מהר"ר יום טוב ידיד שליט"א — [הוא היה רבה של חלב לפני למעלה מעשר שנים]. ולענין זמן החלוקה — היתה תקופה שחילקו אותו לפני קריאת התורה, אך היום נוהגים לחלק כאשר ה"חתנים" עולים לתורה — לאחר שמכריזים "חתן", ושרים לכבודם. ועוד בענין עליית ה"חתנים" לתורה: (א) בשבת שלפני שמחת תורה מכריזים על ה"שושבינות" — [שואלים מי מעונין להיות שושבין ל"חתנים"]. ותפקיד השושבינים ללוות את החתנים בעלייתם לתורה, [וגם חילקו מלבי"ס כמו החתנים — בזמן שנהגו שהחתנים הם המחלקים]; אך הם עצמם — [ה"שושבינים"], אין להם עלייה קבועה, אלא עולים לתורה במקום שלכם חפץ. (ב) מקפידים להעלות לחתן תורה וחתן בראשית, תלמידי חכמים דווקא.

לענין ברכת המלבי"ס — כתבתי ב"הלכות ברכות" שמנהג אר"צ — יש שמברכים "העץ", ויש שמפרידים את הסוכר מהשקד — ומברכים על כל אחד את ברכתו).

הוצאת ספר תורה

בשעת פתיחת ההיכל בתפילת שחרית, מוציאים את כל ספרי התורה ומניחים אותם על שלחן עד לאחר "עלינו לשבח", ואז לוקחים ספר תורה אחד בלבד, ועושים בו את ההקפות [שבע פעמים] (ר' נסים ועפרני נ"י. וכלילה מוציאים אותם אחרי התפילה; ובשעת ההוצאה שרים "גדל אלקים חי", — ר' חיים דאיה נ"י. ובשמיני עצרת ושמחת תורה ביום — כאשר מוציאים את ספרי התורה, אין שיר מיוחד, אלא שרים שיר משירי שמחת תורה, — ר' אליהו גינדי, וח' אדמון כהן נ"י; הלה אמר כי לאחרונה בחלב שינו מנהגם, ועושים את ההקפות עם שבעה ספרי תורה [פתוחים] — שלא כמוכא כאן, שמקיפים עם ספר אחד בלבד).

סדר קריאת התורה והפטרה

(א) מעלים לתורה חמשה קוראים — עד "ולאשר אמר" [ולא "עד" בכלל]; ואז עולים נוספים וחוזרים על פסוקים "ולאשר אמר", ואחרי זה עולה חתן מעונה, ואחריו חתן מסיים [חתן תורה] — וקורא פרשת וזאת הברכה כולה, ואחריו עולה חתן מתחיל [חתן בראשית]; ואומרים קדיש פעמיים — לאחר קריאת "בראשית" בספר שני, ולאחר קריאת המפטיר בספר שלישי (ר' יעקב-ג'ק ששון נ"י, וח' אדמון כהן נ"י. ומלבד ה"חתנים" הנזכרים כאן יש גם "שושבינים" העולים לתורה, וגם הם נקראים "חתנים" לענין זה שמחלקים מלביס, וכמו ה"חתנים" בעצמם [וכנזכר למעלה], — ר' אליהו גינדי, וח' אדמון כהן נ"י).

(ב) הפטרה: ביום שמחת תורה קוראים הפטרה בספר יהושע — תשעה פסוקים ראשונים בלבד [עד "כי עמך ה' אלוקיך בכל אשר תלך"] (הרב יצחק טוויל, והרב יעקב עטיה שליט"א; וכן נמצא גם במחזור ארם צובה).

חנוכה

תפילת שחרית

(א) בתפילת שחרית בחנוכה — לפני "ה' מלך", אומרים "ארוממך ה' כי דיליתני" כרגיל בשאר ימות השנה, ואין מתחילים "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" (ר' נסים זעפריני נ"י — הטעם לכך משום שאומרים אותו בשלימותו אחר כך [סמוך לשיר של יום; ולפי מנהג חלב — בשעת הוצאת ספר תורה, וכמובא לקמן], וכמו שכתבו האחרונים — מובא בספר מועד לכל חי [סימן כ"ז אות ס"ד], ועוד; וזה שלא כנזכר בחלק מהסידורים, שמתחילים "מזמור שיר" — בחנוכה).

(ב) בנוסח "על הנסים" אומרים "חשמונאי" עם חיריק [מתחת לאלף] (הרב יצחק טוויל שליט"א. עיין בספר מועד לכל חי [פרק כ"ז אות ס"ח] בשם ה"פרי חדש", שגם הוא סובר ש"חשמונאי" צריך להיות עם חיריק, אך לעומת זה הביא שם [במועד לכל חי] כי הרב יצחק ברכה זצ"ל [מגדולי רבני ארם צובה] חולק על ה"פרי חדש", ולדעתו צריך לומר "חשמונאי" בלי חיריק, כמובא בספרו בירך יצחק [פרשת בהעלותך] — יעו"ש שנתן טעם לשבח בזה; וגם במחזור ארם צובה נמצא "חשמונאי" בלי חיריק — אלא שמשם לכאורה אין הוכחה, כי יתכן שברכות הימים נמחק החיריק, שהרי ה"מחזור" נדפס רק פעמיים — בשנים רפ"ז וש"כ; או שחלק הניקוד נעשה בידי המדפיסים — אנשי "ויניציא", ואין זה משקף את מנהג חלב]. עוד העיר הרב יצחק טוויל הנ"ל, כי הרב משה מזרחי זצ"ל [אב"ד בחלב] היה מגיה בסידורים אשר בחלב — שהיה כתוב בהם "חשמונאי" בלי חיריק, והיה מוסיף חיריק; וכך גם מנהג חלב היום שאומרים "חשמונאי" עם חיריק, — ר' חיים דאיה נ"י. ועיין ב"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' וישב הל' חנוכה אות כ"ה], ושם ב"מראי חיים" טוויל).

(ג) בכל שמונת ימי חנוכה — בשעת הוצאת ספר תורה, אומרים "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" (הרב יצחק זעפרני שליט"א; ואומרים אותו כאשר מוליכים את הספר תורה, אחרי הפטוקים של הוצאת ס"ת — והוא במקום שיר של חג, ששרים בכל חג בשעת הוצאת ספר תורה, כי לחג החנוכה אין היום שירים מיוחדים בחלב — [ובאמת פלא על עיר עז לנו ארם צובה המלאה חכמים וסופרים, שירים ומשוררים — למה יגרע חלקו של חג החנוכה ומה נשתנה מכל החגים, אשר להם שפע של שירים וזמירות — מזמרת האר"ץ]. ומנהג זה — שאומרים "מזמור שיר" כשמוציאים ס"ת, קיים בחלב עד היום, — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י).

(ד) לאחר "ובא לציון" אומרים "בית יעקב", ושיר של יום; ומסיימים את התפילה כרגיל (הכלל הוא — כאשר יש מוסף אין אומרים "בית יעקב" ושיר של יום, וכאשר אין מוסף — [חנוכה ופורים], אומרים כרגיל. בשיר של יום אומרים "השיר שהיו הלויים אומרים על הדוכן", כרגיל — [שלא כמובא בשו"ת חקרי לב [אורח חיים סוס"י ל"ב] שלא אומרים מלים אלו, מכיוון שבבית המקדש בימי חנוכה אמרו — במקום שיר של יום — "מזמור שיר חנוכת הבית"]; וגם לא אומרים — סמוך לשיר של יום, "מזמור שיר חנוכת הבית", מכיוון שכבר אמרו אותו בזמן הוצאת ס"ת כנ"ל. כל הנ"ל בסעיף זה — מפי ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י).

סדר הדלקת נרות חנוכה

(א) בימי החנוכה נוהגים ק"ק ספרדים להדליק נר נוסף בכל לילה, דהיינו בליל ראשון מדליקים שלשה נרות — אחד למצות חנוכה ושני נרות שמשים; וכן בכל לילה מדליקין שני נרות שמשים, פרט לנרות החובה (מנהגי בית הכנסת בארם צובה מאת הרב שלמה זעפרני זצ"ל — גדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ט]. מה שהעתיקתי "ק"ק ספרדים" הוא על פי המקור בכתב יד, שלא כגדפס בטעות [בספר הנ"ל] "ק"ק מוסתערבים" — כן שמעתי מהרב יצחק זעפרני שליט"א [בנו של הרב

שלמה זעפרני, בעל הכתב יד הנ"ל]; ועוד אמר הנ"ל כי מנהג זה נהגו עוד בספרד. וטעם למנהג זה — שמעתי מהרב יצחק טוויל שליט"א, כי בני ספרד היו אנשים מכובדים ורמי מעלה, ובכל ימות השנה היו מדליקים שני נרות כדי להאיר את הבית, ואם כן בחנוכה לא היה היכר כאשר מדליקים בלילה הראשונה שני נרות בלבד — משום כך הדליקו שני שמשים; וממילא ככל לילה מוסיפים נר, ולכן המשיכו בכל הלילות להדליק שני שמשים — [על פי השמועה]; ועוד טעם הוסיף מדעתו, והוא שחוששים משום "זוגות" — על פי הגמרא במסכת פסחים [דף ק"י ע"א], ולכן הדליקו בלילה הראשונה בסך הכל שלשה נרות, [והעיקר שלא להתחיל בזוגות; אך אין חשש במה שמדליקים בליל ב' ארבעה נרות, שהם שתי זוגות] — עד כאן מדברי הרב יצחק טוויל הנ"ל. ועיין בספר היכל עבודת השם [חלק שני עמוד ש"ה] שכתב שגם יהודי לוב נוהגים להדליק שני שמשים — [בבית הכנסת]. ולענין מנהג חלב היום — יש מדליקים שני שמשים כנ"ל, ויש המדליקים שמש אחד בלבד, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י — [היום, כידוע התמזגו הקהילות — ואין "ק"ק ספרדים" לחוד].

(ב) מנהג ארם צובה להדליק נרות חנוכה, שלש עשרה דקות וחצי אחרי השקיעה (הרב יצחק זעפרני שליט"א, ור' אדמון כהן נ"י; ובשעון ערכי בשעה 12.25, דהיינו עשרים וחמש דקות אחרי קריאת המג"רב — [כמו שהסברתי למעלה ב"זמן בין השמשות"]. אך היום בחלב אין מקפידים להדליק דווקא בשעה זו, כי בזמן זה מתקיים שיעור בבית הכנסת; ורק לאחר השיעור חוזרים הביתה ומדליקים מיד, — ר' נסים זעפרני, וחיים דאיה נ"י; וכמו שכתב ב"ילקוט יוסף" החדש [פרק זמן הדלקת נר חנוכה אות ה'] שאפשר לאחר את זמן ההדלקה, כאשר יש שיעור בבית הכנסת, וקיים חשש שאם ילכו הביתה להדליק, לא יחזרו לשיעור).

(ג) נוסח הברכה הראשונה: "להדליק נר חנוכה" — כמנהג הספרדים בכל מקומות מושבותיהם (הרב נסים לוי ע"ה; וכן מנהג חלב גם היום, — ר' חיים דאיה נ"י — והוא הנוסח המובא ב"שולחן ערוך" [סימן תרע"ו ס"א], וכן דעת האר"י ז"ל — כמובא שם ב"באר היטב"; אך

חנוכה / הדלקת נרות

קמה

במחזור ארם צובה הנוסח "להדליק נר של חנוכה", והוא כגירסת הגמרא אצלנו במסכת שבת [כ"ג ע"א], וכן גירסת הרי"ף והרמב"ם והטור [יש גם דעה שלישית, שאומרים "שלחנוכה" — במילה אחת — והיא דעת המהרש"ל, כמובא שם ב"מגן אברהם" — וכן דעת השל"ה, כמובא שם ב"באר היטב"]. ולענין "הנרות הללו" — לפעמים אומרים אותו לאחר גמר ההדלקה, ולפעמים אחרי הדלקת נר ראשון — ואין בזה מנהג קבוע כחלב, — הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' נסים זעפרני ג"י).

(ד) במוצאי שבת — בבית הכנסת מדליקים נר חנוכה, ואחר כך מבדילים — [את נרות החנוכה מדליקים בין "ויהי נועם" ל"ואתה קדוש"]; ובבית עושים הברלה, ואחרי זה מדליקים נרות חנוכה (הרב יצחק טוויל שליט"א; וכן מנהג חלב עד עצם היום הזה, — ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן ג"י).

(ה) נהגו בארם צובה להדליק בבית הכנסת [בנוסף לנרות החובה] שנים עשר נרות, כנגד שנים עשר הנשיאים (הרב יצחק זעפרני שליט"א. כידוע, השלמת המשכן היתה בכ"ה בכסליו; ואמנם הקמת המשכן היתה רק בא' ניסן — ואז הקריבו הנשיאים את קרבנם, אך אנו קוראים את פרשת הנשיאים בחנוכה, שהיא זמן השלמת המשכן, כמובא בט"ז [סימן תרפ"ד ס"ק א'] — ולכן נהגו בחלב להדליק בכל ימי החנוכה שנים עשר נרות, כאמור; ומנהג זה נוהג בכל בתי הכנסיות [וגם ב"מדרשים" הקטנים שלא הדליקו שם נרות חנוכה, משום שלא נשארו שם לאחר תפילת ערבית — לשיעור, כמו כבתי כנסת הגדולים]. נרות אלו דלקו עד הבקר [וגם אם נכבו הדליקום שוב], — מפי הנ"ל. אך היום בחלב מנהג זה אינו קיים כבר — ומלבד נרות החובה לא מדליקים כלום, — ח' אדמון כהן ג"י).

מוצאי שבת שירה

מנהג קריאת "אבתיד'א כלאמנ'ה"

[תרגום עשרת הדברות]

במוצאי שבת פרשת בשלח מתאסף הקהל בבית הכנסת לקריאת "אבתיד'ה כלאמנ'ה" ("התחלת דבורינו" — כלומר פתיחה לעשרת הדברות) — והוא תרגום של עשרת הדברות בערבית, מאת רב סעדיה גאון זצ"ל — וכך הוא הסדר: ראשית כל מוכרים כל דיבור של עשרת הדברות בנפרד, אחר כך עושים "מי שבירך" לקונים — הקונים אינם קוראים בעצמם אלא מכבדים נערים לקרא, והם קוראים בנעימה המיוחדת לקריאה זו; בין דיבור לדיבור דורש הרב מענינא דיומא, ואחרי זה שרים פיוטים מעין המאורע (מפי הרב נסים לוי ע"ה, ויכלח"ט הרב יצחק טוויל שליט"א. בין השירים בערב זה שרים את הפזמון הידוע "יה אל גדול ונאדר" [מאת הרב רפאל ענתבי זצ"ל — נדפס לראשונה בספרו שירה חדשה (אר"צ — תרמ"ח)], והוא שיר המיוחד לט"ו בשבט ושבת — היות ושבת "בשלח" היא תמיד סמוכה לט"ו בשבט; כמו כן שרים במוצאי שבת זה שירים בערבית, הקשורים למעמד זה, — ר' נסים זעפרני נ"י; ובסיום המעמד מברכים את המלך — [ויש לזה נוסח מיוחד בערבית, הנקרא "דעיה אל צלטאן"], — הרב יצחק זעפרני שליט"א. מנהג זה של קריאת עשרת הדברות בתרגום לערבית, היה נהוג גם בתוניס ואלג'יר; וכך מופיע בשער הספר ברכת השבטים [אלג'יר שנת תרמ"ד] "עשרת הדברות לרב סעדיה גאון — שנוהגים לאמרם בביכ"נ ביום א' שבועות" — אלא שבארם צובה קוראים אותו במוצ"ש פרשת בשלח כאמור, ואילו באלג'יר [וכן גם בתוניס ומרוקן] קוראים אותו בשבועות. וגם בחלב נדפס תרגום עשרת הדברות [ארם צובה שנת תרס"ג]; ובשער הספר כתוב "נוהגים לאמרו פה צובה, בשבת של מתן תורה" — [ונדפס בו גם "דעיה אל צלטאן", והוא ברכת המלך הנ"ל] — אך לא נזכר שם שקוראים אותו במוצאי שבת "בשלח"; ואמנם שמעתי מהרב יעקב עטייה שליט"א כי בזמנו בחלב [בבית כנסת הגדול, וב"בית נשיא"] לפעמים היו קוראים את תרגום עשרת הדברות גם במוצאי שבת, וגם

ביום שבת [כנראה שבת בשלח לפני מנחה — ולא ככתוב בשער הספר הנ"ל
 "שבת מתן תורה"]; ומפי הרב יצחק זעפרני שליט"א שמעתי שנהגו לקראו
 גם בשבת [פרשת יתרו] בבית, אך היום בחלב קוראים אותו במוצאי שבת
 שירה בלבד, כאמור — [וכן בליל ט"ו בשבט — כמובא לקמן], — הרב יצחק
 טוויל שליט"א, וח' אדמון כהן נ"י).

סדר ט"ו בשבט

בליל ט"ו בשבט קוראים [בבית] שוב "אבתיד'ה כלאמ'נה"
 (הוא תרגום עשרת הדברות, שקוראים במוצאי שבת שירה בבית הכנסת — כנ"ל);
 לאחר הקריאה, מחלקים לילדים שקיות מלאות פירות (הרב יצחק טוויל
 שליט"א — וכן מנהג חלב גם היום; ומשתדלים להשיג את כל הפירות הנמצאים
 בשוק בעונה זו, ובמיוחד משתדלים להשיג פרי משבעת המינים שנשתבחה בהם
 ארץ ישראל, — ר' נסים זעפרני נ"י; עוד אמר הנ"ל כי מלבד קריאת תרגום
 עשרת הדברות הנ"ל אין קוראים שום קריאה אחרת — ולא אומרים מאומה
 מכל הפסוקים וזוהר וכו', המובאים בספר פרי עץ הדר — לט"ו בשבט).

פורים

שבת זכור

בשבת זכור — לאחר קריאת התורה ו"מי שבירך", שרים את הפיוט "מי כמוך"; ואומרים שלשה בתים ראשונים ושלשה בתים אחרונים בלבד (הרב יצחק טוויל שליט"א; וכנ"ל בהלכות שבועות, לענין "שמור לבי מענה").

תפילת ערבית

(א) מנהגנו פה צובה — אחר תפילת י"ח אומרים "יהי שם", חצי קדיש, מגילה, [ואתה קדוש] — ואחר כך אומר החזן "קדיש תתקבל"; ובמוצאי שבת — אחר שאומרים חצי קדיש, אומרים פסוק "ויהי נועם", ואחר כך קוראים המגילה, ואחר כך "ואתה קדוש" (שלחן המלך [סימן ר"א אות א' דף קמ"ו ע"ב]. וכן מנהג חלב גם היום, — ח' אדמון כהן נ"י; אלא שלענין מה שכתב שאומרים פסוק ויהי נועם, אין כן מנהג חלב היום, רק אומרים "ויהי נועם" כרגיל, כבכל מוצאי שבת — וכמו שכתב בכנסת הגדולה, כי מי שאינו אומר "ויהי נועם" במוצאי שבת זכור — משום פורים — טועה; והביא דבריו בכף החיים [סימן רצ"ה ס"ק ח']. ויתכן שחלה טעות ב"שלחן המלך", ובמקום "פסוק" צ"ל "פסוקים"; עיין בספר דברי שלום — ב"מנהגי בית אל" [אות ל"ח] שכתב שבמוצאי שבת שלפני החג אומרים פסוק "ויהי נועם" בלבד; ואם כן יתכן שנהגו כן אז בחלב גם במוצאי שבת שלפני פורים, וכמו שמשמע מה"כנסת הגדולה" הנ"ל, שיש דעה שפורים נחשב לענין זה כחג; ועכ"פ מנהג חלב היום

שאומרים "ויהי נועם" כרגיל, — הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' יעקב־ג'ק ששון נ"י).

(ב) בליל י"ד לפני ערבית, אומרים מזמור "למנצח על אילת השחר" [אך בשחרית אין אומרים מזמור זה] (ח' אדמון כהן נ"י).

(ג) לאחר קדיש תתקבל — במקום מזמור "אשא עיני", אומרים "שיר המעלות לדוד לולא ה' שהיה לנו" (ר' נסים זעפרני; והוא הדין במנחה, כמובא לקמן).

קריאת המגילה

(א) לפני קריאת המגילה בליל י"ד, שרים את הפיוט "קוראי מגילה" (ח' אדמון כהן נ"י. אך ביום אין אומרים אותו; וכן בשושן פורים — על אף שקוראים בו את המגילה בחלב [כמובא לקמן], אין אומרים פיוט זה כלל, — מפי הנ"ל. פיוט זה מופיע בסידורי "ליוורנו" ואחרים, לפני קריאת המגילה).

(ב) שליח ציבור הקורא את המגילה, פושט אותה בשעת הקריאה ואינו גוללה; אך השומעים גוללים אותה, כדי שלא תגרר לארץ (הרב נסים לוי ע"ה; וזה כדברי מרן בשלחן ערוך [סימן תרף סעיף י"ז] שכתב "קורא ופושט", כלומר בשעת הקריאה, והוא דעת הרמב"ם, — אך הטור כתב "פושט וקורא" — כלומר שפושט את המגילה עוד לפני שמתחיל לקרא בה; וכן כתב בשו"ת מהרי"ל [סימן ג"ו], וכן הכריע הרב בן איש חי [שנה ראשונה פ' תצוה בהלכות פורים הלכה ד']. ועיין בספר חכמה ומוסר [דרך חוקיך — הלכות פורים אות רמ"ד] שכתב בשם ה"בית דוד" [סימן תפ"א] "ואנחנו מנהגנו שלא לפשוט תחילה כולה, ואין לשנות המנהג מפני דברי מהרי"ל"; ונראה מדבריו שכך היה מנהג חלב בזמנו, וכאמור כאן).

(ג) מנהג ארם צובה לומר חמשה פסוקים בקול רם — והם: [א] "איש יהודי". [ב] "בלילה ההוא". [ג] "ומרדכי יצא מלפני המלך". [ד] "ליהודים היתה אורה". [ה] "כי מרדכי היהודי משנה למלך". (הרב נסים לוי ע"ה. עיין בשלחן ערוך [סימן תר"ץ ס"ז], שכתב הרמ"א שנוהגים לומר ארבעה פסוקים בקול רם, והם הפסוקים הנ"ל, חוץ מפסוק "בלילה ההוא" שלא נזכר שם. וב"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' תצוה הלכות פורים הלכה ז'] הביא שנוהגים לומר בקול ארבעה פסוקים; ואחרי זה כתב "ויש נוהגים לומר גם כן פסוק "כי מרדכי היהודי" — כלומר, בסך הכל חמשה פסוקים — והוא מנהג חלב, כאמור).

(ד) אנשים שכבר יצאו ידי חובת קריאת המגילה, ובאים לקרא לנשים — מנהג ארם צובה, שקוראים להם בלי ברכה (הרב יצחק זעפרני שליט"א; וכן כתב בכף החיים [סימן תרפ"ט ס"ק י"ט] בשם הרב דינא דחיי, ויפה ללב, וכן איש חי — וכן מנהג חלב גם היום, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ה) כשחל י"ד אדר במוצאי שבת, נהגו פה צובה לברך "בורא מאורי האש" קודם שקורא המגילה — ומנהגנו לחזור ולברכה על הכוס בבית, אף שלא יש שום אחד להוציאו [אלא אשתו בלבד] (חכמה ומוסר [דרך חוקיך הלכות יום טוב אות רמ"ה]. — את המלים "אלא אשתו בלבד" הוספתי על פי הערת מהר"ר עובדיה יוסף שליט"א בראש ספר חכמה ומוסר הנ"ל [הוצאת כה"ר אברהם־אלברט מצרי ע"ה, שנת תשמ"א] — יעויין שם שכתב שדעת האחרונים שהנשים חייבות בברכת "בורא מאורי האש", שלא כדעת הבית דוד [המובא ב"חכמה ומוסר" הנ"ל] שהסתפק בזה — וציין לשו"ת יביע אומר [חלק ד' סימן כ"ד אות ז'—ט']. ולענין מה שכתבנו שמברכים "בורא מאורי האש" לפני קריאת המגילה — כתב שם בחכמה ומוסר "דלא כמאן דאמר דיברך אח"כ עם שאר ברכות של הבדלה" — ועיין בכף החיים [סימן תרצ"ג ס"ק יוד] שהביא דעות האחרונים בזה. וכן מנהג חלב גם היום, שמברכים "בורא מאורי האש" בלבד לפני המגילה, ווגם בתשעה באב שחל במוצאי שבת מברכים "בורא מאורי האש" לפני הקינות;

סדר תפילות פורים

קנא

אך לעומת זה, בספר שלחן המלך [סימן ר"א אות א' בסופה] כתב בשם ה"כנסת הגדולה" שלא יברך ברכה זו אלא על הכוס [לאחר קריאת המגילה], ולגבי מנהג חלב בזמנו [שנת תקס"ד — אז נכתב הספר שלחן המלך], לא כתב מאומה, וכנראה "שתיקה כהודאה", ונהגו אז בחלב לברך "בורא מאורי האש" בהבדלה — אחרי המגילה. ומה שכתב ב"חכמה ומוסר" הנ"ל, שמנהג חלב שמי שיצא ידי חובה בברכת בורא מאורי האש, יכול לברך לאשה — כן מנהג חלב גם היום, — ח' אדמון כהן נ"י).

שחרית

מנהגנו [בארם צובה] שקוראים המגילה, ואחר כך מצניעים הספר תורה במקומו (חכמה ומוסר [דרך חוקיך — הלכות יום טוב אות רמ"ו]. בהמשך דבריו כתב שם וז"ל והוא מיוסד עפ"י כמה פוסקים ראשונים — ואין לשנות; עיין בבית דוד [סימן ת"ץ] עכ"ל. וכן מנהג חלב היום שמחזירים את הספר תורה אחרי שקוראים את המגילה, — ר' יעקב־ג'ק ששון, וח' אברהם זעפרני נ"י. ומסיימים את התפילה כרגיל, ואומרים "בית יעקב" ושיר של יום [כנ"ל בהלכות חנוכה]; ואין אומרים "למנצח על אילת השחר" בתפילת שחרית, — ח' אדמון כהן נ"י).

מנחה

(א) לאחר קדיש תתקבל במנחה — במקום "למנצח בנגינות", אומרים "שיר המעלות לדוד לולא ה' שהיה לנו" (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י — וכנ"ל בתפילת ערבית).

(ב) ביום פורים נוהגים [הנערים] לקרא בבית "שר'ח מי כמוך" (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י — והוא תרגום לפיוט מי כמוך בערבית; ונדפס בארם צובה [שנת תרנ"ז ותרע"ד] — אלא שאז נהגו בחלב לקראו

בשבת זכור, וכפי שמופיע שם בשער הספר "אגרת פתרון מי כמוך, שר'ח ערבי וכו' לשיר ולזמר בשבת זכור וכו', דנהיגי נערי בני ישראל באר"צ הטובה".

שושן פורים

[בארצות המזרח — טורקיה, סוריא, בבל, ועוד, ישנם ערים אשר הם בספק מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, ולכן נהגו לעשות פורים שני ימים, אלא שקוראים את המגילה בלי ברכה — (לענין קריאת התורה, יש מחלוקת אם אפשר לכרך עליה); וכן היה מנהג ארם צובה מימי קדם, שנהגו כל דיני פורים בשני הימים (וגם קראו בתורה בברכה — ורק על המגילה לא בירכו, כאמור). מנהג זה המשיך אצל המוסתערבים (התושבים הוותיקים) גם לאחר שהגיעו המגורשים מספרד, אלא שלאחרונה התמזגו הקהילות — (קהילת הספרדים עם קהילת המוסתערבים), ובטלו כל דיני פורים ביום השני, מלבד קריאת המגילה (בלי ברכה), שנוהגת עד עצם היום הזה בארם צובה].

(א) פה ארם צובה — הק"ק מוסתערבים אומרים אותו [על הנסים] ביום ט"ו, וק"ק ספרדים אין אומרים (חכמה ומוסר [דרך חוקיך הלכות יום טוב אות רמ"ו]). והיום אין אומרים על הנסים אלא ביום י"ד, — הרב יעקב עטייה שליט"א, ור' חיים דאיה נ"י — וכנזכר בפתח דברינו).

(ב) מנהג ק"ק ספרדים שלא להוציא ספר תורה רק ביום י"ד — רק ק"ק מוסתערבים מוציאים בי"ד ובט"ו, ואפילו אם חל ט"ו בשבת (שלחן המלך [סימן ר"א אות ג' — דף קמ"ו ע"ב]; ועיין בדברינו בסעיף הבא).

(ג) אם חל ט"ו בשבת מוציאים שני ספרים; בראשון — פרשת

השבוע, ובשני — "ויבא עמלק", ומפטירין "פקדתי" — ככתוב בספר שלחן המלך ובספר חכמה ומוסר; ומשמע מדבריהם שהיו נוהגים לומר על הנסים גם בט"ו באדר, אך בימינו ביטלו את המנהג — ולא אומרים לא "על הנסים", ולא הפטרה "פקדתי" (מנהגי בית הכנסת הגדול באר"צ, ק"ק מוסתערבים — נדפס בסוף ספר הולך תמים [עמוד קל"ז קל"ח]; וכך גם היום מנהג חלב, שביום ט"ו לא משנים מאומה בתפילה, מלבד קריאת המגילה [ללא ברכה] — והוא הדין לשאר המצוות של פורים, שלא נוהגים בחלב ביום ט"ו — כגון משלוח מנות, מתנות לאביונים, וסעודת פורים, — הרב יעקב עטייה שליט"א, וחי' אדמו"ן כהן נ"י. ועיין ב"בן איש חי" [שנה ראשונה פרשת תצוה הלכה י"ד] שכתב שבערים המסופקות אין אומרים "על הנסים" — [עפ"י ספר שער הכוונות, שכתוב בו כי האר"י ז"ל לא היה אומר "על הנסים" בעיר צפת, שגם היא מערי הספיקות]; ובבגדד קוראים מגילה בלי ברכה ביום ט"ו, וגם קוראים בתורה בפרשת ויבא עמלק — ואחרי זה כתב שגם שם היה מנהג לומר "על הנסים", אלא שהרב משה חיים [זקנו של הרב יוסף חיים זצ"ל] ביטל את אמירתו — משום הפסק, אבל קריאת ספר תורה לא רצה לבטל, משום שאין בה חשש ברכה לבטלה. ובכף החיים [סימן תרפ"ח ס"ק כ"ג] כתב בשם "שער הכוונות" הנ"ל כי מהר"ר חיים ויטאל זצ"ל — בהיותו בדמשק ביום שני של פורים, לא היה אומר על הנסים — משום הפסק בתפלה, אבל שאר מצוות פורים — כמו משלוח מנות ומתנות לאביונים, היה נוהג לעשות מספק. וב"ארץ חיים" [סימן תרצ"ג ס"ב] הביא מ"תיקון יששכר" שכתב כי המוסתערבים בעיר צפת נהגו לקרא בתורה ביום ט"ו כשחל בחול כיון שאין הפטרה — יעויין שם בתיקון יששכר [דף נ"ט ע"ב עד סוף דף ס"א]. ובמחזור ארם צובה [ויניציא שנת רפ"ז] כתוב "בליל שני, ערבית כמו בראשון אלא שאין מברכין על המגילה; וביום השני — כמו בראשון, אלא שאין מברכין על המגילה" — ומזה נראה להוכיח כי נהגו אז בחלב לקרא בתורה גם ביום ט"ו, וכנראה שגם כאשר חל ט"ו בשבת היו קוראים בתורה [גם פרשת ויבא עמלק], וכנ"ל; אך בתיקון יששכר שם [דף נ"ט ע"ב] הזכיר כמה ערים שקוראים בהם בתורה ביום ט"ו — [צפת, עין אל זיתון, ביריה, עזה, ודמשק], וכתב על זה "אם יחול יום שני [ט"ו אדר] בשבת, אין נוהגין בשום מקום מהם להוציא בו ספר שני לפרשת עמלק", ולא הזכיר

מאומה מארם צובה [כפי שהזכיר — פעמים אין ספור, לענין חיבור פרשיות — שמחברים פ' קרח וחקת, בארם צובה] — בודאי לא נודע לו כלל על מנהג ארם צובה בפורים; ולעולם גם בשבת הוציאו ספר שני, כאמור. [ושמא יאמר הקורא כי "מחזור ארם צובה" זמנו מאוחר מספר תיקון יששכר — אין הדבר כן, כי מחזור אר"צ נדפס בשנת רפ"ז לראשונה, והיה מוכן לדפוס כבר בשנת רפ"ה, ואילו ספר תיקון יששכר נתחבר בשנת רח"צ — ונדפס לראשונה שנת שכ"ד, כמובא בהקדמה להוצאה החדשה — ש' תשמ"ח]. ונמצינו למדים — מכל הספרים שנזכרו כאן, כי בקריאת המגילה ושאר מצוות פורים היו שווים המוסתערבים והספרדים; ורק בקריאת התורה ו"על הנסים" התחלקו — שהמוסתערבים נהגו בהם, ואילו הספרדים קראו בתורה, ואמרו "על הנסים" ביום י"ד בלבד — וכמו שהאריך לבאר שם בתיקון יששכר פרטי החילוקים בין הקהילות וטעמם יעו"ש. ועוד מענינא דיומא — בסידורי "ליוורנו" מובא כי בשושן פורים אומרים [מזמור ס'] "למנצח על שושן עדות"; אך בחלב אין מוסיפים שום מזמור בשושן פורים, — ח' אדמון כהן נ"י).

מילואים

(1) לעמוד [ח'] — בהקדמה ד"ה עוד עלי להודות: — לענין מה שכתבתי שטרם התברר מי הוא בעל המכתב — העיר הרב דוד יצחקי (הנוכח בפנים) כי בספר אבן ספיר מביא קטע נכבד מתוך מכתב זה, ומייחסו למיודעו הרב יעקב זאב (וכפי שהזכרתי להלן כאן בהערה 2).

(2) לעמוד [י"א] — תיקון חצות: — לענין מה שכתבתי שהיום בחלב לא קמים לתיקון חצות — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י כי לפני מספר שנים היו קמים בחלב, שעתיים לפני תפילת שחרית — ואומרים "תיקון חצות", וקוראים זוהר, ולומדים — קבוצות קבוצות, בענינים שונים [יש גם יחידים שהיו קוראים תהילים]; ואת המנין הראשון של תפילת שחרית מתחילים עשרים וחמש דקות אחרי עלות השחר [ובפרט זה, כך היה מנהג חלב מימים ימימה]. והיום בחלב ישנם הקמים כשעה לפני התפילה, ואומרים אז "תיקון חצות" (מנהג זה שלומדים בקבוצות בלילה, הוא מנהג ותיק בחלב. וכאן המקום להעתיק את אשר מצאתי בנושא זה בספר דבק מא"ח [מערכת בי"ת אות נ"א] — על בית כנסת הגדול בארס צובה, וז"ל מחצות לילה ואילך, יש כמה שמשים אשר לוקחים הנרות בידי הרופקים על פתחי עם אלוקי אברהם; ורוב הקהל קמים ובאים לבית הכנסת ולומדים ה"תיקון חצות" — ומשם יפרדו, כל איש בחבורתו — אשר לזוהר, ואשר למוסר, לש"ס; וכל אחד כפי חבורתו מה שלומדים עד הבקר; ומשם יפרדו אל התפילה. ובליל שבת קדש באים חצות לילה — חברת המזמרים, ומשוררים עד הבקר — בקול נעים גילה ורנן, מהבקשות — מקדושים אשר באר"ץ; ומלבד קצת יחידים סגולה באים ולומדים תהילים. וביום השבת — אחר סעודת שחרית, באים רוב הקהל לבית הכנסת, ולומדים מה שלומדים — מלבד הדרשנים אשר כל אחד דורש עד עת תפילת המנחה. ובכל יום לא נעדר משה מנינים אשר לומדים

תהלים כמה פעמים ביום; ויש כמה מנינים אשר לומדים זוהר מדי יום — מבקר עד ערב. [ובהמשך דבריו שם כתב: "ומכאן בין תבין קדושת בית הכנסת הזה אשר באמת לא זזה השכינה משם — אשר נקרא מקדש קטן, אשר לרוב גדלה ויפיה וקדושתה, לא נמצא כמוה בכל העולם, שארם צובה עצמה מקודשת מכיבוש יחיד; וקדושת הבית הכנסת הלזה, אשר אין למעלה הימנה רק הכותל המערבי וכו' — בית הכנסת הזה, אשר נוכל לומר שייסד אותה דוד המלך ע"ה — בעברו דרך שם"].

ובסגנון זה מצאתי באגרת כתב יד מאת תלמיד חכם אשכנזי [המתאר את העיר חלב] וז"ל רבים המה ממשכימי קום אחר חצות — ואינו מתבטל אף בתקופת תמוז, ואף בחורף מרבים העם לבא; ועיני ראו סדר הנהגתם בבואם כל אחד אחר חצות, ואחר כך מתקבצים אגודות אגודות, ולומדים — מהם לומדים משנה עם פירוש רבינו עובדיה ותוספות יום טוב, מהם פרשת השבוע, מהם ספר הזוהר וראשית חכמה ושאר ספרי מוסר — מלבד הרב המפורסם מוה"ר מרדכי לבטון נ"י אשר הוא שני בקודש [אחרי הרב אברהם ענתבי הנ"ל שם] — לומד עם חכמים, הטור והאחרונים עכ"ל. מכתב זה הזכרתי בהקדמה, וכתבתי שלא נודע מי הוא בעל המכתב; ואולם, כעת התברר ע"י הרב דוד יצחק נ"י, אשר מצא בספר אבן ספיר [דף י"ב] — להרב יעקב ספיר, שמצטט קטע מתוך מכתב זה מלה במלה, ומכנה את בעל המכתב "מירועי הרב יעקב זאב"; וכן גם בקונטרס מאורות נתן מאת הרב יעקב ספיר הנ"ל מביא את אותו הקטע — וקונטרס זה נכתב בשנת תר"ח [תרט"ן]; ואם כן מכתב זה נכתב לא יותר מאוחר משנת תרט"ו ובודאי גם לא הרבה לפני כן; ועל כל פנים לא לפני שנת תר"ז מכיון שאז עדיין לא היה הרב מרדכי לבטון "שני בקודש" — [כפי שמתארו במכתב זה], וכמוכח מסדר חתימות רבני ארם צובה מתקופה זו. ומעתה — לאחר הדברים האלה, חובה עלינו בני ארם צובה לומר "מתי יגיעו מעשי למעשה אבותי"?! — והשיב לב אכות על בנים, ולב בנים על אבותם).

(3) מנין הכריכות בציצית: — כידוע, בענין עשיית הציציות ישנם מנהגים שונים בכריכות החוט; וכתב מרן בשלחן ערוך (סימן י"א סי"ד) ש"נוהגים לכרוך באויר (חוליה) ראשון ז' כריכות, ובשני ט' ובשלישי י"א, וכרביעי י"ג" — (ויש אומרים שבשני עושים שמונה כריכות — ולא תשע); אך לעומת זה, יש אומרים (כמובא ב"מגן אברהם") לעשות: עשר, חמש, שש, חמש

— לפי שם הוי"ה; וכן מנהג ארם צובה (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י).

(4) לעמוד [ט"ו] — ברכות השחר אות (ג): — לענין מה שכתבתי שמה"מנין" השני והלאה מתחילים: ה' מלך, למנצח בנגינות, ואח"ז אומרים "ר' חנניא בן עקשיא" וקדיש "על ישראל" — יעויין ב"שלמי ציבור" (דף ס"ג ע"ב; ובהוצאת "אהבת שלום" ירושלים תשמ"ז — בעמוד קנ"א) שכתב וז"ל אם לא היה עדיין מנין בבית הכנסת, נוהגין לומר "הודו" — ואומרים קדיש קודם "ברוך שאמר" עכ"ל (העיר לי על כך כה"ר יוסף מוצירי נ"י מ"ברוקלין").

(5) "ויברך דוד": בזמן אמירת "ויברך דוד" — אשר כידוע נוהגים לתת צדקה [3 פרוטות] במלה "בכל", מסתובב השמש בין המתפללים ובידיו מטבעות אשר הוטבעו במיוחד לצורך צדקה זו — [ערכם קטן ביותר], והם משמשים כדי לפרוט "כסף גדול"; לאחר שמחליפים את הכסף הגדול במטבעות הללו, מחלקים אותם בין קופות הצדקה — כלומר לכל קופה מטבע אחת או שתיים ממטבעות אלו (הרב יצחק זעפרני שליט"א; וכן גם שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י, אלא שאמר כי מטבעות אלו התבטלו כבר מלפני כחמשים שנה. עוד אמר הלה כי מטבעות אלו לא היו מוכרות במדינה [וכאמור, שהטביעו אותם במיוחד למטרה זו], והיו מכנים אותם "פנסה" — על שם "אגורה" שהיתה בימי הטורקים [לפני כמאה שנה], היות ומטבע זו — כמו אגורה, היה ערכה קטן ביותר, וכאמור).

(6) בברכת התורה, נוסח ארם צובה: ...וצאצאי צאצאינו, וצאצאי עמך בית ישראל (עפ"י סדר סליחות — מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י. לגבי תוספת זו — כך מופיע גם בסידורי האשכנזים; וכן ב"מחזור ארם צובה" [נדפס בשנת רפ"ז] — שם כתוב: "וצאצאי עמך כל בית ישראל". ומענין לציין — לגבי התוספת "כל", שבמהדורה השניה של "מחזור ארם צובה" [ויניציא שנת ש"כ] משום מה נשמטה מלה זו).

(7) סדר עטיפת הטלית, והפסוקים שאומרים אחרי זה: — מברך "להתעטף בציצית", ויתעטף בטלית על ראשו — לפחות כדי הילוך ד' אמות, ובעודו על ראשו יאמר: מה יקר חסדך, ירויון מדשן ביתך, כי עמך מקור חיים, משוך חסדך ליודעך (על פי סידור עולת השחר [ארס צובה שנת תרע"ה — 1915]. סידור זה נחשב היום לגריר ביותר; ואפריון נמטייה לכה"ר יוסף מוצירי נ"י מעי"ת ברוקלין, אשר שלח לי את הקטע הנ"ל, מתוך סידור זה. ולעצם ענין זה — פסוקים אלו מופיעים גם בסידורי "ליורנו", וכן גם בסידורי "אשכנז" — ואולם, בסידורים של יהודי בבל [חוקת עולם ו"מנצור"] לא נמצאים. ומנהג חלב היום כמו אז, לומר פסוקים אלו; וגם כמה שמובא שאומרים את הפסוקים בעוד הטלית על הראש — עוד לפני שמכסים בה את שאר הגוף, כן מנהג חלב היום. ובענין זה — עיין בספר שערי הלכה [חלק ב' סימן ו'] שהביא משו"ת שרגא המאיר [חלק ב' סימן ס"ו] האומר שאם אדם שמע ברכה בין עטיפת הראש לעטיפת הגוף, רשאי לענות אמן — היות ובכיסוי הראש כבר נחשב לעטיפה; ואם כן, הוא הדין לפסוקים הנ"ל, שאין באמירתם איסור משום הפסק. ועיין עוד ב"כף החיים" [סימן ח' ס"ק ח'] שהביא מכמה אחרונים ש"אחר העטיפה יאמר ד' פסוקים אלו" — כנ"ל, אך לא פירש שם אם אומרים אותם בעוד הטלית על הראש, או שרק לאחר שמוריד את הטלית על גופו. ואולם בספר חסד לאלפים [סימן ח' ס"ק ב'] אכן כתב בפירוש שאת הפסוקים הללו אומרים בעוד הטלית על הראש — יעו"ש שהביא סדר זה בצורה שונה במקצת).

(8) קריאת שמע: — בקריאת שמע, המנהג לומר מ"וחרה אף" עד "נותן לכם" בלחש (ר' יוסף מוצירי נ"י [מ"ברוקלין"]; וכן מנהג חלב היום, — ח' ארמון כהן נ"י. וזה שלא כנהוג היום אצל הספרדים, שאומרים בלחש כבר מפסוק "השמרו לכם". ואולם העיר על כך הרב שריה דבליצקי שליט"א שבספר שערי תפילה [דיני קריאת שמע אות ו'] — ובהוצאת ירושלים תשד"מ דף ל"ל"א] פקפק על מנהג זה, וז"ל מה שנהגו איזה שליחי ציבור לקרות מן "השמרו לכם" או מן "וחרה" בלחש — קול שאינו נשמע, ראוי לבטל מנהגם, דכיון שקורא בקול רם קריאת שמע — כדי להשמיע לציבור, אם כן אכדו מהם פסוקים אלו, שלא שמעו אותם וכו' — באופן דצריך השליח ציבור לקרות גם פסוקים אלו בקול רם, או בקול נמוך מעט — קול הנשמע לציבור עכ"ל; ובסוף הענין שם כתב "דברתי עם

השליח ציבור שבקהל עדתנו [טריפולין], ושמעו לדברי — לקרותם בקול רם". אך יש להעיר על זה [וכפי שהזכיר הרב שריה דבליצקי הנ"ל] כי מנהג האשכנזים לקרא את הכל בלחש, וצ"ע).

(9) לעמוד [י"ז] — דיוקים בנוסח הברכות [של תפילת העמידה] אות (ג): — בברכת "השיבה" אומרים "והסר ממנו צרה יגון ואנחה" (ר' יוסף מוצירי הנ"ל; וכן הנוסח בסידורי "ליוורנו" ובסידור קול יעקב, וכן מנהג חלב גם היום — [אלא שלאחרונה רק חלק מהציבור מוסיף "צרה"], — ח' אדמון כהן נ"י.

עוד כתב אלי ר' יוסף מוצירי הנ"ל — לענין מה שהכאתי בפנים בברכת "למינים" שאומרים "ולמוסרים", כי יהודי חלב הנמצאים בניו-יורק — כבר מלפנים שמונים שנה, לא שמעו מעולם תוספת זו; ורק אלה שעלו מחלב בארבעים שנה האחרונות, מוסיפים "ולמוסרים". ואולם יש לציין כאן שכפי שהזכרתי בפנים, גם ב"מחזור ארם צובה" נזכר "והמוסרים והזדים כרגע יאבדו", אשר על כן נראה לומר שענין זה קשור להבדל שבין ה"מוסתערבים" [אשר עבורם יצא לאור "מחזור ארם צובה"] ל"ספרדים"; ועל כל פנים, היום בחלב אומרים "ולמוסרים" — וכמובא בפנים).

(10) לעמוד [י"ח] — שם (3): — לענין מה שכתבתי שמנהג ארם צובה להוסיף — בברכת "את צמח דוד", את המלה "וציפינו" — יש לציין שגם בסידור סליחות בית אל [מאת הרב אברהם חמווי זצ"ל — מרבני ארם צובה] מופיעה תוספת זו, וכן בסידור עולת השחר (ארם צובה תרע"ה); וכן גם ב"סדר סליחות" להר"י שחיבר שליט"א (ובברכת "שמע קולנו", אומרים בחלב "חוס ורחם עלינו" [וכפי שמופיע בסידורי "ליוורנו"] — כן שמעתי מר' חיים הלוי נ"י; ואמר שעל פי זה הוסיף כן בסידור "אמרי פי", וכן נמצא גם בסידור עולת השחר, ובסידור קול יעקב הנ"ל).

(11) [קדושה] — ציבור באמירת "נקדישך": [עיי' מרן בשלחן ערוך [סימן קכ"ה ס"א]] — העלה דסמכו על הט"ז (שם ס"ק א'), ושלחן ערוך הגאון רבי זלמן] — ועל זה סמכו אולי, המזמרים בחלב — לסייע לשליח ציבור,

ולומר עמו בקול רם גם ה"קדיש" בניגון, מראשו ועד "אמן יהא שמיה רבא" — ומנהג זה היה בפני רבנים ודיינים, באין פרוצה פה ומצפצף. ואל תתמה על החפץ (כלומר, על הענין הזה) — איך נהגו בכל זה נגד מרן והאר"י; הנה יש לך לדעת כי לפעמים ישנם מנהגים קדומים שקדמו למרן ז"ל, ולא רצו לבטלם אחר כך; ועל כגון זה אמרו "מנהג מבטל הלכה" (הרב יצחק שחיבר שליט"א, במכתב ששלח אל הרב משה חדיד נ"י. והנמצא בסוגריים הוא קיצור לשונו של הר"י שחיבר — כפי שקיבלתי מהר"מ חדיד הנו). עיין בכף החיים [סימן קכ"ה ס"ק ב'] שהביא שהט"ז הקשה על דברי מרן הסובר שהציבור צריך לשתוק בשעה שהשליח ציבור אומר "נקדישך" — כאמור כאן, ולפי דעתו גם הציבור אומר "נקדישך" — כנהוג היום; ואחרי כן הביא שם דברי האר"י ז"ל בשער הכוונות ז"ל צריך שתאמר עם השליח ציבור כל סדר הקדושה מלה במלה מן "נקדישך ונעריצך" עד סיום הקדושה כולה עכ"ל. ולענין "קדיש" — הביא שם [ס"ק ה'] מהבית יוסף בשם הרא"ש שאין לומר קדיש עם החזן. ולענין מנהג חלב היום — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י שאומרים "נקדישך" — כל הציבור יחד עם החזן; ורק אם ישנו [בשבת וחג] בעל קול מיוחד — יפה קול ומטיב נגן, אומר "נקדישך" הוא לבדו — והחזן והקהל שותקים. ולגבי קדיש, אמר הלה שבשבתות וחגים — כאשר אומרים את הקדיש במנגינה מסויימת, הציבור מסייע לחזן עד "יהא שמיה רבא", אלא ששותקים בסוף כל קטע, לצורך עניית אמן — וכפי שכתב בבית יוסף הנ"ל, על מה שהביא שאין לומר קדיש עם החזן — "וצריך להבין (כלומר לשמוע) לחזן, ולענות אמן".

(12) לעמוד [כ'] — תחנון אות (ד): כאן המקום להוסיף עוד פרט בענין "כר מצוה" — בארם צובה לא נהגו לברך ברכת "ברוך שפטרני" (כן שמעתי מפי הרב יצחק טוויל שליט"א, ור' יעקב-ג'ק ששון נ"י. הם אמרו שאם אמנם בירכו ברכה זו, הרי שברכו אותה כלי להזכיר "שם ומלכות", וגם לא בדרך חובה או מצוה כי אם מתוך שמחה — כטוב לבם במשתה; ובכל אופן לא בזמן קריאת התורה — כפי שנהוג אצל אחרים. וכענין זה, עיין בספר הלכות והליכות בר מצוה [פרק ה' עמוד ע"ח הערה 12] שהביא מהרמ"א כהגה [אורח חיים סימן רכ"ה ס"ב] שכתב בשם מהרי"ל לאמרו בשם ומלכות; אך הרמ"א שם

העיר על זה ש"טוב לברך בלא שם ומלכות". ושם בכף החיים [ס"ק ט"ז] הכריע על פי כמה אחרונים גם כן לברך בלי שם ומלכות; והביא שכן המנהג. ובהמשך דבריו שם [בספר הלכות והליכות בר מצוה הנ"ל] כתב וז"ל יש להעיר כי בסידורים נוסח חב"ד, יש מהם שנדפסה הברכה בשם ומלכות, ומהם שנדפסו בלא שם מלכות, וכדפוסים אחרים לא נדפסה כלל ברכה זו עכ"ל — יעו"ש שהסביר את ענין השינוים בין הסידורים הללו; ועל כל פנים, מכאן סמך למנהג חלב — שלא אומרים ברכה זו, כאמור).

(13) שם אות (ה): — יעויין שם ב"מכשירי מילה — שהביא משלחן ערוך אורח חיים (סימן קל"א ס"ד), ו"דרכי משה" (שם אות ז), שכאשר מתקיימת המילה בבית כנסת אחר, נופלים על פניהם — אך לענין "אם בעל הברית מתפלל עמהם", לא הזכירו מאומה; ואולם ב"כף החיים" (שם אות פ"ב) הביא מהאחרונים שכתבו במפורש כי כאשר אחד מבעלי הברית מתפלל איתם אין אומרים תחנון — וכמנהג חלב היום. וב"מכשירי מילה" הנ"ל (פרק י' סוף אות ז) כתב וז"ל ונראה דבעלי הברית — שהם אבי הבן והמוהל והסנדק, אף אם אין מתפללים אצל התינוק, אין אומרים תחנון — כיון דיום טוב דידהו הוא; וכן הורה הלכה למעשה מה"ר שלמה לניאדו נר"ו עכ"ל — כלומר, שגם לפי מנהג ארם צובה אז — שלא אומרים תחנון אלא רק כאשר מתפללים במקום הברית [ולא מועיל מה שנמצאים שם בעלי הברית], זה לגבי שאר המתפללים, אך לגבי בעלי הברית עצמם, הם פטורים מתחנון בכל מקום שהם מתפללים (ומענין לענין באותו ענין — אזכיר כאן מה ששמעתי מפי ר' נסים זעפרני נ"י: נוהגים בחלב — בתפילת שחרית ביום המילה, לומר "קדושה" בלחן השיר הידוע לברית מילה "אתה אהובי" — [הבית האחרון של שיר זה פותח במלים "חזק ארם צובה" — והוא הנוסח המדוייק, כנזכר בכמה מכתבי היד של חלב]).

(14) שם אות (ז) בהערות: — לענין מה שכתבתי על פסוק "כי אתה אבינו" שאינו לפי מנהג חלב — אמנם היום לא אומרים אותו, אולם מלפנים נהגו בחלב לאמרו — וכפי שהעיר ח' יוסף מוצרי נ"י (מ"ברוקלין")

כי בסידור עולת השחר (כמנהג ק"ק ספרדים — ארם צובה, ש' תרע"ה) נמצא פסוק זה — אחרי "שוב מחרון אפך".

(15) לעמוד [כ"א] — הוצאת ספר תורה אות (א): — לענין הגבהת ספר תורה — יש לציין כי גם בשולחן ערוך (סימן קל"ד ס"ב) הלשון היא "מראים פני ספר תורה לעם" — [ולא נזכרה שם "הגבהה"], ומקורו במסכת סופרים (פרק י"ד הלכה י"ד); אך שם כתוב "ומגביהו ומראה פני כתיבתו לעם" — וברמב"ן על התורה (פרשת כי תבא פרק כ"ז פסוק כ"ו) — על הפסוק הכתוב שם "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת", כתב וז"ל ולי נראה על החזון שאינו מקים ספר תורה על הציבור — כמו שמפורש במסכת סופרים שמגביהין אותו וכו' עכ"ל, ונראה מזה שישנה הקפדה להגביהו דווקא — ולא די בזה שמראה את "כתיבתו לעם"; וכנראה שהכל לפי הענין — והעיקר שכל הקהל יראה את הכתב, וצ"ע בזה (ועוד בענין זה: כמה שכתבתי על פתיחת ההיכל והוצאת ספר תורה, שהכל נעשה ע"י אדם אחד — זה מדובר בחול; אך בחגים מוכרים את הכל בנפרד: פתיחת ההיכל, הולכת ספר תורה, הלבשת הרימונים, והעליות לתורה, — ח' אדמון כהן נ"י. ולענין הגבהת ס"ת — עיין עוד כמה שכתבתי ב"מילואים" לקמן הערה 127).

(16) [עליית כהן לתורה]. אם אין כהן בבית הכנסת, כבר נהגו כמרן ז"ל שכתב (באורח חיים סימן קל"ה סעיף ו') שאין מעלים לוי, רק ישראל [ועיין "כף החיים", מה שהאריך בזה] (הרב יצחק שחיבר שליט"א במכתב הג"ל. מה שכתב לעיין בכף החיים — כוונתו למה שכתב [בסימן קל"ה ס"ק מ'] על דברי הרמ"א שם בהגה [על פי ה"בית יוסף" בשם מהרי"ל] שאמנם אין הלוי רשאי לעלות ל"שני", אך ל"ראשון" יכול לעלות — שאין כן משמעות דברי מרן כאן בשולחן ערוך; ומסקנתו — על פי כמה אחרונים, שלא יעלה לוי כלל בשלוש עליות הראשונות, אלא רק מ"רביעי" והלאה. וכן גם מנהג חלב היום; ואם אין כהן בבית הכנסת, לא עולה לוי לעליית ראשון שני ושלישי, אלא מרביעי ואילך, וכאמור, — ח' אדמון כהן נ"י).

(17) [עליית "סגי נהור" לתורה]. סומא בקריאת התורה: נהגו לפסוק כמרן ז"ל (אורח חיים סימן קל"ט סעיף ג') שכתב שאינו קורא בתורה, ואפילו היה תלמיד חכם. ומעשה רב — כשהיו בחלב שני תלמידי חכמים סגי נהורים, ומימיהם לא עלו לספר תורה (מדברי הרב יצחק שחיבר שליט"א, במכתב הנ"ל. מה שכתב "ואפילו היה תלמיד חכם" הוא למעט מדעת הב"ח ועוד, הסוכרים שאם הסומא הוא תלמיד חכם, רשאי לעלות לתורה — היות והוא יודע לקרוא יחד עם השליח ציבור. ומנהג חלב היום שלא מעלים לתורה סגי נהור, וכאמור — ח' אדמון כהן נ"י. ובענין זה, יעויין עוד בספר ארץ חיים [סימן קל"ה ס"ב] שהביא בשם ספר רוב דגן בקונטרס אות לטובה [סימן ל"א] שכתב כי מנהג כל ארץ ישראל להתיר עליית סומא לתורה. ולגבי מנהג חלב [עירו של המחבר] — נראה מדבריו שם ב"אות לטובה" שלא היה ברור לו, וכפי שכתב שם "ואם תמצי לומר שבארץ הלזו [ארם צובה] נוהגים בזה כסכרת מרן".

(18) לעמוד [כ"ד] — קדיש אות (ב): — כהמשך לנוסח "על ישראל", אציג כאן את נוסח ארם צובה — כפי ששלח אלי כה"ר יוסף מוצירי נ"י (מ"ברוקלין"): על ישראל ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון דיתבין ועסקין באורייתא קדשתא די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר יהא לנא ולהון ולכון שלמא חנא וחסדא ורחמי וחיי אריכי ומזוני רויחי מן קדם [אבונא] אלק' [נ]א מאריה שמיא וארעא ואמרו אמן (והוסיף על זה הנ"ל — "ואף על פי שלא כתוב במקורות שזה המנהג, זו הגירסא השגורה בפייה של כל הזקנים [שבאו בקטנותם] מחלב". המוקף בסוגריים הוא על פי ח' אדמון כהן נ"י — [וכפי שכתבתי בפנים, שמוסיפים כן ב"תתקבל"]. נוסח זה מופיע גם ב"מחזור ארם צובה" [ויניציא ש' רפ"ז], פרט לשינויים קלים — [את הנוסח במלואו אעתיק בל"ג בחלק השני של ספרי זה — בס"ד]; וכן גם בסידורי "ליוורנו" נמצא נוסח הדומה לזה).

(19) שיר של יום: — מנהג הספרדים בארם צובה וכל סוריא שאינם אומרים תפילת "הושיענו" — שאומרים אחר שיר של יום, בערב שבת ובערבי יום טוב — כי קבלה בידינו שאין אליהו בא לבשר הגאולה,

לא בערב שבת ולא בערב יום טוב — משום שישראל טרודים בצרכי שבת ויום טוב (כתר שם טוב [חלק א' עמוד ק"ב אות ד' — ושם בהערה קמ"ד]; וכן מנהג חלב עד היום — בערב שבת בלבד, אך בערב יום טוב אומרים אותו, — ר' נסים זעפרני, וחי' אדמון כהן נ"י. וצ"ע מה ההבדל בין ערב שבת לערב יום טוב, מאחר והטעם הנ"ל שייך בשניהם. יש לציין כי המובא כאן בסעיף זה מ"כתר שם טוב", שלח אלי ר' יוסף מוצרי נ"י [מ"ברוקלין"].

(20) לעמוד [כ"ח] — דברים הנוהגים בסעודה אות (ב): — לענין אכילת מלפפון וקישואים וכו' לפני הסעודה — עיין בשו"ת כנסת ישראל (סימן ג') שמסקנתו שכאשר בדעת האדם לאכול שוב ממאכל זה בסעודה עצמה, לא יברך ברכה אחרונה על מה שאכל לפני הסעודה; ואם לאו — צריך לברך ברכה אחרונה על העבר (ואולם — כפי שכתבתי בהקדמה, לא באתי להכריע להלכה אלא להביא את מנהג ארם צובה ודעת חכמיה).

(21) לעמוד [כ"ט] — ברכת המזון אות (ג): — כתבתי בפנים שישנם שינויים נוספים מהמקובל בהגדה של פסח (דפוס ארם צובה ש' תרנ"ז) — ואזכיר כאן דוגמא אחת: בברכת הטוב והמטיב, נמצא שם הנוסח "הוא מטיב לנו הוא הטיב לנו הוא יטיב לנו"; וכן כתב ה"אבודרהם" בשם הרא"ש — כעין "ה' מלך", שמקדימים בו לשון "הוזה" ללשון "עבר" — [ומה שכתב הטור בשם הרא"ש "הטיב וכו' מטיב" — כנראה שהוא טעות סופר]; וכן כתבו הכלבו, מרדכי, ורבינו יונה שאומרים קודם "מטיב", כאמור (כל זה מובא בסידור צלותא דאברהם [דף רמ"ז ע"ב]. ואולם מנהג חלב היום לומר "הוא הטיב לנו הוא מטיב לנו", — חי' אדמון כהן נ"י).

(22) [ברכת הטוב והמטיב ושהחיינו]. ברכת הטוב והמטיב למי שאשתו ילדה זכר — מעולם לא שמענו ולא ראינו מי שיברך ברכה זו, וכמו שכתב בן איש חי (פרשת ראה אות ח'); ורק נהגו לברך שהחיינו בשעת המילה. ועיין כף החיים (סימן רכ"ג) דרצה לומר דבברכת שהחיינו על המילה יכוין לפטור גם "שהחיינו" שעל הילד; ואם כן, לא כדאי לעבור

על המנהג ולברך בשם ומלכות (הרב יצחק שחיבר שליט"א, במכתב ששלח אל הרב משה חרדי נ"י. ואולם, הלה תמה על דברי הר"י שחיבר הנ"ל, מכיוון שמעיקר הדין צריך לברך שהחיינו [והטוב והמטיב]; ואם כן, אין זה מנהג שאסור לעבור עליו; וגם אנכי עבדא דרבנן — הוקשה לי על דבריו אלו, וצ"ע. ועכ"פ, מנהג חלב גם היום — כאמור, שעל לידת נקיבה אין מברכים "שהחיינו", ועל לידת זכר לא מברכים "הטוב והמטיב", — ח' אדמון כהן נ"י).

(23) לעמוד [נ"א] — סדר תפילת ערבית לשבת אות (ו): — לענין הפיוט "יגדל אלוקים חי", אשר כתבתי בפנים שלא אומרים אותו לאחר התפילה — יש להעיר שאם אמנם ימצא אחד אשר יחלוק על זה, הצדק איתו בזה במדה מסויימת, שכן שמעתי מפי הרב חיים הלוי נ"י (מחבר סידורי "אמרי פי") כי "כד הוה טליא" — [בימי נעוריו בחלב], כאשר התפלל בבית כנסת בית נשיא, לאחר תפילת ערבית של שבת היו הנערים [בלבד] שרים "יגדל" — אך לא כחלק מהתפילה (הלה אמר כי יתכן שהסיבה לכך היתה כדי לעצור את הקהל, ולמנוע מהם יציאה חפוזה מבית הכנסת — לקראת סיום התפילה).

(24) לעמוד [נ"ד] — הוצאת ספר תורה בשבת אות (א): — לענין אמירת "על הכל יתגדל" — עיין במסכת סופרים (פרק י"ד הלכה י"ב) שכתוב שם וז"ל ועוד צריך לומר על הכל יתגדל וכו' עכ"ל (ולפי זה צ"ע על מנהג רוב הספרדים היום שאינם אומרים נוסח זה — על פי הסידורים שלהם, שלא מופיע שם "על הכל יתגדל").

(25) לעמוד [נ"ח] — סדר קריאת התורה בשבת אות (ב): — לענין הזי"ו ל"ך — שכתבתי כי כאשר יש "שמחה", מעלים נוספים גם בשבת פרשת האזינו — כן כתב במשנה ברורה (סימן תכ"ח ס"ק י"ד) וז"ל ובמקום שמוסיפים בשבת — רשאין להוסיף אחר הזי"ו ל"ך, מ"ויבא" (פרק ל"ב פסוק מ"ד) ולהלן עכ"ל (ובאמת צ"ע מדוע לא יוסיפו, בחלב — כדרכם בכל שבת, גם בזמן שאין "שמחה" — לאור מה שהזכרתי בפנים, שמנהג חלב בכל שבת להוסיף רק לאחר

עליית ששי; והרי ממילא עליית שביעי [בפרשת האזינו] היא בפסוק "ויבא" הנ"ל — שהוא ארבעה פסוקים אחרי ששי, ואם כן יכולים להוסיף גם בפרשת האזינו כבכל שבת — מבלי להודקק לטעם של "שמחה". ושאלתי על ענין זה את ח' ארמון כהן ג"י, וענה שהוא מסיבה אחרת — היות ולא נשאר אלא קטע קטן עד סוף הפרשה, ואינו ראוי לחלוקה לכתחילה, מה שאין כן בשאר שבתות השנה [אשר אין בהם הגבלה מצד הזי"ו ל"ך] שלפי מנהג חלב — כמובא בפנים, ששה העולים הראשונים קוראים קטע קצר, כל אחד; וממילא נשאר בסוף הפרשה כדי חלוקה, לעולים נוספים רבים).

(26) לעמוד [ס"ג] — חיבור פרשיות: — לענין מה שהעתקתי מ"מחזור ארם צובה" — תאמן ועשרין פיה, שבת "אתם נצבים" אלי וילך" — הסביר הרב נתן פריד ג"י כי בתקופה קדומה היו שתי פרשיות אלו נחשבות לפרשה אחת, ורק בשנים מסוימות היו מחלקים אותם וקוראים אותם בנפרד, כדי שיסתדרו הפרשיות — וכנזכר בפנים, שצריך לקרא "נצבים" לפני ראש השנה; ולכן נאמר כאן ב"מחזור" הלשון "אלי וילך", שפירושו בלי וילך — ולא כתוב "נצבים" בלבד [כפי שכתוב שם אצל שאר החיבורים, כגון בשבת "קרח" שכתוב "קרח" בלבד — ולא כתוב "קרח אלי חוקת"].

(27) לעמוד [ס"ד] — חיבור פרשיות: — לענין חיבור פרשת קרח עם חצי "חוקת" — כתב שם ב"תיכלאל" [הנזכר בפנים] וז"ל מצאתי טעם לזה המנהג לראשונים ז"ל, שקורין כן כדי שלא יכבד על הקהל זכרון פטירת ב' צדיקים בשבת אחת — אהרן ומרים; וכן מצאנו ב"מדרש הגדול", שחיבר קרח וחצי חוקת — ומפסוק "ויסעו מקדש" ופרשת בלק, לסדר אחד. ומקרוב נהגו [בתימן] לחבר [כל] חוקת ובלק לסדר אחד עכ"ל; וכמו כן מזכיר שם את סידור רב סעדיה גאון (דף שס"ד) אשר גם שם מובא מנהג חיבור קרח וחצי חוקת (כל זה נמצא ב"תיכלאל עץ חיים" הנז' בפנים [חלק ראשון דף ת' ע"א — בהוצאת הרב שמעון צאלח ג"י]).

(28) לעמוד [ס"ה] — "חיבור פרשיות" בסוף: — לענין הטעם לחיבור פרשת קרח-חוקת דווקא — העיר לי תלמיד חכם חשוב שגם מו"ד כמוהר"ר יוסף עדס שליט"א אמר לו טעם זה הנזכר בפנים [שהיו מריבות בבית הכנסת, עד אשר החליטו משום כך לחבר קרח וחוקת] — ואולם הוסיף הנ"ל מדעתו, והעיר שגם בשבת פרשת חוקת לא היו יוצאים נקיים, וכפי שנזכר ב"בבאר היטב" (או"ח — סימן תק"פ ס"ק ט') — על שם התרגום של "וזאת חוקת התורה" שהוא "דא גזירת אורייתא" — ולכן רבו הגזירות בימים אלו [בארצות אשכנז], וכגון גזירות ת"ח [שנחרבו אז — בשנת ת"ח, שתי קהילות גדולות] — ומשום כך חיברו חוקת ובלק; ומטעם זה עצמו נוהגים בחלב לחבר קרח-חוקת. אך דווקא על פי הערתו נראה לי לומר "כל בתר איפכא", דהיינו: מנהג העולם, שמחברים חוקת ובלק הוא אמנם באופן זה — כלומר כאשר הגיעו לפרשת חוקת שהיא שורש ה"בעיה" [הגזירות הנ"ל], אז ראו צורך לחבר אותה לפרשת בלק כאמור, ואילו מנהג חלב שמחברים קרח וחוקת הוא משום ה"בעיה" של קורח, דהיינו ענין המריבות הנ"ל; ולפי זה יתכן כי גם על חיבור שלח-קרח [לאלה המחברים אותם] ישנו בנותן טעם, משום פרשת המרגלים — אשר כידוע, בכו בכיה של חנם שגרמה לכביה לדורות (אלא שלפי זה נצטרך לחפש טעם לכל החיבורים; אולם כנראה שעל זה לא צריך טעם, כי בדרך כלל החיבורים הם בפרשיות קצרות — וכדי שלא להכביד על הקהל). ויתכן לומר עוד, כי מתחילה היה מנהג העולם לחבר שלח-קרח [כמנהג מקצת העדות], ורק אחרי זה שינו — כל אחד לטעמו, כאמור; או שמלכתחלה כל עדה בחרה לה את החיבור לפי הנראה לה, או על פי מאורעות שהיו במקומם.

(29) לעמוד [ס"ו] — סדר קריאת הפטרה ותפילת מוסף אות (ב): — לענין הזכרת החג בברכות שלאחר ההפטרה, בשבת חול המועד — הנני מעתיק את אשר כתב הרב יצחק שחיבר שליט"א (במכתבו אל הרב משה חדיד ג"י) בענין זה וז"ל בענין סיום ברכת הפטרה בשבת חול המועד של סוכות — עיין כף החיים (סימן ת"צ אות ע"ח) שהאריך בזה,

וכתב שמנהג בבל וטורקיא לחתום "השבת וישראל והזמנים"; וגם בחלב, ופה (כארגנטינה) בקהילתנו נהגו לחתום כמנהג בבל; וכן כתב ב"שלחן המלך" (סימן קצ"ח סעיף א'), לאחד מרבני צובה הקדמונים עכ"ל (ושם [ב"שלחן המלך"] גם כן חילק — כמוכא בפנים, בין סוכות לפסח — שבפסח [בשבת חול המועד] אין מזכירים את החג כלל בברכות ההפטרה).

(30) לעמוד [ס"ח] — שם בסוף אות (ה): — לענין נוסח "תכנת", אשר כתבתי שמופיע ב"מחזור ארם צובה" [ועוד] עם אות ק'וף [תקנת], ושכן נמצא גם בסידור חב"ד — מתחילה הייתי סבור שמא פרט זה שייך למדפיסים, ואין זה קובע שכך הוא הכתיב הנכון [לפי נוסח חב"ד]; ושאלתי על כך את הרב דוד הילמן שליט"א (הוא אשר העיר לי על נוסח זה), והשיב לי שבסידור חב"ד גם חלק הדפוס הוא מוסמך (ויש לציין עוד בנושא זה, שכידוע — בעל ה"תניא" זצ"ל — שהוא המייסד של נוסח חב"ד, בירר נוסח זה מתוך ששים סידורים).

(31) לעמוד [ע"ב] — הלכות שבת אות (ד): — לענין מה שהבאתי שמנהג ארם צובה בשבת, [מלבד "אחד מעיר"] להקל להכות על הדלת בטבעת הקבועה בה — היום בחלב [כמובן] כבר לא קיימת טבעת מסוג זה (כי אם פעמונים — כמו בכל מקום); ואולם בבית הכנסת [בג'מיליה] עדיין נמצאת טבעת כזאת; ואמנם משתמשים בה גם בשבת, וכאמור (ח' אדמון כהן נ"י).

(32) לעמוד [ע"ה] — הלכות ראש חדש אות (א): — לענין זמן אמירת "ברוך שמיא" — בענין זה מצאנו כמה דעות: (א) לפי ה"זוהר" (פרשת ויקהל דף ר"ו ע"א) זמנו בשבת דווקא; וב"שער הכוונות" מובא שהאר"י ז"ל היה נוהג לאמרו בשחרית של שבת; וכן כתב ה"מגן אברהם" (סימן רפ"ב ס"ק א') שאומרים אותו בשחרית של שבת. (ב) ב"שערי תשובה" (סוף סימן תפ"ח) כתב בשם הרמ"ז שיעקר זמנו הוא במנחה של שבת — ואולם כתב שם שנהגו היום לאמרו גם ביום טוב וחול; וכן כתב

ה"פרי מגדים" ובאר היטב (ריש סימן רפ"ב), ועוד אחרונים. (ג) בכף החיים (סימן קל"ד סוף ס"ק י"א) כתב כי המנהג בינינו לאמרו בשבת — שחרית ומנחה, וכן בכל החגים. ולפי כל האמור כאן, מובן מנהג חלב — שלא אומרים "ברוך שמיה" במנחה של שבת, וכמובא כאן בשם "שער הכוונות" שהאר"י ז"ל נהג לאמרו בשחרית של שבת [דווקא]; וכן גם מובן מה שלא אומרים אותו [בחלב] בראש חדש — וכפי שכתב בכף החיים הנ"ל שהמנהג לאמרו בשבת וחג [ולא בראש חדש]; אך צ"ע על אלה שנוהגים לאמרו גם בראש חדש, ואילו בחול אינם אומרים אותו [ככתוב בסידור תפילת ישרים] — מנין להם מנהג זה, ומהו המקור לחילוק זה (המקורות לשיטות שהזכרתי כאן: כף החיים הנ"ל, וספר תשובות וביאורים בשו"ע).

ואחר הדברים האלה, האיר ה' עיני, ומצאתי בשו"ת רב פעלים [ח"ג — סוד ישרים סימן ח'ן] שכתב לומר "ברוך שמיה" גם בראש חדש).

(33) לעמוד [ע"ן] — שם אות (ב): — לענין מה שכתבתי שבראש חדש ובימים שיש בהם מוסף, אין אומרים "בית יעקב" ושיר של יום — עיין במה שכתב ב"בן איש חי" (שנה ראשונה פ' כי תשא הלכה י"ז). ובספר כתר שם טוב (חלק א' עמוד ק"ב בהערה קמ"ג) כתב שמנהג ארץ ישראל סוריא וטורקיא מימים קדמונים לומר "בית יעקב" ושיר של יום, גם בימים שיש בהם מוסף. ואולם, אין בידינו ידיעות על מנהג ארם צובה מימי קדם, ורק על מנהג הדורות האחרונים ידוע ומפורסם שאין אומרים "בית יעקב" ושיר של יום, בימים שמתפללים בהם מוסף, וכאמור.

(34) תפילת ראש חדש: — מנהג ארם צובה — בשחרית של ראש חדש, לשיר את כל הקטעים של התפילה, כשם ששרים בשבת וחג (כלומר — בראש חדש), הקטעים: אל ההודאות, קדיש, ממצרים גאלתנו, נקדישך — בשחרית, ו"כתר" — במוסף; וכל זה ב"מנין" ראשון [שיש פנאי], אך בשאר המנינים שרים רק קדושה של שחרית ומוסף, — ר' נסים זעפרני, וחי' אדמון כהן נ"י. וכן בתפילת ערבית של ראש חדש — כמו בשבת וחג, אומרים את הקדיש הראשון ו"ראו בנים", במגנינה — מפי הנ"ל).

(35) לעמוד [ע"ז] — חודש ניסן אות (א): — לענין אמירת פיוטים וכו' בליל ראש חודש ניסן — שמעתי מפי הרב יעקב עטייה שליט"א כי בזמנו בחלב [לפני כארבעים שנה], אכן נהגו לשיר פיוטים בליל ראש חודש ניסן; ואולם [כנראה] לא נהגו אז להדליק נרות — כפי שמובא בפנים.

(36) לעמוד [ע"ז-ע"ח] — סדר אפיית מצות: — בענין אפיית מצות בחלב — הנני מציג כאן את אשר כתב הרב יצחק שחיבר שליט"א (במכתבו אל הרב משה חדיד נ"י) וז"ל בחלב לא מקפידים לאכול מצה שמורה משעת קצירה — ואפילו למצת מצוה, וכדעת מרן (בשלחן ערוך סימן תנ"ג ס"ד) שכתב "טוב לשמרן, שלא יפלו עליהם מים משעת קצירה"; אך היחידים היו עומדים בעצמם לשמור מצתם בטחינה, לישה, ואפיה — והרבנים היו מדקדקים לאפות מצת מצוה בערב פסח אחר חצות, כקרובן פסח. וזכורני שבאיזה בית המדרש בחלב היה שמה כעין מערה — אוצר לחיטים, שהיה כתוב על פתחה "חיטים לפסח" — ואיני זוכר אם כתוב "שמורות" או לא. ובזמנינו לא ראיתי מי שנוהר במצה שמורה — אולי מחוסר אמצעים; על כל פנים, הנה פשוט — מי שבידו לקיים מצוה מן המובחר, הנה שכרו אתו — [ולכן נהגו פה (בארגנטינה) לאכול מצה שמורה כל ימי הפסח] עכ"ל (וכדבריו אלו שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י, וגם לרבות, מה שכתב שלא נזהרו במצה שמורה "מחוסר אמצעים"; ולכן ראוי ורצוי — כפי שכתב כאן אחרי זה, להקפיד במצה שמורה, בזמנינו שניתן להשיגו בקלות — ובמיוחד כשמדובר בפסח, אשר מדקדקים בו בחומרות והידורים ככל היותר — וכל המרכה הרי זה משובח).

(37) לעמוד [ע"ט] — ערב פסח אות (ב): — אודות מנהג ארם צובה, שהולכים לבית הקברות בערב פסח — כתב לי חכם אברהם זעפרני נ"י (אשר יצא מחלב בחורף שנת תשמ"ט): "המנהג רק למי שיש לו איזה קרוב שנפטר מקרוב, הולך לבקר; ולא מתפללים שם — רק בערב ראש השנה, ובערב כיפור אומרים תפילת בית עלמין" (כנראה שהלה הבין ממה שכתבתי "להתפלל שם", שכוונתי היתה שמתפללים תפילת שחרית בבית הקברות; אך האמת שלא התכוונתי לכך, כי אם לתפילה סתם).

(38) לעמוד [פ'] — סדר פסח אות (א): — לענין הנוסח "כהא לחמא עניא די אכלו" — כן נמצא גם בדפוס "פראג" שנת רפ"ז, ודפוס "אמסטרדם" שנת תע"ב, ובעוד הגדות עתיקות מארצות אשכנז (ומענין לענין באותו ענין — לענין נוסח "מה נשתנה" שהעתקתי מהגדה של פסח דפוס ארם צובה — העיר הרב יצחק זעפרני שליט"א שאין בזה חידוש, מכיון שכך גם נוסח הספרדים — כולם; ועניתי [בדרך הלצה] שבדרך כלל מנהג חלב שונה ממנהג שאר הספרדים — וממילא "חידוש" הוא שבזה, הנוסח ככל הספרדים; ועוד — והוא עיקר, מכיון שהגדה זו נחשבת להגדה נדירה — העתקתי ממנה "נוסחאות" — [ובמיוחד שכאמור, ב"הא לחמא עניא" נוסח ההגדה הוא דווקא כנוסח האשכנזים, מלפנים]).

(39) לעמוד [פ"א] — שם אות (ג). יחץ — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י כי היום בחלב — במקום "לשנה הבאה בירושלים", ממשיכים לשאול "מה הצידה שלך?" ומשיב "מצה ומרור".

(40) לעמוד [פ"ב] — שם אות (ה): — שמעתי מפי הנ"ל כי אמנם "אחד מי יודע" אומרים בתרגום לערבית, אך את הפיוט "חד גדיא" אומרים בארמית — בלי לתרגם אותו.

(41) לעמוד [פ"ב] — דיני פסח אות (ב): — לענין מנהג חלב היום בדין "חוזר ונעור", כשמיני של פסח — לא התברר עדיין כל צרכו [היות ואין זה דבר שקורה מדי שנה]; ומה שהבאתי בפנים בשם ח' אדמון כהן הנ"ל, מדובר באופן אחר [דין נ"ט בר נ"ט], אלא שהיה מצדי אי הבנה — וטעות לעולם חוזרת!

(42) לעמוד [פ"ד] — סדר מוצאי פסח: — לענין "סדר מוצאי פסח", שכתבתי כי לא התקיימו בחלב "חגיגות" — כתב לי ח' אברהם זעפרני נ"י: "זוכר אני לפנים — אולי קודם ששים שנה, היו עושים חגיגות; והילדים זורקים על כל עובר ח'ב זנזלכ'ט" (סוג גרעינים-זרעונים).

(43) לעמוד [פ"ה] — דינים הנוהגים בימי העומר אות (ב): — לענין תספורת־תגלחת — כתב לי ח' אברהם זעפרני הנ"ל כי הרב יהודה־אצלאן עטייה, והרב משה מזרחי זצ"ל [מרכני ארם צובה] לא היו מסתפרים בימי העומר עד ערב שבועות; כנראה שכך מנהג המקובלים מקודם בחלב — ע"כ תורף דבריו (כידוע, על פי המקובלים אין להסתפר כלל עד ערב החג, וכאמור).

(44) לעמוד [פ"ז] — הלכות שבועות אות (ג): — לענין קריאת ה"כתובה" בשבועות — כתב לי ח' אברהם זעפרני הנ"ל: "אני זוכר — בימי חורפי, כשהייתי מתפלל עם מו"ר אבי [הרב שלמה זעפרני] זצ"ל — בבית הכנסת הגדול, היו קוראים הכתובה (ולמעונינים — הוסיף הלה, כי עד היום הוא זוכר את המנגינה של קריאת הכתובה בשבועות).

(45) מזמור החג: — ביום שני של שבועות שחל בשבת — [יום ראשון, לעולם אינו חל בשבת], בערבית ובמנחה — לאחר קדיש תתקבל, אומרים מזמור "שמחתי באומרים לי" בלבד (ח' אדמון כהן נ"י; ואין אומרים את המזמור של שבת — וכפי שכתבתי בשאר החגים. ועוד מענין יום טוב שחל בשבת — בתפילת העמידה אין אומרים "אלוקינו ואלוקי אבותינו רצה נא במנוחתנו", אלא מתחילים "קדשנו במצוותיך" — כמו ביום טוב שחל בחול, — מפי הנ"ל; וכך נמצא בסידורי "ליורנו" — שלא כסידור "מנצור" המתחיל "או"א רצה נא במנוחתנו". ועיין בכף החיים [סימן תפ"ז ס"ק ל"ד] שהביא מה"לבוש" שכתב גם כן לאמרו, ביום טוב שחל בשבת. אך לעומת זה, בשו"ת יביע אומר [חלק א' סימן ל"ח] הביא מספר מעשה רב שאין לומר "אלוקינו ואלוקי אבותינו" — בין בראש השנה וכיפור ובין ביום טוב, שחלו בשבת; וכן הביא שם מספר נתיבי עם [חלק א' עמוד ר"ל] שכתב כי מלבד בני בבל — שאר עדות המזרח אינם אומרים אותו — אפילו ביום טוב שחל בשבת, [כל שכן בר"ה וכיפור] — יעו"ש שהאריך בזה).

(46) לעמוד [צ'] — שחרית [של יום טוב] אות (ב): — לענין אמירת הפיוט בזמן הוצאת ספר תורה — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י טעם למה ששרים "יחיד נורא" ביום השני [של פסח] דווקא, משום שנזכר

בו "והעומר תהי סופר"; ומיד אחרי זה סופרים את העומר — כאשר הספר תורה מונח על התיבה [וכמובא בפנים — לפני כן].
 ואולם ח' אברהם זעפרני נ"י כתב לי סדר שונה במקצת, לענין הפיוטים הללו — וכה תארו: יום א' של פסח — "אמונים" — [לפני ששים שנה היו אומרים ביום ראשון "אל מלא הנחסר"], וביום שני אומרים "כנה לי זבול משכני", וביום שביעי של פסח אומרים "יחיד נורא" (היות ונזכר בו ענין קריעת ים סוף), וביום אחרון (יום טוב שני של גלויות) — "ידי אשא לדבירך". וראש השנה — ביום ראשון אומרים "עזרני אל חי", וביום שני "רבת שבעה". ביום כיפור שרים "שא נא חטאי" (ומפי ח' אדמון כהן נ"י שמעתי כי שלשת הפיוטים הללו — של ראש השנה ויום כיפור, שרים בין בראש השנה ובין בכיפור — כפי המזדמן להם. ובפנים כתבתי בשם ר' חיים דאיה נ"י כי העיקר הוא "עזרני" ביום כיפור, היות ונזכר בו "אודה עלי פשעי"; והשיר "רבת שבעה" בראש השנה, מכיוון שזכור בו "יום דין").

(47) לעמוד [צ"ד] — בין המצרים אות (א): — לענין המזמורים שאומרים בין מנחה לערבית — היום בחלב נוהגים לאמרם רק מיום ב' אב, ולא כמובא בפנים — בכל ימי בין המצרים (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י).

(48) שם אות (ב): — לענין מה שכתבתי שנוהגים לעשות אירוסין בבין המצרים — כן כתב גם הרב יצחק שחיבר שליט"א בקונטרס קיצור דינים [בספרדית]; ואולם כתב שם כעצה טובה, שלא לעשות אירוסין בימי בין המצרים כלל — גם בלי סעודה. ועייין עוד בענין זה בכף החיים (סימן תקנ"א ס"ק מ"ד).

(49) שם אות (ה): — לענין אכילת בשר, שנוהגים להחמיר מב' אב — כן כתב גם ב"קיצור דינים" להר"י שחיבר שליט"א הנ"ל. ואולם, מה שכתבתי אחרי כן שמקילים לאכול בשר כבר במוצאי תשעה באב, מלבד החכמים המחמירים בזה — כתב אלי חכם אברהם זעפרני נ"י (אשר

יצא מחלב בשנת תשמ"ט) וז"ל לא רק החכמים בארם צובה — היו כמה משפחות שלא היו אוכלים בשר עד יום עשירי בערב, ולא [רק] עד חצות; רק אם היה [תשעה באב] דחוי, אוכלים ביום שני (כלומר, ביום י"א באב) בחצות היום, בשר עכ"ל.

ועיין בשלחן ערוך (סימן תקנ"ח ס"א) שכתב שם מרן "מנהג כשר שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין, בליל עשירי ויום עשירי" — [כלומר — כל יום עשירי]; ועל זה כתב הרמ"א שם "ויש מחמירין עד חצות היום, ולא יותר"; ואחר — סמוך כתב הרמ"א וז"ל אם חל תשעה באב בשבת, ונדחה הצום ליום א', מותר לאכול בשר ויין יום ב', אבל בלילה — אסור עכ"ל; ולפי זה נמצא שחלק מבני ארם צובה הקילו עד הקצה האחרון, והעמידו את ההלכה על עיקר הדין, שמותר לאכול בשר כבר בליל מוצאי תשעה באב; ולעומת זה, חלק מהציבור החמירו שלא לאכול בשר במשך כל היום העשירי — [שהוא "מנהג כשר" שהזכיר מרן], ובתשעה באב דחוי מחמירים עד חצות של יום י"א — הגם שהרמ"א כתב שבמקרה זה, רק בליל מוצאי הצום אסורים באכילת בשר — [וניתירה מזו הביא בכף החיים (סימן תקנ"ח ס"ק י"ט) בשם שער הכוונות שרבי חיים ויטל זצ"ל נהג — בתשעה באב דחוי, לאכול בשר כבר בליל מוצאי הצום, ושכן דעת עוד מהאחרונים].

וכיוצא בזה, העיר מו"ד הרב יהודה עדס שליט"א כי מנהג בני ארם צובה בירושלים להחמיר באכילת בשר, עד עשירי באב בחצות; ואם כן — כמו בכל מנהג טוב, נחשב סייג זה כנדר, ואינם רשאים להקל בזה. ועיין עוד בענין זה בכף החיים (שם ס"ק ט').

(50) לעמוד [צ"ה] — סדר תפילת ערבית של תשעה באב אות (א): — לענין מה שהבאתי שבמוצאי שבת מברכים "בורא מאורי האש" לפני הקינות — כן כתב גם ב"קיצור דינים" מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א. ובענין זה — עיין עוד בכף החיים (סימן תרצ"ג ס"ק י') לענין פורים — [הזכרתי אותו בפנים — ב"קריאת המגילה" אות (ה)]. ולענין מה שכתבתי שמשאירים נר אחד דלוק — כן כתב בשלחן ערוך (סימן תקנ"ט

ס"ג); ועיין שם בכף החיים (ס"ק כ"ו).

(51) שם: — לענין הקינה "על זאת אספדה — יש לציין שקינה זו מופיעה ב"חרבן בית המקדש" — והוא סדר קצ'ת חנה ירמיה וזכריה, הנזכר בפנים (נדפס בארס צובה — שנת תרנ"ז); ומלבד זה לא ידוע על מקור אחר לקינה זו. וב"סידור תשעה באב" מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א — לאחר קינה זו, נמצא לקט פסוקים הפותח "לכן אנשי לבב שמעו לי" — [וכך נמצא גם ב"מחזור ארס צובה"]; ואחרי זה מובא מזמור "אלוקים באו גוים נחלתך", ועוד קבוצה של פסוקים, המתחילה בפסוק "על שבר בת עמי", ומסתיימת בפסוקים האחרונים של "איכה", ואחרי זה "מנין החרבן" וכו' — וכפי שהעתיקתי בפנים; וכן הסדר בחלב גם היום (ח' ארמון כהן נ"י).

(52) שם: — לענין מה שהבאתי שאומרים: בורא עד אנה, עד אנה בכיה בציון, ועוד [אשר לאמיתו של דבר אין אלה "קינות", כי אם "נחמות" — כידוע, ישנה מחלוקת אם ראוי לאומרם [בתשעה באב]; עיין בכף החיים (סימן תקנ"ד ס"ק י"ב) — טובב הולך על דברי ה"שולחן ערוך" [בריש סימן תקנ"ד] — "אבל קורא הוא באיוב וכו' — ואם יש ביניהם פסוקי נחמה, צריך לדלגם" שכתב ש"מכאן מוכח דנחמות הכתובים בסוף כל קינה, צריך לדלגם" — ושכן כתב ה"פרי חדש" ועוד; אך דעת ה"מועד לכל חי" לחלק בין "פסוקי נחמה" [הנזכר בשלחן ערוך] לבין ה"נחמות" שבסוף הקינות. ומסקנתו [של ה"כף החיים"] שאמנם עדיף שלא לאמרם — "אכן, אם יש נוהגין כן, אין למחות בידם".

(53) שם — עמוד [צ"ו]: — לענין קדיש תתקבל כליל תשעה באב — עיין בכף החיים (סימן תקנ"ט ס"ק ט') שכתב בשם הטור ואבודרהם שאומרים "קדיש תתקבל" כליל תשעה באב; ומזה נראה שמנהג ספרד [מקום כבודם של הראשונים הנ"ל] לומר "תתקבל" — וכפי שכתבתי בפנים [וזה שלא כדברי ה"מגן בעדי" (עמוד 84) שכתב שב"בית יוסף" לא כתב

שמנהג ספרד לומר "תתקבל" אחר "איכה" — יעו"ש]. ולענין קדיש תתקבל בתפילת שחרית של תשעה באב — יעויין ב"מגן בעדי" הנ"ל (עמוד 83) שכתב שביום תשעה באב אומרים בחלב "קדיש תתקבל" [גם לפי שיטתו שלא אמרו קדיש תתקבל בליל תשעה באב — וכןזכר בפנים] — וזה למעט מדעת הפוסקים — המובאים בכף החיים הנ"ל, הסוברים שגם ביום לא אומרים "קדיש תתקבל" — אלא בתפילת מנחה בלבד (ואמנם, כך נראה מ"מחזור ארם צובה", שכתפילת שחרית כתוב שם: ואומר אשרי וסדר יומא; ומשלמין התפילה, ואומרין "תזכו בנחמת ציון" — ולא נזכר "קדיש תתקבל", ואילו ב"סדר מנחה" כתוב שם בפירושו: "ואומרים קדיש תתקבל").

(54) שם: — לענין אמירת קצ'ת חנה [מעשה חנה ושבעה בניה] — ב"מחזור ארם צובה" מופיעה קינה "אומללה יולדת השבעה" [גם כן על חנה ושבעה בניה] — ויתכן שזה מקור לאמירת "קצ'ת חנה" הנ"ל. ועיין עוד במסכת סופרים (פרק י"ח הלכה ד') — שם כתוב: "מתרגם [איכה], לפי שיבינו בו שאר העם, והנשים ותינוקות"; ויתכן שגם מטעם זה נהגו לומר "קצ'ת חנה" וכו' — בערבית (הקינה "אומללה יולדת השבעה" מופיעה גם ב"תיכלאל", ובעוד מקומות. ועוד יש לציין — בקשר ל"קצ'ת זכריה", כי ב"מחזור ארם צובה" ישנם שתי קינות על מיתת זכריה — האחת "שמעו קולי אני זכריה", והשניה "יום אכפי הכבדתי" [לרבי יהודה הלוי]).

(55) לעמוד [צ"ן] — שם אות (ב): — לענין מה שכתבתי — על נוסח "עושה השלום" שנהגו לומר במקום ברכת "שים שלום", שהיום בטל מנהג זה — כתב אלי ח' אברהם זעפרני נ"י וז"ל עד היום [בחלב] — בחזרת [הש"ן] התפילה בשחרית, אומר החזן "עושה השלום"; אבל בתפילת "לחש", יש מהאנשים שאומרים "שים שלום" — כרגיל עכ"ל (כנראה שהגורם לזה הוא העובדא שבחלב התפללו מתוך סידורים שונים [וכפי שכתבתי בהקדמת הספר], ולכן בתפילת הלחש כל אחד התפלל לפי הנוסח של הסידור שהחזיק באותה שעה, ומכיון שמדובר בתפילת העמידה, שאין אדם יודע מה אומר חבירו — שיוכל להעיר לו, ממילא נשאר בזה מנהג מפוצל — כאמור).

(56) לעמוד [צ"ח] — שחרית [של תשעה באב] אות (א): — מה שכתבתי על "סידור תשעה באב" להר"י שחיבר שליט"א שהוא "כפי שנשמע מפי ראש החזנים הרב משה דיב לניאדו", הוא טעות; וצ"ל הרב דיב לניאדו — והוא אביו של הרב משה דיב (אך הכן — הרב משה דיב הגז', לא היה חזן כי אם מזמר — כן שמעתי מפי הרב חיים הלוי נ"י, אשר ערך והוציא לאור סידור זה [וסידור "אמרי פי"]).

(57) לעמוד [צ"ט] — שם אות (ב): לענין ברכת "שעשה לי כל צרכי", שכתבתי שלא אומרים אותו בתשעה באב — עיין בכף החיים (סימן תקנ"ד ס"ק ע"ח) שהביא בזה את שיטות הפוסקים — [רובם אומרים שכן לברך], ואחרי כן כתב שדעת האר"י ז"ל וכמה מהאחרונים שלא לברך ברכה זו, בתשעה באב [ויום כיפור]; וכן כתב הרב יצחק שחיבר שליט"א בקונטרס "קיצור דינים" [בספרדית].

(58) שם אות (ד): לענין מה שהבאתי שבמקום שירת הים אומרים "האזינו" — ב"מחזור ארם צובה" כתוב: "ויש מקומות שנוהגין לומר פ' האזינו — במקום השירה"; ולא פירש שם על איזה מקומות מדובר, וכיצד היה מנהג ארם צובה באותה תקופה (ויתכן שלא היה מנהג קבוע אז בחלב, מכיון שציפו לישועת ה' בקרוב — ולכן לא קבעו בזה מנהג לדורות. ולענין מנהג חלב היום — אדם המתפלל בבית [כפי שנהגו רוב הציבור היום בחלב], אומר "שירת הים" כרגיל; ואילו המתפללים בבית הכנסת אומרים "האזינו", במקום השירה, ח' אדמון כהן נ"י — ולכן אמנם ב"סידור תשעה באב" להר"י שחיבר שליט"א מופיעה שירת הים בלבד; ולעומת זה בספר שלחן המלך וב"מנהגי בית הכנסת כארם צובה" — הנזכר בפנים, מובא רק "האזינו" — וכנראה שמדובר בתפילה בציבור. ועיין עוד בכף החיים [סימן תקנ"ט ס"ק ל"ב] שהביא שכתב מרן ב"בית יוסף" שאומרים "האזינו", וב"דרכי משה" כתב שמנהג האשכנזים לומר "שירת הים", כרגיל — ושכן מנהג "בית אל").

(59) שם: — לענין מה שהבאתי מספר שלחן המלך (סימן קל"ב אות ב' וג') חילוק בין שחרית למנחה — שבשחרית אין נושאים כפיים, ובמנחה

נושאים כפיים — כך גם נראה מ"מחזור ארם צובה", שמוכא שם ב"סדר מנחה" [דוקא] שאומרים ברכת כהנים, ואילו בשחרית לא נזכרה שם ברכת כהנים.

(60) שם: — לענין מה שהבאתי מהרב שלמה זעפרני זצ"ל שכתב "ומסיימים ככל יום" — כן כתב גם בספר שלחן המלך (סימן קל"ב ס"ב) שמסיימים את התפילה כרגיל — "בית יעקב, שיר של יום, וקוה — כנהוג, עד הסוף"; ולמעלה בקדש — גם ב"מחזור ארם צובה" כתוב: "ומשלימין התפילה". ועיין עוד בענין זה בשלחן ערוך (סימן תקנ"ט ס"ד) — בדברי הרמ"א, ובכף החיים (שם אות מ"ז) שמנהג האשכנזים [על פי גדולי אשכנז] לדלג משיר של יום והלאה; ואולם, אחרי כן בכף החיים (שם ס"ק מ"ח) כתב שמנהג "בית אל" שמסיימים את התפילה כבכל ימות השנה — והוא כמנהג ארם צובה, הנזכר כאן.

(61) שם — עמוד [ק']: — לענין פסוק "ואני זאת בריתי" — ב"מחזור ארם צובה" כתוב: "ואומר אשרי וסדר יומא"; ולא נזכר שם שמדלגים פסוק "ואני זאת בריתי" — ומתחילה הייתי סבור שמא זה הוא המקור למה שמופיע פסוק זה ב"סדר תשעה באב" הנזכר בפנים, אך "בין כתיבה לחתימה" יצא לאור מהדורא חדשה של "סדר תשעה באב" הנז', ושם אכן השמיט פסוק זה; והרי זה כמבואר בפנים, שפסוק זה הוכנס בטעות לתפילת תשעה באב.

(62) שם אות (ה): — לענין אמירת "עננו" ו"נחם" בליל תשעה באב — הנה במנהג ארם צובה בזה, רבו הדעות; וכנראה ששורש ענין זה נעוץ בעובדה שלא היה בחלב סידור השווה לכל נפש — ובכל תקופה עברו לסידור אחר, וגם לרבות — בתקופה האחרונה היו סידורים שונים אשר בהם התפללו הציבור, וממילא אחדים מהמתפללים החזיקו סידור "ליוורנו", ואחרים החזיקו סידור אחר [וכפי שהזכרתי בהקדמה, יעו"ש]; ולכן בתפילת הלחש, כל אחד התפלל לפי הסידור שהחזיק — מבלי

שחבירו ידע מה אומר, כדי שיעיר לו על כך (וכפי שכתבתי למעלה, לענין נוסח "עושה השלום" — שאומרים במקום ברכת "שים שלום"). ועל כל פנים, כדי לצאת ידי חובה ככל האפשר, אציג כאן את המובא באחרונים לגבי מנהג הספרדים בכלל, בנושא זה — וכן את דעות חו"ר ארם צובה בזה: בכף החיים (סימן תקנ"ט ס"ק ה') כתב שלפי דעת ה"שלחן ערוך" (סימן תקס"ה ס"ג) צריך לומר "עננו" בכל תפילות תשעה באב — כולל גם ערבית [והוא הדין גם בשאר הצומות — על אף שעדיין לא התחיל הצום בפועל]; אך לפי הרמ"א (שם בהגה) אין לאמרו כי אם במנחה בלבד, ובשחרית — בחזרת הש"ץ; והוא הדין גם בתשעה באב. ולענין "נחם" — כתב שם בכף החיים (ס"ק ז') שמסתימת דברי ה"שלחן ערוך" משמע שאומרים אותו בכל התפילות; ולכן, הוצרך הרמ"א [אחרי זה בהגה] לכתוב כי המנהג [של האשכנזים] לאמרו במנחה בלבד; ואולם, לגבי הספרדים ישנם מנהגים שונים — שיש האומרים אותו בכל התפילות — כפי משמעות ה"שלחן ערוך", ויש נוהגים כדעת הרמ"א — ואומרים אותו במנחה בלבד, וכל אחד יחזיק במנהגו, כי יש לו על מה לסמוך; ובסופו של דבר, כתב [בכף החיים] שמנהג "בית אל" — ההולכים על פי האר"י ז"ל, שהחזן אמרו ב"חזרה" של שחרית; ובמנחה, אומרים אותו גם בתפילת לחש. וב"סדר תשעה באב" מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א מופיע בערבית של תשעה באב גם "עננו" וגם "נחם"; אך מזה אין הוכחה למנהג חלב לאחרונה — וכפי שנראה מההוצאה החדשה (שנת תשמ"ט) שהדפיס שם בראש הספר את סימן קל"ב מספר שלחן המלך הנוזר בפנים, אשר שם כתוב שמזכירים "עננו" ו"נחם" גם כליל תשעה באב (וכנראה שהר"י שחיבר הנ"ל סובר שמנהג חלב היום — שלא אומרים "עננו" ו"נחם" בכל התפילות, אינו מוסמך; ולכן חשב להחזיר עטרה ליושנה — ואולם, כבר כתבתי בפנים כי סיבת השינוי הוא זה שבדורות האחרונים התפשטה תורת הרש"ש בחלב; וכך נקבע מזמן זמנים, על ידי הרבנים שם). וכן גם ב"מחזור ארם צובה" (נדפס לראשונה בשנת רפ"ז) מופיע בתפילת ערבית של תשעה באב "נחם" ו"עננו" (וכמו ב"שלחן המלך" הנ"ל);

ומדי דברי בו, אזכיר חידוש ודבר פלא הנמצא שם [ב"מחזור ארם צובה"

הנ"ל] — וכך כתוב שם: "מזכירין נחם בברכת המזון, בערב תשעה באב" — כנראה מכיון שבסיום סעודה המפסקת מתחיל הצום בפועל; אלא שיש להעיר שעד כאן לא מצאנו מחלוקת כי אם באדם שנאלץ לאכול בתשעה באב עצמו — שיש אומרים שיזכיר "נחם", ויש חולקים — או שאכל ביום ובירך ברכת המזון בלילה, אבל באדם שבירך ברכת המזון בערב תשעה באב — לא מצאנו מי שסובר שיאמר "נחם", וצ"ע (עיין בשלחן ערוך [סוף סימן תקנ"ז] שכתב שם הרמ"א שמי שאכל בתשעה באב יאמר נחם, בברכת המזון; ובכף החיים [שם ס"ק י"א] מביא חולקים על זה. וגם לפי האומר שצריך לאמרו בברכת המזון, זה דווקא מן המנחה ולמעלה — לפי המנהג שלא אומרים "נחם" בשחרית — כן כתב ב"בן איש חי" [פ' דברים אות כ"ז]. ואולם, בכף החיים הנ"ל הביא מהאחרונים לומר "נחם" בכל פעם שאוכל — אך מסקנתו שעדיף שלא לומר "נחם" בברכת המזון כלל. וכן כתב ב"קיצור דינים" [בספרדית] להרב יצחק שחיבר שליט"א, שלא אומרים "נחם" בברכת המזון. ומנהג חלב היום אינו ברור).

(63) לעמוד [ק"ב] — מנחה [של תשעה באב]: — לענין מה שהזכרתי בפנים, "לא מפטירין במנחה" — עיין בספר ארץ חיים (סימן תקס"ו ס"א) שהביא בזה מנהגים שונים; וכתב שמנהג ה"ספרדים" בארץ ישראל להפטיר, ואילו ה"מוסתערבים" (התושבים הוותיקים — הנמצאים בארץ עוד מלפני גירוש ספרד) אינם מפטירים. וכן כתב ב"קיצור דינים" [בספרדית] להרב יצחק שחיבר שליט"א שאין מפטירים במנחה של תשעה באב.

(64) שם: — לענין סיום ברכת נחם, שכתבתי בשם הרב יצחק זעפרני שליט"א שאומרים את הנוסח "מנחם ציון בבנין ירושלים" — זה למעט ממה שכתב הרב צאדק הררי שליט"א (במכתבו אל הרב חיים הלוי נ"י) שמסיימים "מנחם ציון ובונה ירושלים" — שאין זה מנהג ארם צובה [המקורי], אלא הוא נלקח מסידורים שאינם מדוייקים; וכן כתב בכף החיים (סימן תקנ"ז ס"ק ג') בשם "שיירי כנסת הגדולה" שעדיף לסיים "מנחם ציון בבנין ירושלים", וכך נמצא גם ב"סידור תשעה באב" להר"י שחיבר שליט"א

(ומענין לציין שב"מחזור ארם צובה" הנוסח מתחיל "רחם ה' אלוקינו עלינו" — והסיום "בונה ירושלים" [בלבד]; והוא נוסח ה"ירושלמי", סידור רב סעדיה גאון, והרמב"ם [כפי שציין בספר היכל עבודת השם] — ולפי נוסח זה אין אומרים כלל "תשכון", אלא מתחילים "רחם" כאמור. ובסידורי "ליוורנו" הסיום "בונה ירושלים", אלא שכתוב שם שבמנחה מוסיפים "מנחם ציון").

(65) נטילת ידיים לברכת כהנים ותפילה: — הכהנים נוטלים ידיים — רק האצבעות; והוא הדין לתפילה (הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית] על פי כף החיים [סימן תרי"ג ס"ק ט"ו]; וכן מנהג ארם צובה — כפי ששמעתי מפי ח' רפאל חכים נ"י.

ועיין עוד שם בכף החיים שכתב "ומכל מקום, מי שנוטל [לכהנים] עד הפרק, אין מזניחין אותו" — היות ומרן לא פירש דעתו בענין זה; אך לעומת זה הביא שם ה"כף החיים" לפני זה את דעת הרב "יפה ללב" הסובר שדעת מרן והרמ"א להחמיר ליטול רק את האצבעות. ואולם, כבר כתבתי לקמן הערה 116 — לענין יום כיפור, שמנהג חלב ליטול את כל היד).

(66) ערב ר"ח אלול: — בערב ראש חודש אלול נהגו בארם צובה לצאת לכפר תידף הסמוך — [שם נמצא בית כנסת על שם עזרא הסופר ע"ה] — לתפילות, התרת נדרים, וסליחות (הרב יצחק זעפרי שליט"א. ואולם, מנהג זה התבטל כבר מלפני כשלושים שנה, — ר' חיים דאיה נ"י. אודות מקום זה ישנם כמה מאמרים, ואגודות שונות וחלוקות — ראשית כל אביא כאן מדברי מו"ר ראש על אר"ץ מהר"ר אברהם ענתבי זצ"ל בספרו אהל ישרים [שער הגאולה ד"ה סיבה העשירית — עמוד קפ"ט בהוצאת כה"ר אברהם-אלברט מצרי ע"ה] וז"ל בכל שנה הולכים רוב הקהל [כחלב] לכפר תידף, בעבור לזכות לראות בית הכנסת אשר שם — שהיא בנויה מזמן בית שני; וקבלה בידינו שעזרא הסופר זיע"א היה שם במקום הנורא הזה, וכתב שם ספר תורה עכ"ל. ובקונטרס זכרון דברי אר"ץ — נדפס עם ספר הולך תמים [ד"ה רחוק מאר"ץ — עמוד קל"א בהוצאת כה"ר אברהם מצרי הנ"ל] כתב וז"ל רחוק מארם צובה תשע שעות, יש כפר אחד — שמו תידף, ויש שם בית כנסת גדול; וקבלה בידינו שבעת אשר יצאו מהגולה מכלל — בימי עזרא הסופר

זיע"א, באו לכפר זה, והיתה מחלוקת בענין "חסירות ויתירות", ואמר להם עזרא שכך צריך להיות — ואם לא תאמינו, הריני כותב ספר תורה, ומניח מקום שם הוי"ה ומלינו, ויהי בבקר — אם תמצאו ששם הוי"ה כתוב כהלכתו, אז תדעו כי האמת אתי, וכן עשו — וחתם דלת המערה ההיא; ויהי בבקר, פתחו וראו שכל שם הוי"ה כתוב — ואז בנו שם בית כנסת אצל המערה עכ"ל. ובהמשך דבריו שם כתב: "בכל שנה — בחדש אלול ותשרי, יוצאים שם — מי שנדר בעת צרה, ומדליקין נרות שם על נשמתו [של עזרא הסופר ע"ה]".

ובכתב יד מאת תלמיד חכם אשכנזי, המתאר את העיר חלב ופרכריה — נכתבתי עליו בהקדמה], כתב על ענין זה וז"ל שמעתי מרבנן קשישאי: כשעלה עזרא מבבל לארץ ישראל, בא דרך המקום הנ"ל [תידף] — והרכה מישראל נטמעו בין הגוים, ודיבר להם שיתברו מכל אלה, ויחזיקו בתורת ה'; והם מאשר נשקעו בדרכי הגוים, נשכח מהם תורת ה', ואמרו "מאן לימא לן אשר זאת התורה הנתונה ממרום"? והשיב להם שיכתוב ספר תורה, ויניח אותה במערה, ויחתום כחתימתו — ואם המצא תמצא השמות כתובים, מאת ה' היתה זאת התורה; ועשו כן — וישכימו ממחרת, וימצא כתוב כל השמות על מקומן; ויאמינו בה' וישובו בתורתו, וישבו מדרכיהן עכ"ל. ועוד גירסא נוספת מצאתי בנושא זה נכרגע נעלם ממני מקורה של גירסא זו] — וכה תארו: בשעה שעלה עזרא מן הגולה לירושלים, פגעו בו ערביים ורצו לעכבו — באמרם שלא מאת ה' היה הדבר כי ישובו היהודים לארץ ישראל, וביקשו ממנו אות ומופת על כך; היה בידו ספר תורה אשר טרם נכתבו בו השמות — הכניסו לתוך מערה, ואמר לערביים "שמרו על המערה כל הלילה" — וכך עשו. בבקר הוציא את הספר תורה, והנה כל השמות כתובים; על כן בנו מעל למערה בית כנסת יפה — ובחדש אלול מרבים יהודי חלב לנסוע לשם, לתפילה — עד כאן תוכן גירסא זו. ואולם, כאמור — מנהג זה התבטל בדור האחרון).

(67) לעמוד [ק"ה] — התרת נדרים אות (א): — לענין מה שכתבתי בפנים, כי היו הולכים שלושה תלמידי חכמים לעזרת נשים, כדי להתיר להם נדרים — כך אמנם מנהג ארם צובה היום; ואולם, מלפנים היה המנהג שהתלמידי חכמים הולכים מבית לבית להתיר לנשים, והיו הנשים נותנות להם על זה את שכרם (מפי ח' יוסף אשכנזי, וח' אדמון כהן נ"י).

(68) נוסח התרת נדרים לפי מנהג ארם צובה [על פי "סדר סליחות" להרב יצחק שחיבר שליט"א, ועוד]: נוסח התרת נדרים, הכל בלשון רבים — ומתחיל: שמעו נא רבותינו כל נדר וכו' שנדרנו — עד "על כן היו נא בעיניכם כאילו היינו פורטים אותם" (וכן הוא הנוסח גם בסידור סליחות בית אל, ועוד; ולא נזכר "דיינים מומחים" — וכן ראוי להיות הנוסח — לכאורה, כי כידוע אין צורך להתרת נדרים בדיינים מומחים, אלא בשלשה הדיוטות או יחיד מומחה [למעשה, בכל המחזורים אשר שלטו בהם עיני לא מופיע לשון "דיינים מומחים", מלבד מחזור תפילת ישרים של "מנצור"]. ואולם, כעת מצאתי בספר זמן בית דין [סליחות להרב חמווי זצ"ל — בעל "בית אל" הגנ"ל] שהביא "נוסח מתוקן מלובן ומזוקק" — אשר מופיע בו לשון "דיינים מומחים". ואחרי כן אומרים: אם עברנו על שום דבר שנתחייבנו עליו נזיפה או ארור או נדוי וכו' עד "ושנכשלנו בהם עד היום הזה". ואחרי זה — המתירים משיבים להם: אחינו אתם מותרים לכם וכו' עד "וסר עוונכם וחטאתכם תכופר". ואחר כך אומרים: [התרת קללות] — יהי רצון מלפניך ה' או"א שכל הקללות והארורים והחרמות וכו' עד "אהבך ה' אלוקיך". ולבסוף אומרים "מסירת מודעה" [של השל"ה]; ואומרים אותה בערב ראש השנה ובערב כיפור [וכמובא בפנים] (סדר זה נוהג בחלב עד היום, כפי ששמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י. לענין התוספת הנז' כאן "אחינו אתם" — לא מצאתי לשון זו בשאר הסידורים; וכנראה שהוא נוסח חלב בלבד).

(69) לעמוד [ק"ו] — "סדר סליחות": — לענין הפיוט "למענך אלוקי" — בסליחות של תפילת שחרית ביום כיפור, אומרים אותו בשלימות [ולא רק הבית האחרון] — כפי שמובא כאן בפנים] (ח' אדמון כהן נ"י).

(70) לעמוד [ק"ז] — שם: — לענין מה שכתבתי שאומרים "אלק'א דמאיר", ולא "דרבי מאיר" — לעומת זה, כתב בסידור סליחות בית אל (דף צ"א ע"ב) שיש נוהגים לומר "אלק'א דרבי מאיר", כדי שלא ישתמע "אלק'א דמאיר לעולם"; וזה היפך מה שכתבתי בפנים — שאומרים "אלק'א דמאיר" דווקא, כדי לשלול את המשמעות של "דרבי מאיר" (ועל אף היות

המחבר יליד חלב, לא הזכיר כאן את מנהג אר"ן מולדתו — כדרכו במקומות אחרים).

(71) שם: — לענין "אל רחום שמך" — שמעתי מפי ח' אדמון כהן ג"י שבדרך כלל אומרים אותו [בליל כיפור, וגם] ביום כיפור בבקר — ולא במנחה, מכיון שממהרים — כדי להספיק את ברכת כהנים בזמנה.

(72) שם: — לענין מה שכתבתי שאומרים "בעוד ליל לך קמו", ואחרי זה "למתודה חטאתיו" — כתב ב"בית אל" (דף צ"ו ע"א) וז"ל יש שאינן אומרים אלא "בזכרי"; והאומרים "למתודה", צריכים לומר אחר כך בית אחרון מ"בזכרי" — שהוא "חצות ליל לך קמו", לפי שיש בו זכות אבות עכ"ל (ואולם גם בזה לא הזכיר מאומה ממנהג חלב בזמנו; ועל כל פנים, מכאן סמך למנהג חלב שאומרים את הבית האחרון של "בזכרי על משכבי" — וכאמור בפנים).

(73) שם: — מה שהזכרתי שאומרים פסוק "ויאמר דוד אל גד" לפני נפילת אפיים — זה דווקא בסליחות, אך ב"נפילת אפיים" שלאחר תפילת העמידה, אין אומרים פסוק זה (ח' אדמון כהן ג"י).

(74) ב"סדר סליחות" (להרב יצחק שחיבר שליט"א) — לאחר "שומר ישראל", מובא "שועתינו קבל ושמע צעקותינו יודע תעלומות" — ואחרי זה קדיש תתקבל; ואולם, היום בחלב אין אומרים "שועתנו קבל" (ח' אדמון כהן ג"י. אך מזה שהביא אותו הר"י שחיבר הנ"ל [וכן מופיע גם בסליחות "אמרי פי"] — מה שאין כן בשאר ספרי הסליחות [סידורי "ליוורנו", "מנצור", ועוד] אשר לא נמצא שם כנ"ל, נראה כי אמנם נהגו לאמרו מלפנים בחלב, וכן נוהגים בקהילת החלבים בארגנטינה [עפ"י הר"י שחיבר הנ"ל] — כפי ששמעתי מידידי הרב נסים שעיו ג"י; וכן נוהגים בעיר מרעש [אשר מנהגיה מבוססים על מנהג חלב] — וכפי שהעיד ח' שמואל לוי ג"י. ומענין לענין באותו ענין — לענין מה שכתבתי בפנים ש"בבית נשיא" אשר בחלב, לפעמים היו מתחילים את הסליחות מ"בן אדם" — גם ב"סדר סליחות" הנ"ל מתחיל כך; וכן נוהגים גם בקהילת החלבים בארגנטינה — מפי הרב שעיו הנ"ל).

(75) לעמוד [ק"ח] — בסוף "סדר סליחות": — לענין הספר בית אל הנדפס מחדש בניו יורק, שכתבתי שיצא לאור ע"י הרב צאדק הררי שליט"א — כתב לי ר' יוסף מוצירי נ"י [מניו-יורק — ברוקלין]: "הספר בית אל נדפס מחדש ע"י האדון הנכבד שלמה (סאם) קטאן הי"ו [המו"ל מחזורי שלום ירושלים, וסידור קול יעקב]. — הספר היה ברשות מורנו ורבנו חכם מטלוב [שאול] עבאדי ע"ה; והכתב יד בספר — שלו [הוא המחבר "מגן בעדי"] (אמנם כן הוא כדבריו; ואולם, יש להעיר כי ישנה הוצאה נוספת של ספר בית אל, וזאת ע"י משפחת שרים — בהשתדלות הרב צדקה הררי שליט"א — בניו יורק שנת תשמ"ב).

(76) שם: — לענין מה שכתבתי שחוזרים בסוף "חון תחון", על המלים למנצח וכו' — "חיסורי מחסרא; והכי קתני": פיוט זה — כאמור בפנים, מתחיל "בת אהובת אל קמה" [וכבר מובא ב"מחזור ארם צובה" — משנת רפ"ז]; ואחרי כל בית חוזרים ואומרים "שיר לך מהללת, למנצח על אילת השחר" — ובין שאומרים את הפיוט כולו ובין שאומרים רק מ"חון תחון" והלאה, חוזרים על המלים שיר לך מהללת וכו' (וכך גם נמצא ב"סדר סליחות" להר"י שחיבר הנ"ל, ובסידורי "ליוורנו", ועוד).

(77) לאחר מזמור "שיר המעלות ממעמקים", אומרים קדיש "יהא שלמא" (סדר סליחות להר"י שחיבר הנ"ל; וכן גם שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י, וכן גם נמצא בסידורי "ליוורנו" — ורק ב"בית אל" נמצא "חצי קדיש").

(78) לעמוד [ק"י] — סדר מנגינות הסליחות: — ב"אליך ה' נשאתי" הזכרתי לחן "יקר בית אל"; ויש לציין כי שיר זה מופיע בכתב יד שירים מ"חלב" (בבית הספרים הלאומי [במכון לתצלומי כתבי יד] — "מינכן" מס. 2035; ונמצא בתחילת הכתב יד — במקאם ראש"ט. ועוד יש להעיר כי בכתב יד הנזכר בפנים ישנם שמות נוספים של פיוטים, אלא שלא הצלחתי לפענחם — ומקום הניחו להתגדר!).

(79) לעמוד [קיי"ב] — ערב ראש השנה אות (א): — מה שכתבתי שנוהגים לומר "נעימאין" [לאחר התספורת] — פירושו נעימות, כלומר שמאחל לו שירגיש טוב; ובהמשך "ינעם עליך" פירושו [בורא עולם] יתן לך נעימות. ולעצם הענין, שכתב המחבר [הרב אברהם חמווי זצ"ל] שענין זה קשור להלכה — כמובא בפנים, לא נראה כן, מכיון שכך הוא גם מנהג הערבים בזמן הזה — [לפחות במקומות מסויימים]; ובלי ספק, לא ידע המחבר שגם אצל הגויים מושרש נוהג זה [או שמא בזמנו לא נהגו כן הגויים].

(80) לעמוד [קיי"ג] — שם אות (ב): — לענין מה שכתבתי שהולכים לבית הקברות להתפלל שם — מן הראוי להדגיש כאן כי אין הכוונה לתפילת שחרית [כפי שעלול להתפרש], אלא לתפילה בעלמא — וכפי שהערתי במילואים ל"פסח"; והזכרתי שם את דברי ח' אברהם זעפרני ג"י, שבערב ראש השנה וכיפור אומרים שם תפילת בית עלמין; וכן כתב ב"סדר סליחות" להר"י שחיבר הנ"ל [על תפילת בית עלמין] וז"ל — תפילות שנוהגים להתפלל על בית הקברות; בפרט בערב ראש השנה, ובערב יום הכיפורים עכ"ל. ובחוברת "קיצור דינים" [בשפה הספרדית] מאת הר"י שחיבר הנ"ל כתב: "ואומרים שם תפילות וסליחות, ונותנים צדקה לעניים" (ואולם העיר על כך ח' אדמון כהן נ"י שלא נוהגים היום לומר סליחות בבית העלמין. ולענין נתינת צדקה בבית העלמין — כן כתבו האחרונים כ"אורח חיים" [סוף סימן תקפ"א]).

(81) שם — ליל ראש השנה אות (ד): לענין מה שהבאתי מסידור בית דין ש"העיקר הוא רוביא, לוביא" — אין הכוונה בזה שהוא עיקר ביחס לשאר המינים — [כפי שעלול להתפרש], אלא הכוונה שהעיקר הוא שרוביא הוא לוביא — וביחס לדעה האומרת שלוביא הוא חילבה — ובלשון המשנה "תלתן", וכמו שכתב שם ב"בית דין" — לכן כתב שרוביא הוא לוביא [ולא חילבה]; וכן גם הביא בכף החיים (סימן תקפ"ג ס"ק י') מחלוקת זו, והסיק כמו כן — על פי הפוסקים, שרוביא הוא לוביא.

(82) לעמוד [קי"ד] — שם אות (ה): — לענין מה שכתבתי שמברכים על המינים שאוכלים לסימן טוב, לאחר ברכת המוציא — כך אמנם מנהג חלב היום [בדרך כלל], ואולם בתקופה קודמת נהגו חלק לברך על מינים אלו לפני נטילת ידיים [לאחר קידוש] (ח' אדמון כהן נ"י. ואולם, תמיד היו מביאים את ה"מינים" לשלחן אחרי קידוש — וכפי שכתב הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית]; וכנראה שהטעם לכך כדי שלא תחול ברכת "שהחיינו" — שמברכים בזמן הקידוש, על הפירות המצריכים ברכת שהחיינו — ויוכלו לברך שוב "שהחיינו", על הפירות).

(83) [המובא בסעיף זה הוא מתוך "קיצור דינים" (בספרדית) — מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א].

(א) אכילת הפירות [שאוכלים לסימן טוב] — מנהג חלב לעשות רק בליל ראשון של ראש השנה (עפ"י ספר בני יששכר — [מובא בכף החיים (סימן תקפ"ג אות ז')]; וכן מנהג חלב עד היום, — ח' משה אשכנזי, וח' אדמון כהן נ"י. וכנראה שהעיקר הוא להתחיל את השנה "בסימנא טבא" — וכשם שאומרים "תחל שנה וברכותיה" גם כן רק בליל ראשון).

(ב) ברכת שהחיינו אומרים בשתי הלילות — גם אם אין פרי חדש (על פי השלחן ערוך וכף החיים [סימן ת"ר סעיף ב']; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י — [למעשה, כן דעת הפוסקים — כמובא בכף החיים שם]).

(ג) בין במאכלים הטעונים ברכה ובין במאכלים אשר אינם טעונים ברכה, נוהגים בחלב לומר את ה"יהי רצון" לאחר אכילתם (וכן מנהג חלב עד היום — מפי הנ"ל).

(ד) סדר הברכות על ה"מינים": (1) תמרים. (2) סילקא. (3) רוביא (ואומרים: "יהי רצון וכו' שירבו זכויותינו כרוביא"; ואין מוסיפים "ותלבכנו" — על אף שרוביא הוא לוביא — גם בחלב, וכנזכר בפנים). (4) כרתי. (5) קרעא. (דלעת). (6) רימון. (7) תפוח (אוכלים מרקחת — ריבה של תפוח, מבלי להטביל אותו בדבש; ואומרים: "יהי רצון וכו' שתתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה, מראשית השנה ועד אחרית השנה" [ולא מזכירים "כדבש"].) ושמעתי מר' חיים דאיה נ"י כי לפעמים מטבילים את התפוח בסוכר, אך לא בדבש; וכן כתב בכף החיים [סימן תקפ"ג אות טו"ב]

בשם יפה ללב שטוב לעשותו מסוכר לבן — שהוא בחינת חסד, מלעשותו בדבש — שהוא בחינת גבורה. ולענין הסדר היום בחלב — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י שאין הקפדה בזה, אלא עושים לפי הסדר הנמצא בידם — ובדרך כלל עושים לפי ה"בן איש חי". (8) ראש כבש.

(84) לעמוד [קי"ד] — סדר תפילת שחרית: — בראש השנה — לאחר "ברוך שאמר", אומרים "מזמור שיר ליום השבת"; ואם חל ראש השנה בימי חול, מתחילים (מפסוק ב') "טוב להודות" — ואחרי כן (בין בחול ובין בשבת) אומרים ["ה' מלך", ואחרי זה] "מזמור לתודה" (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י — [וה"ה גם ביום כיפור, וכמובא לקמן ב"מילואים"]. וכך גם נמצא במחזור זכור לאברהם [דפוס ליוורנון]; וכתב שם המפרש וז"ל הטעם שאומרים אותו בראש השנה יום כיפור, לפי שנאמר בו לשון תרועה [הריעו לה' — רמו לשופר]; ונאמר בו "דעו כי ה' הוא אלוקים" [כלומר, לענין יום כיפור] — כן נראה לעניות דעתי עכ"ל).

(85) שם: — כאשר חל ראש השנה בשבת, אומרים "עת שערי רצון" בלבד [וכמובא בפנים, שביום ראשון של ר"ה אומרים "עת שערי רצון"]; ואולם, מזמור "למנצח לבני קרח" ושאר הפסוקים — אין אומרים בשבת, אלא ממשיכים "אשרי" וכו' (ח' אדמון כהן נ"י. מה שכתבתי בפנים, שמקדימים פסוק "מן המצר" — הכוונה לפסוק זה בלבד, ואחר כך ממשיכים כרגיל את שאר הפסוקים, לפי סדר קר"ע שט"ן — וכמובא בסידורים).

(86) לעמוד [קי"ז] — דיני הפיוטים לתפילות ימים נוראים אות (א): — לענין מה שהבאתי שיש נוהגים לומר את הפיוטים בין שירת הים ל"נשמת" — ידועה המחלוקת בענין זה, וכמובא בשלחן ערוך (סימן ס"ח ס"א) ובאחרונים שם; וב"בית דין" — הנזכר בפנים, (דיני פיוטים אות א' דף ע"ז ע"ב) כתב וז"ל אין להפסיק בשום פיוט בין השירה ל"נשמת", כי על פי הסוד אין להפסיק ביניהם; וגם על פי הפשט, נראה דאסור עכ"ל — יעו"ש.

(87) לעמוד [ק"י"ח] — סדר ניגון של ראש השנה: — בסדר הלחנים [של ראש השנה וכיפור] לא נזכר: שועת עניים, אל ההודאות, ו"כתר" של מוסף; ואמנם שמעתי מר' חיים דאיה נ"י כי עד היום בחלב לא שרים קטעים אלו בימים נוראים, אלא אומרים אותם כל הקהל ביחד — ב"קול תחנונים" (ורק "כתר" של שבת שובה, שרים — כמובא בפנים, בלחן "ינוב פי" [או בלחן "יצו האל", וכדומה — מהלחנים של ימים נוראים]).

(88) לעמוד [ק"י"ט] — תפילת מנחה אות (א): — לענין מה שכתבתי בשם ח' מרדכי כבאסו נ"י, שלפני תפילת מנחה של ראש השנה אומרים את פרשת העקידה — העיר לי הלה שכן מנהג ארם צובה ביום כיפור בלבד [לפני תפילת מנחה], אך בראש השנה אין אומרים "פרשת העקידה" לפני מנחה כלל (וכן גם מנהג חלב לאחרונה — כפי ששמעתי מפי ר' נסים זעפרני נ"י. ועיין בכף החיים [סימן תרכ"ב ס"ק ד'] — לענין תפילת מנחה של כיפור, שכתב וז"ל ומנהג בני ספרד לומר פרשת העקידה, ואחר כך אומרים מזמור "למנצח על הגתית" ומתפללין מנחה; וכן הוא מנהג חסידי בית-אל עכ"ל. ובמחזור אהלי יעקב [ליום כיפור] כתב בשם מהר"ם די לונזנו: "הזמן היותר ראוי לומר פרשת העקידה הוא בזמן תפילת המנחה, ויותר במנחת יום הכיפורים — כי נעקד באותה שעה"; וכתב על זה שם במחזור הג"ל וז"ל דבר זה אינו מוסכם, דאיכא למאן דאמר שכראש השנה היתה העקידה, ויש אומרים שבניסן היתה, ויש אומרים שביום כיפור היתה עכ"ל. ואמנם כרוך המחזורים מזכירים ענין זה לפני מנחה של כיפור; ואילו במנחה של ראש השנה, לא מצאתי כעת סידור המזכיר את ענין העקידה).

(89) שם אות (ב): — לענין מה שכתבתי שאומרים "אבינו מלכנו" בראש השנה שחל בשבת — כן כתב גם הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית]; אלא שלאמיתו של דבר, גם בראש השנה שחל בחול — כמו בשבת, מדלגים את הקטעים שנזכר בהם ענין חטא ועוון (ר' נסים זעפרני נ"י. וכן גם מופיע בסידורים — וכפי שהביא בספר ארץ חיים [סימן תקפ"ד סעיף א'] בשם האחרונים, ושכן מנהג כל ארץ ישראל, כבר מתקופה קדומה. ועיין עוד בכף החיים [סימן תקפ"ד ס"ק ו'] שהביא בשם "שער הכוונות"

שישנם מאמרים חלוקים בוודו, לענין אם מותר להזכיר חטאים בראש השנה).

(90) שם אות (ג): — לענין מה שהצעתי — כאשר חל ראש השנה בשבת, לדחות אמירת "תשליך" ליום השני [שלא כמנהג ארם צובה מלפנים], היות והיום בכל מקום יש רחובות שרחבם ט"ז אמה [והם רשות הרבים מן התורה, לפי דעת פוסקים רבים] — נראה לומר כי אילו היה קיים מצב זה בארם צובה מלפנים היו דוחים את ה"תשליך" ליום השני. ועוד — חוששני מחטאת, שאנשים יאמצו מנהג זה, באמרם שהוא מנהג חלב — מבלי לשים לב לאמור לעיל, שמנהג זה התחיל בזמן שהיתה רשות הרבים מדרבנן לכל הדיעות — וכמבואר (ומעבר לים, יתכן שיש רשות הרבים מן התורה לכל הדיעות — מכיון שעוברים שם ששים רבוא; וחוץ מזה, בכביש בין עירוני — יש הסוברים כי חל דין רשות הרבים מן התורה לכל הדעות, על אף שלא עוברים שם ששים רבוא); וידוע לנו גם, כי ישנם אנשים אשר המנהג "אומר" להם יותר מההלכה; ואם כן "מי לא יירא ביום דין" — לעשות מעשה לסתור, להשליך את החטאים — [ולפני זה], ואחרי זה ליכנס לספק חילול שבת — החמור מעבודה זרה, בבחינת "ראשון לחשבון עוונות" (ואמרתי על זה בדרך הלצה, שאולי עדיף בכל שנה לעשות תשליך דווקא [או גם] ביום השני — שמא ישל בעבירה ביום השני, ויצטרך שוב לעשות תשליך). וגם צריך לדעת תמיד, לא לעשות עיקר מהמנהג ביחס להלכה — מה עוד שמנהג הגר"א, שלא היה יוצא לתשליך כלל [אלא היה עושה בבית או בבית הכנסת]; ועוד כתב בספר היכל עבודת השם (חלק ב' עמוד קפ"ו) "בקהילות התימנים יש נוהגים מנהג תשליך, ויש שאינם נוהגים". ולסיום: הרי כתבתי בסוף הסעיף — לעיין בשו"ת יחזה דעת (חלק א' סימן נ"ז); ובוזה רמזתי שאינני לוקח על עצמי לפסוק ב"סכינא חריפא", על פי מה שכתבתי שם.

(91) כאן המקום להוסיף פרטים אחדים, השייכים לתפילות ראש השנה [וכיפור]: (א) בתפילת העמידה אומרים "שהשלטן" — השיין וטיית בקמץ, ולא כפי שמוכא בחלק מהסידורים — השיין בחיריק והטיית בחולם (ואולם, כך נמצא ב"מחזור ארם צובה" — השיין בחיריק והטיית בחולם).

(ב) בתפילות העמידה של הימים הנוראים אומרים "עושה השלום" [עם תוספת אות ה'א], וכן בקדיש תתקבל; ובשאר המקומות אומרים "עושה שלום" — כרגיל (ח' אדמון כהן נ"י. לענין "השלטן" — עיין בכף החיים [סימן תקפ"ב ס"ק ל"ז]. ולענין "עושה השלום", עיין בכף החיים [סימן נ"ו ס"ק ל"ח] שכתב שלא מצאנו בשום מקום שצריך לומר "השלום" בקדיש אלא רק בתפילת העמידה, ולכן אין לומר כן כי אם בקדיש תתקבל שלאחר העמידה — מכיוון שהוא במקום "עושה שלום" של חזרת הש"ץ. ואולם ב"סדר סליחות" [להרב יצחק שחיבר שליט"א], וכן בסליחות "אמרי פי", נמצא "עשה השלום", בקדיש תתקבל שלאחר הסליחות; וכן המנהג בחלב היום, שבקדיש תתקבל שלאחר הסליחות גם כן אומרים "עושה השלום"; ובכל קדיש תתקבל כן הוא המנהג — גם בערבית שאין בה חזרת הש"צ, — הרב יצחק זעפרני שליט"א).

(ג) ראש השנה שחל בשבת, וכן בכיפור — בתפילת העמידה, אין אומרים "אלוקינו ואלוקי אבותינו רצה נא במנוחתנו" אלא מתחילים "קדשנו במצוותיך" (יעויין ב"כף החיים" [סימן תקפ"ב ס"ק מ"ח] שהביא בזה מחלוקת. ובשו"ת יביע אומר [חלק א' סימן ל"ח] הביא מ"מעשה רב" שלא לומר כן אפילו ביום טוב שחל בשבת [כל שכן בראש השנה וכיפור שאין לאמרו], וכן כתב בספר נתיבי עם [חלק א' עמוד ר"ל] שמלבד בני בבל, הרי שאר עדות המזרח אינם אומרים "אלוקינו ואלוקי אבותינו" אפילו ביום טוב שחל בשבת — כאמור, יעו"ש שהאריך בזה. וכן הוא מנהג חלב, כאמור — וכפי שהבאתי גם ב"מילואים" להלכות יום טוב" [הערה 45]).

(92) עשרת ימי תשובה: — הטועה בתפילה בעשרת ימי תשובה, ואמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" כרגיל — במקום לומר "המלך המשפט", מנהג ארם צובה שאינו חוזר לראש התפילה (על פי "קיצור דינים" [בספרדית] מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א; וכן גם שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י. [ולענין ברכת "מעין שבע", פסק הר"י שחיבר הנ"ל — עפ"י שו"ת יביע אומר, שאם אמר "האל הקדוש" במקום "המלך הקדוש" ונזכר לאחר סיום הברכה — אינו חוזר; וכנראה שכך גם מנהג חלב, אלא שלא התברר לי פרט זה — מכיוון שאין זה דבר שקורה תמיד]. לענין "המלך המשפט", כידוע ישנה מחלוקת גדולה — יעויין בכף החיים [סימן

ק"ח ס"ק א' שכתב בשם שיירי כנסת הגדולה שיש לומר שגם דעת מרן שאם אמר "מלך אהב צדקה ומשפט" אינו חוזר; וב"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' נצבים אות י"ט] כתב וז"ל אף על גב דמרן ס"ל חוזר, קיימא לן ספק ברכות להקל אפילו נגד מרן עכ"ל — [הביאו בכף החיים שם]. אך לעומת זה, בסידור בית אל להרב אברהם חמווי זצ"ל [מגדולי רבני ארם צובה] כתב: "ואם טעה ואמר מלך אהב צדקה ומשפט, חוזר"; וכך גם פסק בספר זכור ליצחק [סימן ג'] להרב יצחק הרדי זצ"ל, ובשו"ת כנסת ישראל להרב ישראל ששון זצ"ל — אף הם מרבני ארם צובה. ולפי זה נראה כי מנהג חלב מלפנים, שחוזרים משום "המלך המשפט"; ועל כל פנים, בארץ ישראל המנהג שחוזרים — כמובא בספרי האחרונים — ביניהם ספר ברכת יוסף [חלק ב' דף ע"א עמוד א'] להרב יוסף ידיד הלוי זצ"ל [גם הוא מגידולי האר"י]. ועיין עוד בשו"ת יחזה דעת [חלק א' סימן נ"ז] שהאריך בזה; והזכיר שם את הספרים זכור ליצחק וברכת יוסף, הג"ל).

(93) **צום גדליה** — ושאר תעניות: — לענין המזמורים לתעניות המופיעים בסידורים, בתפילת שחרית — לאחר שיר של יום — מנהג ארם צובה שלא לומר אותם (ואמנם, לא בכל הסידורים מופיעים מזמורים אלו); והוא הדין גם שלא אומרים מזמור "למנצח לבני קרח מזמור" — למחרת יום כיפור [ורק את מזמור מ"ט — שאומרים בבית האבל, נוהגים לומר]. וכן גם בתפילת מנחה בתענית ציבור, אין אומרים מזמור "תפילה לעני" (ר' נסים זעפרני, וחי' אדמון כהן נ"י. — וזה שלא כמובא ב"סדר סליחות" [להרב יצחק שחיבר שליט"א] — מזמורים, לצום גדליה, ועשרה בטבת, ולמחרת יום הכיפורים).

(94) **לעמוד [קכ"ב] בסוף "סדר מנגינות התפילה לשבת שובה"**: — לגבי הפיוט "יה איום", יש להוסיף עוד מקורות: (א) ב"מחזור ארם צובה" ישנם עשרות פיוטים וסליחות הנאמרים באשמורת הבקר של ראש השנה — בין הפיוטים מופיע גם פיוט זה. (ב) בסידורי "ליוורנו", לאחר תפילת מוסף של יום כיפור. (ג) בתחילת סדר ההושענות של הושענא רבא (ועוד יש לציין כי הפיוט "יצו האל" הנזכר בפנים, גם הוא נמצא ב"מחזור ארם צובה" — בתפילת צום גדליה [בהוצאת ש' רפ"ז, מופיע בדף תקכ"ב; ובהוצאת ש' ש"כ — בחלק השני דף ס"ה]).

(95) בערב כיפור אומרים "מזמור לתודה" (קיצור דינים [בספרדית] מאת הרב יצחק שחיבר שליט"א — על פי כף החיים [סימן תר"ד ס"ק כ"ג]; וכן מנהג חלב עד היום, — ח' אדמון כהן נ"י. יעויין שם בכף החיים על דברי הרמ"א — שאין אומרים "מזמור לתודה", שכתב על פי האחרונים שמנהג ספרד לאמרו גם בערב כיפור. נוטעם מנהג אשכנז, שאין אומרים "מזמור לתודה" בערב כיפור — כידוע, משום שאדם המקריב קרבן תודה בערב כיפור, הרי הוא ממעט את זמן אכילתו — שהוא יום ולילה עד חצות, היות ובלילה כבר נאסר באכילה, משום יום כיפור).

(96) לעמוד [קכ"ד] — ערב כיפור אות (ד): — לענין מה שכתבתי שלא מקפידים לאכול לחם, בסעודה המפסקת בערב כיפור — העיר הרב שריה דבליצקי שליט"א: "בשערי תשובה" (לרבינו יונה — שער רביעי אות ט') כתב "בשאר ימים טובים אנחנו קובעים סעודה, לשמחת המצוה וכו' — ומפני שהצום ביום כיפור, נתחייבו לקבוע הסעודה בערב יום כיפור, — כלומר שסעודת ערב כיפור באה במקום יום כיפור; וב"מכילתא" (פ' בשלח פרשה ה') מובא שגם ביום כיפור — כמו בשבת, לא ירד המן; ואם כן — לפי הנ"ל "בשערי תשובה", כשם שבשבת ויום טוב צריך לבצוע על לחם משנה (זכר למן שירד כפול בערב שבת וחג), כן בערב כיפור צריך לחם משנה; ולפי זה, נראה שישנה הקפדה לאכול לחם דווקא — וכן מנהג ישראל, במיוחד בסעודה המפסקת — עד כאן דברי הרב שריה דבליצקי הנ"ל. וכן כתב בסידור בית כפורת (כ"א ע"ב — דיני סעוד"מ אות ט') "נוהגים לבצוע על לחם משנה, בסעודת ערב כיפור".

(97) שם אות (ה): — לענין מה שכתבתי שפורשים פרוכות על חלונות בית הכנסת וקירותיו; וכן בסוכות, תולים פרוכות על דפנות הסוכה — יעויין בספר סוכה כהלכתה (פרק ז' סעיף ג' עמוד 95) שהביא בשם האחרונים מנהג זה שתולים פרוכות על דפנות הסוכה "דכיוון שנהגו — הרי זה כאילו התנה מראש"; ובסוף הספר ב"הוספות ותיקונים" כתב בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א: "לכאורה אין להתיר אלא במקום שנהגו". ובלוח "דבר בעתו" (שנת תש"נ — עמוד קמ"ה) כתב כן בשם לוח לארץ ישראל (להגרי"מ טיקווינסקי), אשר הוסיף על זה: "ויתכן שההיתר הוא לפי שיש להן רק קדושת בית הכנסת" (כלומר, שאין להם דין תשמיש קדושה

אלא קדושת בית כנסת כנ"ל, ולכן מותר לתלותם בסוכת בית הכנסת; וכן גם מה שהבאתי שמנהג חלב לתלותם בסוכה, מדובר דווקא בסוכת בית הכנסת).

(98) שם אות (ו): — לענין מה שהבאתי שנוהגים בחלב שלא לברך על הדלקת נרות בערב כיפור — כן כתב גם הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית]; וכתב עוד שם שבכית כנסת מדליקים נרות לכבוד היום בשביל המשפחה; וחוץ מזה מדליקים לעילוי נשמת ההורים (עפ"י שלחן ערוך [סימן תר"ן] וכף החיים [שם ס"ק כ"ד וכ"ז]) — וכן מנהג חלב היום, כפי ששמעתי מח' אדמון כהן נ"י).

(99) לעמוד [קכ"ו] — סדר תפילת ערבית [של כיפור]: — לענין מה שכתבתי, שכנראה עד אז [תקופתו של הרב אברהם ענתבי זצ"ל] לא נהגו בחלב לומר "כל נדרי" פעם רביעית — על פי משמעות סידור בית כפורת; אכן לפני כן שם ב"כית הכפורת" (דף מ"ב ע"א אות ט"ב) כתב וז"ל בארצנו אר"צ חליב נוהגים — הש"צ [שהוא] הרב אומר [כל נדרי] והקהל — פעם א', וכן עד ג' פעמים עכ"ל.

(100) שם: — לענין מה שהבאתי שמנהג ארם צובה שהרב אומר "ברכו", והחזן ממשיך את תפילת ערבית — הגני יוסיף להפליא על זה, היות וכתב המשנה ברורה (סימן רל"ו ס"ק א') שאין להפסיק בין "ברכו" לערבית, מכיון שהכל המשך אחד — וכדין בין הפרקים; ואם כן, לכאורה היה מן הראוי שהשליח ציבור יתחיל מ"ברכו".

(101) שם עמוד [קכ"ז]: — מה שכתבתי שאחרי "והצועקים בשביהם", אומר החזן רחם רחם וכו' — אינו מדויק; וצ"ל: אחרי "והצועקים בשביהם" אומרים "ה' שמעה" [כלומר, הסדרה השניה של פסוקים הפותחת "ה' שמעה" עד "חדש ימינו כקדם" — כפי שנמצא בסידורי "ליוורנו"], ואחרי זה אומר החזן רחם רחם וכו' (ושאר הפיוטים הנמצאים בסידורים, לא אומרים בחלב כלל. ומה שכתבתי שלא אומרים "שבט יהודה" — אמנם כן הוא;

ואולם לחנם נכתב כאן, מכיוון שגם בשאר קהילות ישראל לא אומרים אותו בליל כיפור. ומה שכתבתי על הנוסח "רחם תרחם" שאינו נמצא בסידורים — אמנם בסדר תפילת ערבית של כיפור [כנראה] לא נמצא באף סידור, אך כעת מצאתי נוסח זה במחזור לראש השנה זכור לאברהם [הוצאת "ליוורנו"] בבקשות שלפני הסליחות [דף ו' ע"א] על התחינה "ה' אלוקי צבאות יושב הכרובים": — יש נוהגים לאמרו במקום "שבט יהודה" כדלקמן — ואז מוסיפין זה "רחם תרחם עלינו צור שוכן מרומים", אל מלך וכו' — [ועיין בפנים — ב"סדר סליחות", שכתבתי כי אמנם היה הרב שלמה זעפריני זצ"ל אומר את התחינה הנ"ל — במקום "שבט יהודה", בערב ראש השנה ובערב כיפור]. ולאור האמור, נראה לומר שבתקופה מסוימת אמנם אמרו "שבט יהודה" — אשר בסופו נמצא "שועתנו תעלה" הנזכר בפנים, ובתקופה אחרת נהגו לומר "ה' אלוקי צבאות" — אשר בסופו נמצא "רחם תרחם" הנ"ל [כך נמצא בסידורים]; או יתכן שה"מוסתערבים" נהגו כך, וה"ספרדים" כך; ולימים ביטלו את אמירתו — ובמקום זה נהגו לומר רק את הקטע האחרון מפיוטים אלו — "מר כדאית ליה, ומר כדאית ליה" — פעם קטע זה ופעם השני, וכמובא בפנים).

(102) כאשר חל כיפור בשבת — כמו בכל החגים, אומרים בערבית — לאחר קדיש תתקבל, את המזמורים של יום כיפור; ואין אומרים "מזמור לדוד ה' רועי" (ח' אדמון כהן נ"ו).

(103) לעמוד [קב"ח] — שחרית אות (א): לענין מה שכתבתי שמנהג ארם צובה שלא מברכים ברכת "שעשה לי כל צרכי" — כן כתב גם הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית] בשם ספר קשר גודל [להחיד"א זצ"ל] (ומה שכתבתי בפנים "יתכן שהיו מברכים ברכות השחר בבית" — כן הוא האמת היום, כפי שכתבתי בפנים ב"ברכות השחר" אות ג'. ועיין לעיל ב"מילואים" לתשעה באב הערה 57).

(104) שם אות (ב): — לענין הפיוטים, כבר כתבתי למעלה בפנים — לגבי ראש השנה, שאומרים [היום בחלב] את כל הפיוטים לפני "ברוך שאמר"; וכן המנהג ביום כיפור — והסדר הוא כלהלן: (א) אלוקים

אלי אתה. (ב) שנאנים. (ג) ברוך אשר אשש (ובסידור בית הכפורת [דף קנ"ו סוף ע"א] כתב ז"ל בארצנו אר"צ חליב נוהגים לומר פיוט "שנאנים" אחרי השירה — קודם "נשמת" עכ"ל; ואולם כאמור, מנהג חלב היום לומר את כל הפיוטים לפני "ברוך שאמר").

(105) לעמוד [קכ"ט] — שם אות (ג): — הוא הדין שאומרים גם "ברוך שמיה" — בשחרית של כיפור, אלא שלא הזכרתי את זה כאן, היות והוא דבר פשוט (וכפי שכתבתי ב"מילואים" לראש חדש, שאומרים [בחלב] "ברוך שמיה" בכל שבת וחג, בתפילת שחרית. וכאן המקום לציין כי בראש השנה וכיפור, וכן בכל החגים — אומרים בחלב, בזמן הוצאת ספר תורה "רכונו של עולם מלא משאלותי" [של האר"י ז"ל] בלבד; ואין אומרים נוסח "יהי רצון" המובא בספר חמדת ימים [מכיוון שיש המייחסים ספר זה לנתן העזתי — מאנשי הכת של שבתי צבי], — ח' אדמון כהן נ"י. ושמעתי מפי הרב משה חזיד נ"י בשם הרב יצחק שחיבר שליט"א כי מלפנים בחלב היו הרבנים נוהגים לומר "יהי רצון" זה, אלא שהרב משה טוויל זצ"ל היה מתנגד לאמרו [וכנראה שלבסוף "דידן נצח", ולכן היום בחלב לא אומרים אותו].

(106) לענין ודוי "על חטא" שבסוף תפילת העמידה — לפי סדר א' ב', הביא בכף החיים (סימן תר"ז ס"ק י"ט) בשם כמה אחרונים לומר אחרי זה גם ודוי על פי סדר תשר"ק (כלומר — סדר א' ב', בצורה הפוכה); וכן מנהג חלב [וכמובא בחלק מהסידורים] [ח' אדמון כהן נ"י. ואולם בסידורי "ליוורנו" לא מופיע "וידוי תשר"ק"].

(107) בתפילת שחרית של יום כיפור אומרים "מזמור לתודה" (וכנזכר למעלה ב"מילואים" הערה 84 — לענין ראש השנה).

(108) בענין "ובכן נקדישך מלך" ב"חזרה" ביום הכיפורים (ידוע שהמקובלים נמנעים מלאמרו) — בחלב היה המנהג שרק הסומך העומד ליד השליח ציבור — [ולא הש"צ], והקהל ביחד היו אומרים אותו; כנראה שמחשיבים את זה שלא מענין העמידה, ואולי יהיה כהפסק בתפילת שליח ציבור; וזה

המנהג הוא קדום מימים ימימה [אך המחזוריים שהדפיסום אנשי הקהילה החלבית בניו-יורק השמיטום לגמרי; וברור שעשו זה מאהבת הקיצור, ולא מטעם אחר. ופה (בארגנטינה) נהגנו אנחנו לומר רק הקטע הקצר האחרון מהנ"ל — יראה לובשים וכו'; והקהל עונים, והש"צ שותק] (מתוך מכתב של הרב יצחק שחיבר שליט"א, אל הרב משה חדיד נ"י — הנמצא תחת ידו של הלה. מה שכתבתי בראש הסעיף שהמקובלים נמנעים מלאמרו, הוא קיצור לשונו של הר"י שחיבר הנ"ל — וכפי שכתב אלי הר"מ חדיד הנ"ל. וכן מנהג חלב היום, שאומרים בחזרת הש"ץ בכל התפילות "ובכן נקדישך מלך" — הסומך והקהל, ואילו החזן שותק; ואומרים אותו במהירות, ללא מנגינה, — ח' אדמון כהן נ"י).

(109) לעמוד [ק"ל] — ניגוני תפילות יום כיפור: — לענין מה שכתבתי על הפיוט "אלוקים אלי אתה" שנמצא בסידורי "ליוורנו", לפני "ברוך שאמר" — כעת התברר לי שנמצא גם בשאר הסידורים, אלא שהיום [כמדומני] ברוב הקהילות לא אומרים אותו; ואולם בחלב אומרים אותו עד היום [לפני "ברוך שאמר"] (כפי שכתבתי ב"מילואים" למעלה הערה 104).

(110) שם — מוסף אות (ב): — כדי לקיים את הכתוב "ודעת שפתי ברור מללו", אוסיף הסבר: אומרים "אוחילה" אך ורק לפני תפילת החזרה של מוסף ונעילה [ביום כיפור]; ו"אתאנו לחלות", אין אומרים לעולם לפני חזרת הש"צ — וכפי שאכן מוכן מתוך מה שכתבתי בפנים.

(111) ב"כתר" למוסף של יום כיפור — כאשר מגיע השליח ציבור ל"איה", מאריך בו במיוחד — כדי שהציבור יאמר בינתיים נוסח "יהי רצון" [הנדפס בסידורי "ליוורנו"] (وهוא הדין גם בשבת, מאריך ב"איה" כדי לקבל תוספת נשמה. ועוד בענין "כתר" של מוסף ונעילה ביום כיפור — אומרים: "כדבר האמור על יד ישעיהו נביאך". — כל המובא בסעיף זה הוא מפי ח' אדמון כהן נ"י).

(112) תפילת מנחה של יום כיפור: — בזמן הוצאת ספר תורה של

מנחה, אומרים "רבונו של עולם אדון הרחמים והסליחות" הנרפס בסידורי "ליוורנו" [ואולם, אין אומרים "אל ארך אפים" — המובא גם כן בסידורי "ליוורנו" (ח' אדמון כהן נ"י)].

(113) בתפילת מנחה של כיפור, אין אומרים קדיש לאחר קריאת התורה (הרב יצחק שחיבר שליט"א בחוברת "קיצור דינים" [בספרדית]; וכן גם מנהג חלב היום — ואומרים קדיש רק לפני תפילת העמידה, לאחר ששרים "יגוב פי" [הנזכר בפנים], — ח' אדמון כהן נ"י. ועיין בכף החיים [סימן תרכ"ב ס"ק י"ב] שהביא דעה שאומרים קדיש לאחר קריאת התורה; ומסיק שלא לאמרו אחרי קריאת התורה, ושכן המנהג).

(114) כאשר חל יום כיפור בשבת — בברכת "על התורה" שלאחר ההפטרה, מסיימים "מקדש השבת וישראל ויום הכיפורים" (על פי "קיצור דינים" מאת הרב יצחק שחיבר הנ"ל; והוא על פי דברי מרן בשלחן ערוך [סימן תרכ"ב ס"ב] ושלא כדעת הרמ"א [שם בהגה] שכתב שלא אומרים ברכת "על התורה" במנחה של כיפור. והוא הדין לפי מרן שמזכיר "שבת" גם באמצע הברכה — וכמו שכתב שם בשלחן ערוך — [בפנים הבאתי ב"סדר קריאת הפטרה" אות (ב) ענין דומה, לגבי שבת חול המועד, כיצד הוא נוסח הברכה הנ"ל; ובכף החיים הנזכר שם מביא שיש המחלקים בין הזכרת החג באמצע הברכה לבין הזכרתו בסיום הברכה — יעו"ש]. וכן מנהג חלב היום שאומרים — במנחה של כיפור, ברכת "על התורה"; וכשחל בשבת, מזכירים גם "שבת", כאמור, — הרב יצחק זעפרני שליט"א).

(115) תפילת הנעילה: — את הסליחות של תפילת הנעילה מתחילים ב"שבט יהודה" — וכפי שנמצא בסידורי "ליוורנו"; וזה שלא כמובא בסידורים אחרים — להתחיל מהקטע "זכור בניך בארץ לא להם", כדי שלא לומר את המלים [שבט יהודה] בדוחק ובצער — משום שאין לעורר צער בשעה זו (ח' אדמון כהן נ"י. ואמר שברוך כלל — היום בחלב, נמשכים אחרי הנוסח של סידורי "ליוורנו").

(116) לעמוד [קל"ב] — נעילה אות (ב'): — לענין מה שהבאתי שמנהג חלב ביום כיפור ליטול את ידי הכהנים במי-ורדים [מזהאר] — עיין בכף החיים (סימן קכ"ה ס"ק מ"ד, וסימן תקי"א ס"ק מ"ח) שהאריך בענין מנהג זה, מצד מוליד ריח ביום טוב.

ומענין לענין באותו ענין: כידוע, ישנה מחלוקת לגבי נטילת ידי הכהנים ביום כיפור, אם נוטלים את כל היד או רק את האצבעות — יעויין בזה בכף החיים (סימן תרי"ג ס"ק ט"ו); וב"קיצור דינים" [בספרדית] כתב — לגבי תשעה באב, שנוטלים רק את האצבעות; ואילו לגבי יום כיפור כתב "הכהנים נוטלים ידים" — בודאי כוונתו כמו בתשעה באב, שנוטלים רק את האצבעות (וזכר לדבר, מה שכתב שם בכף החיים — על דברי הרמ"א שכתב בהגה "וכן כהן העולה לדוכן נוטל ידיו", שכוונתו על האצבעות בלבד — היות ודבריו אלו חוזרים על דברי ה"שולחן ערוך", המדבר על נטילת האצבעות. ואמנם, כך היה מנהג חלב מלפנים — כפי ששמעתי מפי ח' רפאל חכים נ"י). ואולם, מנהג ארם צובה היום ליטול לכהנים את כל היד (ח' אדמון כהן נ"י). ועוד בענין נשיאת כפיים: מה שכתבתי שבדיעבד נושאים כפיים גם לאחר השקיעה — עיין בכף החיים (סימן תרכ"ג ס"ק כ"ב) שהביא דעות שבדיעבד אפשר לברך ברכת כהנים גם בלילה ודאי — ולא רק בבין השמשות.

(117) שם אות (ג): — בסעיף זה קיצרתי "במקום שאמרו להאריך" — וכך צ"ל: לאחר "ויעבור" האחרון אומרים "שמע ישראל" עד — ה' הוא האלוקים וגו', ופסוק וכו' (מסגנון זה מובן שמקדימים את הפסוק "קראתי בכל לב", ואחרי זה אומרים "ה' הוא האלוקים"; וכך אמנם מנהג חלב [כפי הנוסח בסידורי "ליוורנו", ושלא כנוסח הנמצא בסידורי "מנצור"], — ר' נסים זעפרני נ"י, וח' אדמון כהן נ"י; וכן כתב בכף החיים [סימן תרכ"ג ס"ק כ"ט] שאומרים "ה' הוא האלוקים" בסוף).

(118) מוצאי כיפור: — במוצאי כיפור מתחילים תפילת ערבית כרגיל; ואומרים "קדיש" לפני ערבית, ואחרי זה "והוא רחום" (ח' אדמון כהן נ"י. ואולם בסידורי "ליוורנו" לא מופיע כאן קדיש).

(119) לעמוד [קל"ב] — מוצאי כיפור אות (א): — לענין מה שכתבתי שלא מברכים על בשמים בהכדלה, גם כאשר חל כיפור בשבת — כן כתב גם הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית].

(120) לעמוד [קל"ג] — שם אות (ב): — לענין ברכת הלבנה, שכתבתי שאומרים אותה במוצאי כיפור — כן כתב גם הר"י שחיבר הנ"ל [שם] (והוא כדעת הרמ"א [סימן תכ"ו ס"ב], ושלא כדעת ה"לבוש" האומר לכרך לפני כיפור — כדי להרבות זכויות.

אולם מה שכתבתי בפנים, שיש להסתפק בכוונת "מחזור ארם צובה" אם דווקא במוצאי כיפור שהוא גם מוצאי שבת, אז ממתנינים — ולא מברכים לפני כיפור, או שמא גם כאשר חל כיפור בחול מברכים במוצאי כיפור — לכאורה אין מקום לספק זה כלל, מכיון שהטעם להידור של ברכת הלבנה במוצאי שבת הוא היות ר"הוא מבושם ובגדיו נאים" [לשון השלחן ערוך שם]; וזה שייך גם במוצאי כיפור אשר חל בימי החול).

(121) לעמוד [קל"ד] — ברכת לישב בסוכה אות (ב): מה שכתבתי שבלייל שני מברכים "שהחיינו", ואחרי כן "לישב בסוכה" — כן כתב גם הרב יצחק שחיבר שליט"א ב"קיצור דינים" [בספרדית] (ומוכן מאליו שגם בלייל שני עומדים בשעת ברכת לישב בסוכה, ואח"כ שותים את היין בישיבה — כמו בלייל ראשון).

(122) שם אות (ג): — בענין ברכת לישב בסוכה מעומד, קיים אי בהירות — ואפרש את שיחתי: מה שעומדים בזמן ברכה זו — לפי הסוברים כן, מקורו הוא מדין "עובר לעשייתן" בברכת המצות — וכמובא בשולחן ערוך (סימן תרמ"ג סעיף א'); והוא שיטת הרמב"ם הסובר שהמלים "לישב בסוכה" פשוטם כמשמעם — דהיינו "לשבת", ולכן צריך לעמוד בשעת הברכה, כדי להקדים את הברכה לקיום — ישיבה, כאמור. ועיין שם בכף החיים (אות ט') שהביא מהבית יוסף — בשיטת הרמב"ם הנ"ל, שכתב שכל ז' הימים מברכים לישב בסוכה בעמידה; וכן הוא דעת מרן בשו"ע — אשר

בכלל לא הזכיר את הדעה השניה (ורק הרמ"א הוא שהזכיר שם את דעת הרא"ש הסובר כי נוסח "לישב בסוכה" הוא על פי הפסוק "בסוכות תשבו" — תדורו, ואין הכוונה לישיבה דווקא — ולכן לא משנה אם מברך בעמידה או בישיבה); ולפי זה — מה שכתבתי שלפי מחזור ארם צובה צריך לעמוד בכל פעם שמברכים "לישב בסוכה" — ולא דווקא בקידוש של הלילה — כן הוא האמת; וצ"ע על מנהג חלב שמברכים "לישב בסוכה" בישיבה, בקידוש של היום — וכנראה שמכיוון שמברכים "לישב בסוכה" אחרי ברכת "הגפן", לא הטריחו שוב לעמוד, לאחר שישבו בברכת הגפן, מה שאין כן בלילה שממילא עומדים, ואחר כך יושבים — כדי לשנות את היין — [ככתוב בפנים], אין בזה שום טרחא, ורק מקדימים לשבת בשעת ברכת "שהחיינו" (ולא יועיל לנו לתרץ שנהגו לשבת בקידוש של היום כבר לפני זמן מרן, ומנהג זה ותיק — ולא קבלו את דעת מרן בזה — וכפי שמצוי בהרבה מנהגים, שהרי "מחזור ארם צובה" נדפס בשנת רפ"ז — עוד לפני התפשטות השלחן ערוך — ומשם הרי משמע כאמור, שבירכו "לישב בסוכה" בעמידה, תמיד — וכדעת מרן). ועיין שם בכף החיים (אות י"ט) שכתב בשם ספר יפה ללב (חלק ב' אות ג') וז"ל, האף אמנם דבקידוש היום המנהג הוא מיושב — בין בשבת בין ביום טוב, מיהו בחג הסוכות טוב שיהיה בעמידה אפילו בקידוש של יום, כדי לברך ברכת "לישב בסוכה" מעומד — יעו"ש עכ"ל הכף החיים. ובספר היכל עבודת השם (עמוד רמ"א) כתב "בקידוש שחרית מברכים על הסוכה אחר ברכת היין, ומעומד". ואחר הדברים האלה, נראה לי שנפלה טעות ב"מחזור ארם צובה" הנ"ל; ובמקום "סוכה" צ"ל "עומר" [שעל זה מדובר שם] — וכידוע שכתוב ב"עומר" בקמה — רמז שצריך לקום בשעת הספירה, ומזה לומדים לציצית ולולב ע"י גזירה שוה "לכם — לכם"; ולעולם בסוכה לא נאמר "לכם" כלל [אלא חג הסוכות תעשה לך] — ואם כן "נפל פיתא בבירא".

ואולם, עיינתי שוב ב"מחזור ארם צובה", ומצאתי שם דברים שהם מעבר ל"טעות סופר"; וכך כתוב שם: וצריך לברך ברכה זו מעומד שנאמר בה "וספרתם לכם"; וכל מצוה שנאמר בה "לכם", צריכה מעומד — כגון ציצית, סוכה, ולולב. ודבר זה אינו נכון כלל, שהרי הלימוד

של "לכם" הוא רק לענין קיום המצוה עצמה, אך לגבי הברכה — הרי בכל המצוות צריך לעמד בשעת הברכה, כידוע. אבל בעצם קיום המצוות אין צורך לעמוד, כי אם במצוות מסויימות (ציצית ולולב — הנזכרים ב"מחזור", ועוד מצוות אחדות — יעויין בספר מאסף לכל המחנות [סימן ח' ס"ק ד']).

ועוד קשה על דברי ה"מחזור", שהרי דברים אלו נזכרו בסדר ספירת העומר, לענין הספירה — אשר כידוע, המקור הוא שנאמר שם "מהחל חרמש בקמה", ומזה דורשים "בקומה" — כלומר שיש צורך לעמוד בשעת ספירת העומר, ומזה לומדים ללולב וכו' — היות וכתוב שם "לכם", כמו שכתוב בעומר "וספרתם לכם"; ואם כן — היה צריך לומר ב"מחזור": שנאמר בה "מהחל חרמש בקמה"; ודרשינן "בקומה" — וכל השאר מיותר כאן. ועל כל פנים — כמו שכתבתי למעלה, נראה פשוט שמה שנכתב כאן ב"מחזור" — סוכה, הוא טעות סופר, מסיבה נוספת — והיא: בקידוש של סוכות, לא נזכר כלל ענין של עמידה — בשעת ברכת לישב בסוכה, או ישיבה לאחר הברכה — כפי שהזכרתי בפנים, אלא ודאי נפלה כאן טעות; ולעולם ה"מחזור" הולך לשיטת הרא"ש — שאין צורך לעמוד בשעת ברכת לישב בסוכה, ולכן לא נזכר שם ענין ה"עמידה" כלל.

(123) לעמוד [קל"ה] — שם אות (ד): מה שכתבתי על הרב משה טוויל זצ"ל שנהג [בסעודות שאין בהם קידוש] לברך "המוציא", ואחרי כן "לישב בסוכה" — כן כתב גם הר"י שחיבר, ב"קיצור דינים" הנ"ל (יש לציין גם שהלה יבלח"ט, היה תלמידו של הרב משה טוויל הנ"ל; ולכן כתב שם לנהוג כפי שנהג רבו).

(124) שם — ארבעת המינים אות (א): — יעויין שם ב"חכמה ומוסר" הנזכר בפנים, שהביא לפני כן מחלוקת לענין דין "לולב צריך אגד [לכתחילה]" — אם מועיל מה שמכניס את הלולב הדס וערבה לתוך ה"קופיה" [הנזכר בפנים] — במקום קשר, או שצריך לפני זה לקשור אותם ביחד — מכיוון שב"קופיה" זה אין מעשה קשירה של הלולב ומינוי, אלא שמכניס אותם לתוך קשר המוכן כבר [וכדוגמת "תעשה

— ולא מן העשויי"; ולכן כתב "הנכון שיעשה שני קשרים, ואחר כך יכניס אותם" — וכנזכר בפנים. ואולם מנהג ארם צובה היום להכניסם לאריג הנ"ל — "קופיה" [שהוא למעשה אריג של עלי לולב, וכפי שעושים היום בכל מקום], מבלי לקשור אותם לפני כן (כן כתב ב"קיצור דינים" להרב יצחק שחיבר הנ"ל; וכן גם שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י — והוסיף הלה שנוהגים היום בחלב לכרוך את הלולב מראשו ועד למטה בחוט — כדי שלא יפרדו העלים [ואין בזה חשש חציצה בין הלולב לידיו של הנוטלו — לכאורה, וכמו שכתבו האחרונים לגבי הקשר שקושרים בו את הלולב עם ההדס וערבה — "דכיוון שהוא לנאותו אינו חוצץ"; ובמיוחד שהחוט אינו מכסה את כל הלולב באופן שעדיין יש מגע ישיר בין הלולב לידו]. ועיין בכף החיים [סימן תרנ"א ס"ק ט"ז] שיש נוהגים לעשות ח"י קשרים בלולב; ואולי על זה הסתמכו לקשור את הלולב מראשו עד למטה, כנ"ל. לענין מה שהבאתי מהר"י שחיבר הנ"ל, שלא נוהגים לעשות קשר לפני שמכניסים את הלולב ומיניו ל"קופיה" — אמנם הסתמך בזה על המשנה ברורה [סימן תרנ"א ס"ק ח'], אך בכף החיים [שם ס"ק י"א] כתב נכון לקשרם ביחד, ואחר כך לתוחבן בבית יד — כדי לצאת לכולי עלמא". ומה שכתב הר"י שחיבר על מנהג חלב שלא קושרים אותם לפני שמכניסים אותם לבית יד הנזכר, וציין שם כמקור לזה ספר חכמה ומוסר הנ"ל — "לאו בפירוש איתמר, אלא מכללא איתמר", היות וכתב שם "ראיתי למהרש"ל וכל חכמי הדור אשר לפני" — כמובא בפנים, משמע מזה ששאר המון העם לא נהגו לקשור, לפני שמכניסים אותם לבית יד — האריג הנ"ל).

(125) שם אות (ב): — צריך לי עיון כאן, למה התכוונתי בזה שכתבתי לרמות הולדת ריח [של האתרוג] בסודר להולדת ריח בגוף האדם, שהרי ממה שנזקק שם ב"חכמה ומוסר" — לגבי הולדת ריח בידיים, לטעם שאינו מתכווין להוליד ריח, אמנם מובן שכאן בסודר יהיה איסור להוליד ריח [אם מתכווין לכך], אך גם למתירים שם ב"ידיים", להוליד ריח — הרי זה משום שסוברים שמותר להוליד ריח בגוף האדם, ואילו בסודר — הן הם יודו שאסור להוליד ריח; וממילא לא שייך בזה לומר "לשיטתו" — כפי שכתבתי בפנים. אך מקום יש בראש להעיר לפי האמור, שכל זה מדובר כאשר

מתכווין להוליד ריח בסודר, אבל אם אינו מתכווין להוליד ריח, יהיה מותר גם בסודר — וכפי שכתב לגבי הולדת ריח בידיים — שלשיטתו [אם מתכווין] אסור, ובכל זאת אם אינו מתכווין, מותר. ועוד אוסיף, "אי איתמר — הכי איתמר" הדמיון בין גידוננו כאן לשם — באופן אחר, דהיינו: מדבריו אלו של ה"חכמה ומוסר" משמע שב"צמר הבא עם האתרוגים" אין איסור של הולדת ריח — ובודאי זה משום שאינו מתכווין להוליד בו ריח, היות ואינו דבר שימושי [שלא כסודר] — וזה אמנם לשיטתו בענין הולדת ריח בידיים, וכאמור; ואולם, נראה שאין הכרח שהוא מטעם שאינו מתכווין, מכיוון ש"כאן נמצא — כאן היה" ריחו של האתרוג ב"צמר" זה; וממילא לא נקרא מוליד ריח [אלא, לכל היותר מוסיף ריח]. ואולם, יעויין בכף החיים (סימן תקי"א ס"ק מ"ו) לענין מוסיף ריח בבגד; ושם (ס"ק מ"ו) שכתב בשם האחרונים כי המציאות היא שהאתרוג אינו מוסיף ריח בבגד, במקרה שהיה מונח בו מערב יום טוב (ולענין מנהג חלב היום — שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י, כי כעת כבר לא משתמשים בסודר לעטוף בו את האתרוג, אלא מניחים את האתרוג בפשתן [צמר הבא עם האתרוגים]). ומכניסים אותו לקופסא של האתרוג. ובודאי, בזמן ה"חכמה ומוסר" [שהוא לפני כמאה וחמישים שנה] — לא היה קיים מושג של קופסא לאתרוג; ולכן היו מניחים אותו בסודר — כאמור).

(126) נענוע הלולב ב"הלל": — מנהגנו [בארס צובה] על פי האר"י ז"ל שלא לנענע ב"הודו להשם" השני, כי אם פעם אחת (שלחן המלך [סימן קצ"ג סעיף ו' — דף קמ"ב ע"ב]; וזה שלא כדעת מרן בשלחן ערוך [סימן תרנ"א סעיף ח']) שכתב שהיות ואומרים אותו פעמיים, מנענעים אז את הלולב גם כן פעמיים. וגם בכף החיים [שם ס"ק פ"ט] הביא בשם האר"י ז"ל כנ"ל; והוסיף שמנענעים רק בפעם הראשונה של "הודו" שאומרים בסוף; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י.

ועוד כתב שם ב"שלחן המלך" הנ"ל [שם סעיף ז'] — לענין סדר הנענועים של הלולב, וז"ל בכחבי האר"י ז"ל כתב סדר אחר [שלא כמרן בשלחן ערוך] (שם סעיף י') שכתב להתחיל את הנענועים מצד מזרח] — בתחילה דרום, ואחר כך

צפון ומזרח ומעלה ומטה ומערב; וכן אנו [בני ארם צובה] נוהגים עכ"ל; וכן כתב בכף החיים [שם ס"ק ק"ג] בשם ספר גט מקושר ועוד, ושכן מנהג ירושלים; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן ג"י).

(127) לעמוד [קל"ו] — סדר הושענות ותפילת החג אות (א): — לענין מה שהבאתי שבימים שמוציאים שני ספרי תורה או שלשה, נהגו בארם צובה לעשות הגבהה רק בספר ראשון — יעויין בשו"ת ויאמר מאיר (חלק א' סימן ג') שהביא שאלה מאת הרב יצחק לניאדו זצ"ל (יליד ארם צובה — בעל "ויזרע יצחק", ירושלים תרפ"ח) — באשר ראה במצרים ובעוד קהילות, שביום שמוציאים שני ספרים או שלשה, עושים הגבהה לכל הספרים בבת אחת — והוא ערב בעיני מנהג זה יותר ממנהגנו (מנהג ארם צובה) — שמגביהים רק ספר תורה אחד; ושאל אם עדיף לנהוג כך בכל מקום. והמחבר שם האריך בזה — ומסקנתו שבין אם רצו לשנות את מנהגם — להגביה את כל הספרים, ובין אם רצו להשאר במנהגם — להגביה ס"ת אחד בלבד, אין שום חשש (וכבר כתבתי בפנים שהיום בחלב לא נוהגים כלל להגביה את הספר תורה). ובספר הנ"ל העיר שבגמרא לא נזכר ענין הגבהה כלל, ורק במסכת סופרים נזכר ענין ההגבהה, וכן ב"ירושלמי" — לפי פירוש הרמב"ן (כפי שהזכרתי ב"מילואים" למעלה הערה 15); ואחרי כן כתב על זה: "אם כן, מזה מוכח כי מצוות ההגבהה אינה דבר שבחובה אלא רק מצוה מן המוכחר" — יעויין שם עוד כמה שהביא שבעיר אחת לא נהגו להקים ספר תורה, וערערו עליהם (ועיין עוד בזה בכף החיים [סימן קל"ג ס"ק ט"ו]). וכבר כתבתי בפנים במקומו שטעם מנהג חלב היום — שלא מגביהים ספר תורה, הוא משום שמוליכים אותו פתוח — וממילא כבר ראו כולם את הכתב של הס"ת).

(128) הושענא רבא: [א] בליל הושענא רבא אין נוהגים להדליק נרות כלל — לא בבית הכנסת ולא בכתים [ורק בבית הכנסת הגדול אשר בחלב — לפני השריפה אשר שרף ה' שם, היו מדליקים נרות] (ח' אדמון כהן ג"י. יעויין בשלחן ערוך [סימן תרס"ד סעיף א'] שכתב שם מרן "מרכיב

קצת נרות, כמו ביום כיפור").

[ב] בתפילת שחרית של הושענא רבא — כמו בשאר ימי חול המועד, אין מוסיפים לפני "ברוך שאמר" מזמור "השמים מספרים" ושאר המזמורים, שמוסיפים בשבת ויום טוב (ר' נסים זעפרני, וח' אדמון כהן נ"י. יעויין בספר בית שמחה [דיני הזמירות אות א' — עמוד פ"ב] שכתב וז"ל כחול המועד נהגו בקצת מקומות לומר מזמור "השמים מספרים" עכ"ל; אך לא פירש כאן כיצד היה מנהג חלב בזמנו — כדרכו בכמה מקומות. וכאן המקום להביא את דברי הרב יצחק שחיבר שליט"א [מתוך מכתב ששלח אלי האברך כמדורשו — הרב משה חדיד נ"י] וז"ל בענין מזמור "השמים מספרים" בחול המועד — [עייין שלמי ציבור (דף ס"ו ע"א) בשם הרמ"ז דאומרים אותו קודם "ברוך שאמר"; וכן כתב בספר ארץ חיים-סתהון (סימן ת"צ ס"ב)] — כבר כתב ה"בן איש חי" [פרשת יגש אות ד'] כי בבבל לא נהגו לאמרו, והוא לא רצה לשנות מנהגם; וגם בסוריא מעולם לא שמענו זה עכ"ל. הנמצא בסוגריים הוא קיצור לשונו של הר"י שחיבר הג"ל — וכפי שכתב לי הר"מ חדיד הנ"ל.

ועוד בענין תפילת הושענא רבא — שמעתי מפי ר' נסים זעפרני הנ"ל כי את הקטעים של התפילה שרגילים לשיר בשבתות וחגים וחול המועד, שרים לפי הלחנים של יום כיפור; וכמו כן, גם מתפללים תפילת שחרית במקאים חוסיניי — וכמו בשבת תשובה [וכנזכר בפנים במקומן]. וכן גם מצאתי בכתב יד שירים מחלב מס. 24793 [הנזכר בפנים — בסדר מגנינות התפילה לימים הנוראים] — בסדר רשימת המקאיים לסוכות, כתוב — לגבי הושענא רבא: "כמו יום כיפור".

[ג] בהושענא רבא — כמו בימים נוראים, אומרים לאחר "ישתבח", מזמור "שיר המעלות ממעמקים" (ח' אדמון כהן נ"י. ובספר היכל עבודת השם [חלק שני עמוד רנ"ד] הביא שכן מנהג "מקצת ספרדים"; וצייין שם לספרים המזכירים מנהג זה).

(129) לעמוד [קל"ט] — סדר הקפות שמחת תורה אות (א): היות וקיצרתי בסעיף זה, ראוי לציין כי בכל מקום שכתבתי שעושים הקפות בכל התפילות, הרי זה כולל גם שעושים אחרי מוסף; ומה שהדגשתי "לפני שחרית", הוא משום החידוש שבו — שמקיפים עוד לפני התפילה, ואין הכוונה למעט אחר תפילת מוסף (ועוד — הסתמכתי על זה שכתבתי

בסוגריים שעושים את סדר ההקפות בסך הכל שבע פעמים, ואם כן מוכן שבסעיף א' וב', מדובר שעושים תמיד הקפות גם לאחר תפילת מוסף).

(130) לעמוד [קמ"א] — הוצאת ספר תורה: — לענין מה שכתבתי "עושים את ההקפות עם שבעה ספרי תורה [פתוחים]" — היה מצדי אי הבנה; וכעת הסביר ח' אדמון כהן [הנזכר בפנים] את דבריו ביתר ביאור: מלפנים נהגו בזמן הוצאת ספר תורה לפתוח ספר תורה אחד בלבד — והשאר סגורים, ואחר כך עושים הקפות עם ספר תורה אחד — והשאר מונחים על שלחן [גבוה], כאמור בפנים, אלא שהיום שינו את מנהגם; ובזמן הולכת הס"ת פותחים את כל שבעת ספרי התורה — ואולם בהקפות עצמם, נשארו במנהג הוותיק — ומקיפים עם ספר תורה אחד בלבד.

(131) פרטים נוספים בענין קריאת התורה והקפות: [א] ביום שמחת תורה אין נוהגים בארם צובה להעלות לתורה את כל הקהל — [כפי שנהגו במקומות אחרים] (ר' נסים זעפריני נ"י. ונראה לי לתת טעם לשבח למנהג זה, היות ובכל השנה מעלים נוספים רבים — "תוספת מרובה על העיקר" — לכן לא ראו צורך להוסיף באופן מיוחד, בשמחת תורה).

[ב] כפי שכתבתי בפנים — לחתן תורה וחתן בראשית מקפידים להעלות תלמידי חכמים דווקא; ולכן לא מוכרים עליות אלו — ושאר העליות מוכרים כרגיל (ר' נסים זעפריני, וח' אדמון כהן נ"י).

[ג] לאחר כל הקפה אומרים פסוק שמע ישראל ו"ה' מלך" בלבד; ואין אומרים פסוק "אנא ה' הושיעא" נא ופסוק "ימין ה' רוממה" (ר' נסים זעפריני, וח' אדמון כהן נ"י).

[ד] "יהי רצון" — שאומרים לאחר כל הקפה, אומרים רק בשמיני עצרת (לפי מנהג בית הכנסת בג'מיליה — שהוא מנהג חלב היום, כמובא בפנים); אך בהקפות של מוצאי שמחת תורה אין אומרים "יהי רצון" (ר' נסים זעפריני נ"י).

[ה] כאשר מחזירים את הספר תורה לאחר ההקפות, אומרים "מזמור לדוד הבו לה' בני אליהם", ואחרי זה אומרים מתחילת "שיר השירים" עד [ולא

"עד" בכלל] פסוק ה' ["שחורה אני ונאווה"] (מפי הנ"ל).

(132) לעמוד [קמ"ג] — סדר הדלקת נרות חנוכה אות (א): — לענין מנהג הדלקת שני שמשים — מצאתי בין קטעי העיתונים על חלב — ב"גנון קדוש השם", מאמר חשוב על נושא זה — וכך כתוב שם: על מנהג זה [שנוהגים להדליק שני שמשים] שמעתי מפי הרב עובדיה הדאיה, והרב נתן סאלם זצ"ל [מגדולי רבני ארם צובה]. סח לי הרב סאלם [הנ"ל] — "מסורת בידי צאצאי גולי ספרד אשר בחלב, שכאשר הלכה יהדות ספרד לגולה, נדרו במשך חדשים, ולא מצאו מנוח — כאשר הגיעו לחוף מבטחים בחלב, החליטו להדליק נר נוסף בחנוכה — לאות תודה על הישועה".

ואחרי כן הביא שם — בהמשך המאמר, עדות מהרב עזרא עטייה זצ"ל שאמר לו "ביטלתי את המנהג הזה בביתי, כאשר לא מצאתי לו זכר בספרים שלנו" (אז עדיין לא נדפס "מנהגי בית הכנסת באר"ן" — להרב שלמה זעפרני זצ"ל, המביא מנהג זה [כמובא בפנים]; כי ספר הולך תמים — שם נדפס הנ"ל לראשונה, יצא לאור בשנת תשל"ט — תשע שנים לאחר פטירת הרב עזרא עטייה זצ"ל).

(133) לעמוד [קמ"ה] — שם אות (ה): — לענין "נרות הנשיאים" — מצאתי במאמר הנ"ל : — "לנרות הנשיאים" היו משתמשים דווקא בשמן — ולא בשעווה, שהרי זכר למעשי המשכן הם — ובמשכן הדליקו בשמן (ועוד כתב שם בעל המאמר הנ"ל כי על מנהג זה שמע מפי הרב מטלוב עבאדי זצ"ל — "אשר זכר אותו מימי נעוריו, בחלב". וכאן המקום להוסיף עוד שני פרטים בקשר לחנוכה — [מפי ח' אדמון כהן נ"י]: (א) מנהג משחק הסביבון — הנפוץ בכל ישראל, לא היה קיים כלל בחלב. (ב) השיר "מעוז צור", לא שרים כלל בחלב עד היום).

(134) לעמוד [קמ"ו] — "אבתידה כלאמנה": — "למען אל יחסר המזג" — אוסיף כאן קטע מתוך מאמר על "ליל עשרת הדברות בחלב", הנמצא אף הוא בין קטעי העיתונים השייכים לחלב, ב"גנון" הנ"ל — וכך כתוב

שם: לאחר ה"דיברות" — שכאמור אין הם תרגום מילולי, אלא תוספת דברים מופלאים של חז"ל — אומרים "דעא אל שולטאן", היינו תפילה למלך [כפי שהזכרתי בפנים], והיא כעין בקשה מיוחדת מיוסף הצדיק, דוד המלך, ושלמה המלך "שיברכו ויעזרו לאדוננו מוחמד רשאד" — בכל דור משנים רק את שמו של המלך או הנשיא — הכל לפי מצב המדינה ושליטיה (ואולם, לשון זו אינה מדויקת, שאין כאן "בקשה מיוסף" — כפי שכתב הנ"ל, כי אם תפילה שהקב"ה אלוקי אברהם וכו' יוסף, דוד, ושלמה — יברך ויעזור לאדוננו וכו'. והנה מקום אתי כאן להעיר על מה שמצאתי בלוח "דבר בעתו" [שנת תש"ג עמוד סס"ח — שע"א], שכתב שאומרים את הפתיחה לעשרת הדיברות; וגרם לו לזה, מה שקוראים לסדר זה "אבתידה כלאמנה", שפירושו התחלת דבורנו, כלומר פתיחה לעשרת הדיברות — וכפי שכתבתי בפנים; ואולם שם זה ניתן לו רק משום התחלת הענין, אך אחרי כן שם — כידוע, נמצא בסדר זה תרגום ופירוש בערבית, לכל הדיברות).

(135) לעמוד [קמ"ז] — ט"ו בשבט: — עוד מצאתי מאמר על ט"ו בשבט, ב"גנזך" הנ"ל — וכו' תיאר על ט"ו בשבט — כפי שכתבתי בפנים, אלא שהוסיף שם שבליל ט"ו בשבט — לפני אכילת כל פרי ואחריו, שרו פזמון אחד מספר שיר ושבחה (אך היום בחלכ אין נוהגים כן, — ח' אדמון כהן נ"י).

(136) תיקון ז' באדר [יום פטירת משה רבינו]: — סדר תיקון ז' באדר בארם צובה: מוכרים פרק ראשון ופרק חמישי של פרקי אבות, וכן מדרש "וזאת הברכה" [המדבר על פטירת משה רבינו]. בשנה מעוברת עושים את התיקון באדר שני בלבד (ח' אדמון כהן נ"י; [והוסיף שעל מכירת מדרש וזאת הברכה ישנה תחרות גדולה]. כידוע, בשנה מעוברת קיימים חילוקי דעות לגבי השאלה באיזה אדר עושים את התיקון — כמובא באחרונים; ומנהג ארץ ישראל גם כן לעשותו באדר שני — כן כתב בספר אדר ופורים [פרק א' סעיף ו' — עמוד 39], על פי הרב יעב"ץ זצ"ל).

(137) לעמוד [קמ"ט] — תפילת ערבית [של פורים] אות (ב): — לענין מה שכתבתי שלא אומרים מזמור "למנצח על אילת השחר" בשחרית של פורים — כן כתב גם ח' אברהם זעפרני נ"י. וכן נראה מסידור עולת השחר (ארס צובה — תרע"ה) — ששם מופיע מזמור זה בליל פורים בלבד.

(138) שם אות (ג): — לענין מה שכתבתי שאומרים מזמור "בקום עלינו אדם" בלבד — ולא אומרים מזמור "אשא עיני" [בערבית — והוא הדין לגבי מנחה, כמובא בפנים] — כן מנהג ארס צובה גם בפורים שושן — בין אם חל כימי חול ובין כאשר חל בשבת, אומרים "לולא ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם" בלבד, בתפילת ערבית ומנחה — למרות אשר [כמובא בפנים], מלבד קריאת המגילה — ללא ברכה, אין משנים מאומה מסדר התפילה בשושן פורים [בזמן הזה, בחלב] (ח' אדמון כהן נ"י. וכן מנהג חלב בפורים שחל בערב שבת, שאומרים גם במנחה מזמור הנ"ל — ואין אומרים מזמור "ה' מלך" — ופשוט!).

(139) לענין מנהג התחפושת בפורים — מנהג זה אמנם לא פסח על העיר ארס צובה; ואולם, לפני כחמשים שנה ביטלו הרבנים מנהג זה — משום פריצות והוללות (ח' אדמון כהן נ"י; וכך אמנם מנהג חלב עד היום, שלא מתחפשים בפורים).

קונטרס אחרון

[היות והתקבלו לאחרונה הערות שונות — ולעת כזאת קשה מאד לשלבם כל אחת במקומה ב"מילואים", לכן קיבצתי יחד הערות אלו, ועשיתי אותם חטיבה בפני עצמה — הכי קרא שמו "קונטרס אחרון". חלק מהערות אלו הן מתוך מכתב מאת הרב צדקה הרארי שליט"א, וחלקם מתוך מכתב של ר' משה ערקנג'י, וכן גם מאת ר' יוסף מוצירי נ"י (הוא אשר הביא לי מכתבים אלו). וכמו כן, הערות נוספות אשר התאספו והצטברו אצלי לאחרונה ממקורות שונים; ועל כולם חונה דגלו של ח' אדמון כהן נ"י, אשר האיר עיני בנוגע למנהג חלב היום (וכפי שצינתי בכל הערה במקומה).

הערות אלו — ישנם השייכות לדברי בספר בפנים, ואחרות חוזרות על מה שכתבתי ב"מילואים" (וכמצויין במקומם); וגם, הערות נפרדות].

(א) לעמוד [ה] — בהקדמה: — לענין מה שכתבתי על סידור עולת השחר שאין להשיגו — יש לציין כי הודות לידידי ר' יוסף מוצירי נ"י (אשר נמצא תחת ידו סידור זה), זכיתי לראותו — ואף העתקתי כאן ממנו כמה פעמים. ואולם, ראוי להדגיש כי סידור זה הוא לפי מנהג ק"ק ספרדים (כפי שמצויין בשער הסידור); ועל פי רוב הנוסח שם הוא כפי הנוסח של סידורי "ליוורנו", ורק במקומות מסויימים בולט בו נוסח ארם צובה — [וכפי שצינתי בכמה מקומות כאן].

(ב) תפילת שחרית: לאחר "ותתפלל חנה" אומרים פסוקים — תהילת ה' ידבר פי, ואנחנו נברך יה (על פי סידור עולת השחר [ארם צובה תרע"ה]; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י. ואולם, מה שנמצא שם אחרי זה "אלוקי נשמה" [וכפי שמופיע בסידורי "ליוורנו"] — אין כן מנהג חלב היום, אלא אומרים "אלוקי נשמה" אחרי "אשר יצר"; ואחרי "ותתפלל חנה" אומרים "ויהי נועם", ופרשת העקידה — [כפי שנמצא בסידורים אחרים], — מפי הנ"ל).

(ג) בסיום ברכת "אלוקי נשמה" אומרים: אדון כל הנשמות מושל בכל הבריות חי וקיים לעד, ברוך אתה וכו' (סידור עולת השחר הנ"ל. [והוא הנוסח הנמצא בסידורי "ליוורנו"]. וכן הוא מנהג חלב, — ר' משה ערקנג"י. וכן גם שמעתי מפי ח' אדמון כהן נ"י — אלא שאמר שלאחרונה ממש מדלגים את הקטע "מושל בכל הבריות חי וקיים לעד"; והוא על פי ה"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' וישב אות ב'] — שאין להוסיף על ארבעים ושבע מלים, בברכה זו. ואולם, יש להעיר כי גם ב"מחזור ארם צובה" [ויניציא ש' רפ"ז] — על אף שיש שם כמה הוספות בברכת "אלוקי נשמה", תוספת זו אינה מופיעה שם).

(ד) ברכת כהנים: — מנהג ארם צובה לברך ברכת כהנים בכית האבל (ר' משה ערקנג"י. וכן מנהג חלב היום — אלא שבמקרה שהאבל הוא כהן, יוצא החרצה לפני שמכריזים "כהנים" [מכיון שהאבל אסור באמירת שלום] — ח' אדמון כהן נ"י. יעויין בשלחן ערוך [אורח חיים סימן קכ"ח סעיף מ"ג], ובכף החיים [שם ס"ק רנ"ג ורס"ב] שהביא את דעות האחרונים בזה).

(ה) אודות מה שנוהגים היום בארם צובה שהכהנים אינם חולצים את נעליהם לפני נשיאת כפיים, וכמו כן גם לא עולים לדוכן אלא עומדים על הארץ — יעויין בשו"ת ישכיל עבדי (חלק ד' קונטרס אחרון סימן ג' — דף קכ"ד-קכ"ה), תשובה בענין זה — באשר שאל השואל על דבר מה שנהגו לאחרונה (בעיר דמשק) שהכהנים אינם חולצים את הנעליים לברכת כהנים (היות וסוג הנעליים שלבשו אז — הנקרא פוט, היה בו טירחא להורידו מהרגל); וסבר השואל לומר שמה שתיקן רבן יוחנן בן זכאי לחלוץ את הנעליים לפני ברכת כהנים (כמובא במסכת סוטה דף מ' ע"א) הוא רק באופן שהכהנים עולים לדוכן, אך במקרה שעומדים על הארץ, אינם צריכים להורידם. ובתשובתו שם (סעיף ב') השיב המתברר להחמיר בזה; והסביר שמה שאמרו בגמרא "אין הכהנים רשאים לעלות בסנדליהן לדוכן", הוא לאו דווקא, אלא שכך היה דרכם אז לברך ברכת כהנים על הדוכן — אך אין זה מעכב; ולכן בכל מקום שנושאים כפיים, עליהם לחלוץ נעליים (ובפרט זה הוא שלא כדברי ה"בן איש חי" [שנה ראשונה פ' תצוה הלכה ה']), הכותב שבכגודל היה מנהג שהכהנים עמדו על הארץ — והוא ביטל את המנהג; והוסיף שהמתרשל בזה — שלא לעלות לדוכן, הרי זה משנה מדברי חז"ל. אך לעומת זה בשו"ת יין הטוב (חלק א' סימן ל"ז — עמוד קכ"ד) הביא כמה פוסקים הסוברים שאם הכהנים אינם עולים לדוכן, אלא נושאים את

כפיהם בעמדם על הרצפה — אינם צריכים לחלוץ את נעליהם (זה מכיוון שלא שייך בזה הטעם המובא בגמרא שם — [לתקנה של חליצת הנעליים], שמא יקרע שרוך, ויהיה טרוד בזה בזמן שחבריו מברכים — היות ועומדים כשווה לקהל, ואז אין מורגש שנקרע השרוך). ולענין העלייה לדוכן — גם הוא הביא שאין זה מעכב, ורק מצוה מן המובחר יש בזה — שכך היה בבית המקדש, שהכהנים היו עומדים במקום גבוה (וב"שכיל עבדי" הוסיף שיש בזה משום כבוד השכינה — אך אין זה מעכב, וכאמור). ואולם, שם ב"שכיל עבדי" לא הזכיר מאומה ממנהג ארם צובה (עיר מולדתו) — וזאת מכיוון שמלפנים בארם צובה היו הכהנים עולים לדוכן, וחולצים נעליים לפני כן (כדור הקודם בחלב היו שלשה מרכזים: בית כנסת הגדול — ששם היה דוכן, והיו הכהנים עומדים עליו, וגם חולצים נעליים לפני כן; "בית נשיא", אשר שם לא היה דוכן כלל — והיו הכהנים עומדים על הארץ, ומברכים עם נעליים; וכן גם בבית הכנסת בשכונת ג'מיליה — שם מתפללים היום, אלא ששם בזמן הרב משה טוויל זצ"ל [רכה של חלב] היו חלק מהכהנים עולים על ספסל — ומורידים נעליים, ואחרים עמדו על הרצפה — ובירכו עם הנעליים; ואלא היה דוכן, כי ארון הקדש עומד שם על הקרקע]. וכן מנהג חלב היום שלא מורידים נעליים, ועומדים על הרצפה עצמה — מבלי הפסק של שטיח וכדומה, — כן שמעתי מפי הרב יעקב עטייה שליט"א, וחי' אדמון כהן נ"י). ולאור האמור כאן, מובן מאליו כי אין שום היתר לברך ברכת כהנים עם נעליים, כאשר עולים לדוכן — וכפי שהאריך בזה בשו"ת ישכיל עבדי (הנ"ל — בסוף הסימן); וכתב על זה שם שנקרא פורץ גדר — ויש בו משום חילול ה', ו"עקירת דבר מן התורה". ומכאן "מודעה רבא לאורייתא" לכהנים אשר חדשים מקרוב באו מארם צובה, ונמצאים במקום ששאר הכהנים עולים לדוכן, שעליהם להוריד את נעליהם לפני עלייתם לדוכן.

(ו) תחנון: — בתחינה "תמהנו מרעות" — שאומרים ביום חמישי [לפי מנהג ארם צובה], אומרים "ויעמוד מלאך מליץ טוב לצדקנו" (ר' משה ערקנגני הנ"ל — והוא על פי הפסוק באיוב [פרק ל"ג פסוק כ"ג]; וכן גם מופיע בחלק מסידורי "ליורנו", וכן מנהג חלב גם היום, — חי' אדמון כהן נ"י).

(ז) קריאת התורה: — בארם צובה נוהגים — אם איזה יחיד רצונו לנסוע, קוראים אותו [לתורה] בזה הלשון "יעמוד ויעלה פלוני להצלחת דרכו, לקרא בתורה"; וכן קורין לו כששב מנסיעתו — למען יברך "הגומל" (כתר שם

טוב [כרך ראשון עמוד רצ"ט אות נ"ז]. ושם בהערות [אות ש"מ] כתב וז"ל הטעם פשוט, כי זכות התורה שקרא בה, יגן עליו להצליח דרכו — כמו שאמרו רז"ל "אגוני מגא ואצולי מצלא" עכ"ל — [כלומר, התורה מגינה ומצילה מכל צרה ומצוקה]. ואולם, היום בחלב מנהג זה קיים רק באדם ההולך להתיישב במקום רחוק — [ולא שעובר מעיר לעיר באותה מדינה], — ח' אדמון כהן נ"י. ויש לציין כי כן גם מנהג האשכנזים — כפי שהעיר הרב שריה דבליצקי שליט"א. ועיין ב"ביאור הלכה" [סימן קל"ו ד"ה בשבת ויו"ט] — בסדר שהעתיק מהאחרונים, שכתב בסוף דבריו "נוהגין לקרות למי שעתידי לצאת לדרך ולהשתהות אחר השבת, או בא מן הדרך".

(ח) יש מקומות נוהגים שמי שרוצים לכבדו לעלות לספר תורה — הולך השמש אצלו, ונותן בידו טס של כסף; וכן ראיתי נוהגין בארם צובה (כף החיים [סימן קל"ט ס"ק ט']). והסביר שם שהוא מהטעם הנזכר למעלה — שם כתב [בשם שו"ת חיים שאל] וז"ל מנהג פשוט בירושלים ת"ו שהשליח ציבור אינו קורא לעולה לספר תורה בשמו בקול רם, רק השמש הולך אצלו ואומר לו שיעלה; ואם אינו רוצה לעלות, אומר לשמש — וזה תקנת ראשונים, שלא יהיה בכלל הקורין אותו לספר תורה ואינו עולה עכ"ל. וכן מנהג חלב עד היום, — ח' אדמון כהן נ"י).

(ט) בארם צובה נוהגים שהעולה לתורה — לפני שיכרך, אומר "רבנן" (על פי ספר כתר שם טוב [כרך ראשון — עמוד רמ"ד]. ושם בהערות [הערה רפ"א — סוף עמוד רמ"ה] כתב וז"ל טעם למנהג בכל וארם צובה, שנוהגין לומר קודם "רבנן" — הטעם הוא כעין קבלת רשות מהקהל, לברך [ארחות חיים — דף ל"ג] עכ"ל. וכן מנהג חלב היום שאומרים "רבנן", לפני "ברכו" של קריאת התורה בלבד, — ח' אדמון כהן נ"י. ואולם, ב"מחזור ארם צובה" [ויניציא שנת רפ"ז] מופיע "רבנן" לפני כל "ברכו", בין בקריאת התורה ובין בתפילה — כולל גם "ברכו" של ברכת יוצר, בשחרית; ולפי זה, אין חוששים בזה משום הפסק, בין ישתבח ליוצר).

(י) ערבית: בברכת אמת ואמונה, אומרים "האל העושה לנו נסים נקמה בפרעה באותות ובמופתים" (סידור עולת השחר [ארם צובה תרע"ה]; וכן מנהג חלב היום — והוא כנוסח האשכנזים, ומקצת מהסידורים של הספרדים. וב"מחזור ארם צובה" הנוסח הוא "המלך העושה לנו נסים נקמה בפרעה באותות ומופתים").

(יא) סיום ברכת השכיבנו: "מפחד יום ומפחד לילה, הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, בא"י שומר את עמו ישראל מכל דבר רע לעד, אמן" (ח' אדמון כהן נ"י).

אדמון כהן נ"י. [בפנים הזכרתי רק את התוספת "מכל דבר רע", כי אז טרם נודע לי מכל הנ"ל]. ב"מחזור ארם צובה" מופיע פסוק "הנה לא ינום" הנ"ל, אך שאר השינויים לא נמצאים שם).

(יב) לעמוד [כ"ט] — ברכת המזון אות (ג): — לענין מה שהבאתי שאומרים — לאחר ברכת המזון, "ברוך הזן וכו' ברוך משה בן עמרם" — שמעתי (מפי ר' יוסף מוצירי בשם ר' ישועה דוד סאלם נ"י) כי הרב משה טוויל זצ"ל (ר"מ ור"מ בארם צובה) היה אומר [בערבית] "ברוך מוסא אבן עמרם" (ואולם, היום בחלב לא ידוע מזה; ואומרים כרגיל בלשון הקדש, וכאמור. עוד בענין ברכת המזון — ישנם כמה שינוי נוסחאות במנהג חלב, אך שינויים אלו נמצאים בסידורי "ליוורנו", ולכן לא ראיתי צורך להעתיקם; וכבר כתבתי במקום אחר שנוסח חלב היום בדרך כלל, הוא קרוב לנוסח "ליוורנו").

(יג) ברכת הגומל: — לאחר שבירך המברך ברכת הגומל, עונה הקהל: "האל אשר גמלך כל טוב וחסד וחמלה, יתברך ויתרומם על כל ברכה ותהילה, הוא ברחמיו ישמרך ויגמלך כל טוב נצח סלה" (על פי סידור עולת השחר [ארם צובה — תרע"ה]. נוסח כזה נמצא גם בסידורי "ליוורנו", וכן גם ב"מחזור ארם צובה"; ואולם היום בחלב אין אומרים כן, אלא אומרים בסגנון זה: "הרחמן הוא ישמרך, ויגמלך כל טוב לעד סלה" — ח' אדמון כהן נ"י).

(יד) הדלקת נרות שבת: מנהג ארם צובה שמברכים על הדלקת נרות של שבת, ואחר כך מדליקים (הרב יצחק זעפרני שליט"א; וכן מנהג [רוב יהודי] חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י. ויש להעיר כי ראוי להתנות לפני הברכה שלא מקבלים את השבת עד לאחר ההדלקה. ועיין בזה באורך בשו"ת יחווה דעת [חלק שני סימן ל"ג]).

(טו) לעמוד [מ"ט] — סדר תפילת ערבית לשבת אות (א): — לענין מה שהזכרתי [מפי השמועה] כי לאחר תפילת ערבית של ליל שבת — בבית הכנסת הגדול של ארם צובה, היו נכנסים למערת אליהו הנביא הנמצאת שם, וקוראים שם "שיר השירים" — כעת מצאתי ענין זה יוצא מפורש "מפי כתבם" של רבני ארם צובה — והוא בספר שיר השירים עם תרגום ושר'ח (ירושלים תרמ"ה — ע"י הרב יצחק דיין זצ"ל) וז"ל בכל ליל שבת נהגו לבא במערת אליהו הנביא זי"ע אשר בבית הכנסת פה ארם צובה,

כי שם נגלה אליהו ז"ל — כאשר קבלנו מאבותינו הקדושים; וקורין כל שיר השירים, ואחר כך קורין פרק משניות, ואומרים קדיש — ומתנדבים שמן למאור, לעילוי נשמת הצדיקים עכ"ל (ואולם, כעת — לאחר שנחרכ בית הכנסת הגדול, כבר עברו תושבי חלב לשכונת ג'מילייה, כידוע — וכבר לא מתקיימות תפילות בבית הכנסת הגדול, כי אם בזמנים מסויימים — כמוכא בפנים. ועוד בענין "שיר השירים" — שמעתי מהרב נסים לוי ע"ה כי לאחר שחוזרים בסוף על הפסוקים "היושבת בגנים", נוהגים בחלב לומר שוב פסוק "צאנה וראנה"; וכך גם מופיע בסידור קול יעקב [כמנהג אר"ן] — וכן הוא מנהג חלב עד היום, — ח' אדמון כהן. הלה גם העיר כי מנהג חלב, שכל הקהל קורא ביחד את כל "שיר השירים" — שלא כבקהילות אחרות אשר נוהגים שאחד מהציבור קורא, והציבור שותק).

(טז) לעמוד [נ'] — שם אות (ב): — לענין מה שהבאתי בפנים שבימים שלא אומרים "במה מדליקין", אין חוזרים על "מזמור שיר" — אמנם כן הוא מנהג ארם צובה ביום טוב שחל בשבת — שאומרים לאחר "במה מדליקין" [וקדיש] את מזמור החג (כמוכא בפנים), אך בשבת חנוכה — שאין אומרים אז מזמור לחג, אומרים שוב מזמור שיר, ה' מלך (ח' אדמון כהן נ"י. הלה אמר שהוא הדין גם בבית האבל שחוזרים ואומרים "מזמור שיר", על אף שלא אומרים "במה מדליקין" [כנזכר בפנים] — אלא שאמר שבדרך כלל בחלב, אין מתפללים בשבת בבית האבל, כי אם תפילת מנחה; ושאר התפילות מתפללים בבית הכנסת — [ויש מקום מיוחד לאבלים]).

(יז) לעמוד [נ"א] — שם אות (ו): — לענין מה שכתבתי בפנים שלא אומרים "יגדל" כליל שבת וחג (וב"מילואים" [הערה 23] כתבתי שהיו אומרים אותו הנערים — כדי למנוע יציאה חפוזה מבית הכנסת) — עתה קבלתי הערה מאת ר' יוסף מוצירי נ"י וז"ל בענין "יגדל" — לפי הרשימות של ח' משה אשקר ע"ה (מגדולי משוררי ארם צובה — מחבר ספר שירים "הלל וזמרה"), אין אומרים "יגדל" כליל שבת; אבל אומרים אותו בשתי הלילות של ראש השנה — בין בחול ובין בשבת עכ"ל. ובסידור עולת השחר (ארם צובה תרע"ה) כתוב לומר "יגדל" לאחר "עלינו לשבח" — כליל שבת. וב"מחזור ארם צובה" מופיע הפיוט "יגדל" בתפילת ערבית של שבת בלבד, בין "ברכו" ל"עלינו לשבח" (ואולם, היום בחלב אין אומרים "יגדל" בראש השנה, וגם לא בשבת וחג — כמוכא בפנים).

(יח) ב"נשמת" אומרים "וה' ער לא ינום" [ולא אומרים "וה' אלוקים אמת לא ינום"] (הרב צדקה הרארי שליט"א. וכן הוא הנוסח בסידור עולת השחר [ארם צובה — תרע"ה], וב"הגדה של פסח" [ארם צובה תרנ"ז] — וכפי שמופיע גם בסידורי "ליוורנו", וסידורי האשכנזים. ואולם, ב"מחזור ארם צובה" הנוסח הוא "וה' אלוקים אמת"; וכן מנהג חלב היום — ששינו כמה נוסחאות של התפילה [על פי ה"בן איש חי"], — ח' אדמון כהן נ"י).

(יט) לעמוד [נ"ג] — הרצאת ס"ת [בשבת] אות (א): — לענין מה שכתבתי שלא אומרים פסוק "וזאת התורה" בשבת, אלא בחול בלבד — כתב לי ר' יוסף מוצירי נ"י כי אומרים אותו בין בחול ובין בשבת (וכן שמעתי מח' אדמון כהן נ"י, לענין מנהג חלב היום).

(כ) לעמוד [נ"ט] — סדר קריאת התורה בשבת סוף אות (ב): — בענין סדר ההפסקות — [עליות לתורה] — יש לציין כי בפרשת "נשא" נוהגים בארם צובה להעלות "ששי" לברכת כהנים; וקורא ברכת כהנים בלבד — עד "ואני אברכם" (ר' משה ערקנגי, וח' אדמון כהן נ"י. ועוד שם: מה שכתבתי שבשבת בראשית מעלים ששה קרואים, עד "אשר ברא אלוקים לעשות" — כן כתב ב"ארץ חיים" [סימן קל"ח ס"א], לענין מנהג צפת — "מטעם שהפיסקות אשר משם והלאה, אין סיומן בדבר טוב").

(כא) קידוש: — מנהג ארם צובה שאין מקפידים לברך "המוציא" מיד אחרי קידוש, אלא מביאים שכר ומיני מגדים ומברכים עליהם; ולאחר זמן מועט נוטלים ידיים ומברכים "המוציא" (הרב יעקב עטייה שליט"א. [וטעם מנהג זה — אומרים שהוא כרי להשלים מאה ברכות]. בענין זה, יעויץ בשו"ת ימי יוסף בתרא [אורח חיים סימן י'] שכתב וז"ל אני עני דרכי תמיד ביום שבת — מקדש על השכר עם איזה דבר, למתק השתיה; ותמיד היה לבי מהסס — אולי דלא שפיר עבדי, להפסיק בין קידוש לסעודה עכ"ל — ולבסוף העלה שבזמן מועט אין חשש משום הפסק, ובמיוחד שבינתיים מתעסק באכילה ושתייה, והרי זה נחשב להתחלת סעודה — [אך לא הזכיר שם ממנהג ארם צובה עיר מולדתו; ויתכן שגם בזמנו נהגו כן, אלא שמרוב התמדתו לא היה ידוע לו כלל ממנהגם של אחרים]. ובספר פרי חדש [סדר לט"ו בשבת], בהסכמת הרב שריה דבליצקי שליט"א [אות ג'] כתב וז"ל מנהג [מקצת] בני תימן כל ליל שבת להאריך בפירות ומשקאות, בין קידוש לסעודה — וכבר האריכו גדוליהם זצ"ל ביישוב המנהג; אבל בשאר עדות — שלא קיים מנהג

כזה, כמובן שאין להיכנס בדוחקים כאלה עכ"ל. אך גם הוא לא כתב כן אלא בנוהגים "להארץ", ואילו בשו"ת ימי יוסף הנזכר כאן הדגיש שמדובר ב"זמן מועט").

(כב) לעמוד [ע"ג] — סדר מוצאי שבת: — לענין מה שהבאתי שמנהג ארם צובה להתחיל "ויהי נועם" — כמנהג האשכנזים, ולא אומרים "שובה" [כמנהג הספרדים היום] — יש לציין כי גם בסידור עולת השחר (ארם צובה — תרע"ה) מתחיל "ויהי נועם" (על אף שבדרך כלל הנוסח שם הוא כפי שנמצא בסידורי "ליוורנו" — ושם הרי מתחיל מ"שובה").

(כג) ברכת הלבנה: — יש לציין כי בסידור עולת השחר (ארם צובה תרע"ה) נוסח ברכת הלבנה הוא כפי שנמצא בסידורי "ליוורנו"; ואולם, הסדר שם מתחיל ב"ברכה" — בלי הקדמת הפסוקים ו"לשם יחוד", הנמצאים בשאר הסידורים [כולל סידורי "ליוורנו"] (אך, אין זה מנהג חלב היום — וכפי שהבאתי בפנים).

(כד) ראש חדש: — אין מברכים על הלל של ראש חדש, לא בתחילה ולא בסוף (ח' אדמון כהן נ"י — והוא מנהג חלב היום; וכן גם ב"מחזור ארם צובה" לא מופיעה ברכה ב"הלל" של ראש חדש. אך בסידור עולת השחר [ארם צובה — תרע"ה] כתוב לברך בתחילה "לקרא את ההלל" ולבסוף "יהללוך", אלא שכתוב שם שיחיד אינו חותם בברכה זו; וכן נמצא גם בסידורי "ליוורנו" — יעויין בשלחן ערוך [סימן תכ"ב ס"ב] שיטות הראשונים בזה).

ועוד בענין ראש חדש: מנהג ארם צובה שכליל שני של ראש חדש אין אומרים "ברכי נפשי" (י' יוסף מוצירי נ"י; וכן גם שמעתי מפי הרב יצחק טוויל שליט"א. וכן הוא מנהג חלב עד היום; ואולם, ביום השני — לאחר מוסף, אומרים "ברכי נפשי", כמו ביום הראשון — וכנזכר בשלחן ערוך [סימן תכ"ג ס"ג], — ח' אדמון כהן נ"י).

(כה) פסח: בענין מה שהבאתי בפנים (כ"סדר אפיית מצות" עמוד עז"ע) וב"מילואים" (הערה 36) על אפיית המצות כפי מנהג חלב — יש להעיר כי נמצא בזה בסידור בית הבחירה (דף כ"ז ע"א — דיני טחינת חיטים אות ח') וז"ל טחינת החיטים למצת מצוה, דהיינו החטים השמורים משעת קצירה — מביאים ריחיים של יד לבית, וישראל הטוחן, ועם כל זה — שומר על גביו, וסדין פרוס על פיו, והחוטם — מפני הריר [שמא

יפול על הקמח ויחמיץ], וטוחן — כן נוהגים בארצנו אר"ץ חלב עכ"ל. ומזה מוכח כי מנהג חלב מלפנים היה להחמיר במצה שמורה משעת קצירה — לפחות למצת מצוה.

(כו) לענין נוסח "הא לחמא עניא" — יש לציין כי בסידור בית הבחירה הנוסח הוא "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא" [שלא כנוסח "הגדה של פסח" דפוס ארם צובה, הנזכר בפנים שם] (ואולם, אין זה משקף את נוסח ארם צובה של אותם הימים, מכיוון שכך גם הנוסח של סידורי "ליוורנו" — ובדרך כלל כל מי שהדפיס סידור בליוורנו, היה מסדרו לפי הנוסח המקובל של סידורי "ליוורנו", פרט לכמה שינויים במקומות מסוימים — כפי שהזכרתי להלן [אות כ"ח], לענין הנוסח של "זכר למקדש". וב"בית הבחירה" [דף ק"ב ע"ב — מגיד אות ל"א עד ל"ה] הסביר את הנוסחאות השונות של "הא לחמא עניא" — יעו"ש).

(כז) בארם צובה נוהגים עד היום — כשפורסין המצה בליל פסח, פורסים אותה כצורת "ד" וצורת "ו" — ויש נוהגין כצורת "י" (כתר שם טוב [חלק ג' — פרק לישת מצת מצוה ד"ה יש נוהגים עמוד 12-13] ושם בהערות [הערה א'] הביא חילוקי דעות בענין זה. והעיר כי יתכן שהיה המנהג מלפנים לאפות לכתחילה מצות לפי הצורות הנ"ל ורק אחרי כן שהתבטל מנהג זה אז התחילו לשבור את המצה לאחר האפיה בשעת הסדר לפי צורות אלו — יעו"ש. ועל כל פנים, מנהג חלב היום לשבור את המצה בצורת דלית וויז' כנ"ל, — ח' אדמון כהן ג"י).

(כח) סדר פסח: — לפני אכילת "כורך", אומרים "זכר למקדש" [כפי הנוסח הנמצא בסידורי "ליוורנו" — אלא שמשמיטים את המילים "פסח מצה ומרור"], ואחרי זה מכריזים "בהיסיבה", ואוכלים (ח' אדמון כהן ג"י. ב"הגדה של פסח" [ארם צובה — תרנ"ז] הנוסח שונה במקצת מסידורי "ליוורנו"; וגם לא נזכר שם שאומרים "בהיסיבה". ואולם, בסידור בית הבחירה [דף קל"ה ע"א] מופיע כפי נוסח חלב היום — שלא מזכירים "פסח מצה ומרור", וכאמור; וכתב על זה שם [דיני כורך אות י"ב] בשם הח"י שבזמן הזה אין להזכיר "פסח", מכיוון שאין היום קרבן פסח. אך לעומת זה, הביא שם שהרש"פ חולק על זה — היות ו"פסח" שמזכירים, חוזר על "זכר למקדש", ואם כן אין סיבה שלא להזכיר "פסח" — יעו"ש. ועוד בענין "סדר פסח" — כתב אלי ר' משה ערקנגיי נ"י שמנהג חלב שאומרים "שאינו יודע לשאל" — האלף עם פתח, במקום "לשאל" [כך גם נמצא בסידור בית

הבחירה, וב"הגדה של פסח" — ארם צובה תרנ"ז; וכמו כן, אומרים "אפיקומין" — עם אות י"ד לאחר המ"ם. וכן מנהג חלב עד היום, — ח' אדמון כהן נ"י. וכן גם בספר מלאכת שלמה על המשנה, וב"הגדה של פסח" [אר"צ — תרנ"ז] הנ"ל, מופיע אפיקומין. ונראה שהבדלי הגירסא תלויים בפירוש המלה אפיקומן — דהיינו, לפי הרשב"ם המפרש אפיקו מיני מתיקה [כלומר שמוציאים אותם ולא אוכלים יותר], ראוי לגרוס אפיקומין; ואילו לפי הר"ן המפרש אפיקו מגאי [כלומר "כלים"], ראוי לגרוס אפיקומן).

(כט) מנהג ארם צובה שלא לאכול בפסח, חומוס וטחינה (ר' משה ערקנגי הנ"ל; וכן גם שמעתי מר' נסים זעפרני נ"י. לענין חומוס — יש אומרים שגזרו עליו משום שהוא דומה בהברתו למלה "חמץ"; ובלשון הגמרא במסכת חולין [דף נ"ב ע"א] נקרא החומוס "חמיצי", שהוא אותיות חמץ. ומנהג זה ידוע גם בעדות אחרות — אף על פי שמקילים לאכול שאר קטניות בפסח. ואולם, מנהג חלב מלפנים להחמיר באכילת קטניות — כפי שהזכרתי בפנים [עמוד פ"ב — דיני פסח אות (א)]: וכן כתב בסידור בית הבחירה [דף ל"ז ע"א — דיני קטניות אות ד'] על אכילת קטניות בפסח "ואנן [בני ארם צובה] נהגינן להחמיר". וצ"ע על מנהג חלב היום שמקילים בזה — כפי שהזכרתי בפנים שם, שמזמן המלחמה [שהיה מחסור במזון] ועד היום הזה מקילים לאכול קטניות בפסח, בחלב).

(ל) שבועות: — בחג השבועות קוראים [בבית] מגילת רות, ואזהרות, וגם חלק מספר משלי (ח' אדמון כהן נ"י).

(לא) לעמוד [ק"ח] — בסוף סדר סליחות: — לענין מה שכתבתי שאומרים "שומר גוי מבורך" [הבית האחרון של "שומר ישראל"] — כעת נודע לי כי אומרים בית זה, רק בסליחות של עשרת ימי תשובה (ר' משה ערקנגי, וחיים דאיה נ"י).

(לב) ראש השנה: — בליל שני של ראש השנה, מנהג ארם צובה להתחיל את תפילת ערבית במזמור החג — ואין אומרים לפני כן פיוט "חון תחון" (הרב צדקה הראוי שליט"א; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י).

(לג) ראש השנה שחל בשבת — וכן ביום כיפור, אומרים בתפילת מנחה "צדקתך" (על פי סידור עולת השחר [ארם צובה תרע"ה], וסידור קול יעקב [כמנהג ארם

[צובה]; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י. יעויין בשלחן ערוך [סימן תקצ"ח] שכתב שם מרן שאומרים "צדקתך" בראש השנה שחל בשבת, וכן כתב לענין יום כיפור [בסימן תרכ"ב ס"ג]; והטעם לכך — כתב הטור בשם רב עמרם, היות והם ימי דין, לכן ראוי לומר בהם "צדקתך", שהוא צידוק הדין — [על אף שבשאר שבתות שחלו בימים שלא אומרים בהם תחנון, אין אומרים "צדקתך"]. ואולם, הרמ"א שם כתב — הן לענין ראש השנה, והן לענין יום כיפור, שבארצות אשכנז אין אומרים "צדקתך". ובכף החיים [סימן תקצ"ח ס"ק א'] כתב שגם בין הספרדים יש שאינם אומרים אותו).

(לד) עשרת ימי תשובה: — מראש השנה ועד יום כיפור — כולל עשרת ימי תשובה, לאחר "ותתפלל חנה" [בתפילת שחרית], נוהגים בארם צובה לומר "אלוקינו ואלוקי אבותינו מלך על כל העולם" עד "כי אתה אלוקים אמת" [מתוך תפילת העמידה של הימים הנוראים] (הרב צדקה הרארי, וח' אדמון כהן הנ"ל).

(לה) לאחר "אבינו מלכנו כתבנו בספר מזונות ופרנסה טובה", אומרים נוסח "יהי רצון" [הנמצא בסידורי "ליורנו"] (הרב צדקה, וח' אדמון הנ"ל).

(לו) בפיוט "בת אהובת" ("חון תחון") — בעשרת ימי תשובה, מדלגים את הבית האחרון — "אם עונות תשמור" (ר' משה ערקנגי). וכן מנהג חלב היום, — ר' נסים זעפרני נ"י. והטעם לכך, היות וכבר עשו "תשליך" בראש השנה — ויש להניח שלא הספיק הקהל לעשות "עונות" אחרי זה).

(לז) יום כיפור: לאחר תפלת מנחה ביום כיפור, אין אומרים "עלינו לשבח" (הרב צדקה הרארי שליט"א; וכן מנהג חלב היום, — ח' אדמון כהן נ"י — וזה שלא כפי שנדפס בחלק מהסידורים).

(לח) חנוכה: לענין מה שהבאתי ב"מילואים" (הערה 132) כי הרב עזרא עטייה זצ"ל ביטל בביתו (בירושלים) את מנהג הדלקת הנר הנוסף בחנוכה — שמעתי (מפי ר' ישועה דוד סאלם נ"י) שעדות זו אינה נכונה, אלא אדרבה עד סוף ימיו הדליק הרב עזרא עטייה שני שמשים (כן העיד הרב נתן סאלם זצ"ל. ועוד שמעתי מפי ר' ישועה סאלם הנ"ל, שהעיד ר' משה דוויק ע"ה על סבו הרב חיים שאול דוויק זצ"ל [ראש המקובלים בירושלים], שגם הוא נהג להדליק נר נוסף [בהיותו יליד ארם צובה] — ואמר שאין בזה פקפוק, גם על פי הקבלה).

(לט) ט"ו בשבט: — הן עתה יצא לאור ספר נחמד למראה וטו"ב (ט"ו בשבט) — הכי קרא שמו "פרי חדש" (סדר לט"ו בשבט); ושם (עמוד קנ"ח) כתב שמצא ב"ספר ישן", נוסח שונה לשיר הידוע "יה אל גדול ונאדר" להרב יעקב ברזאני ז"ל — ואולם, כבר כתבתי בפנים (עמוד [קמ"ו] — מוצאי שבת שירה) כי מחברו של שיר זה הוא הרב רפאל ענתבי זצ"ל — ככתוב במפורש בספרו שירה חדשה (דף כ"ט ע"ב), [אלא שחיברו לכבוד הרב יעקב ברזאני ז"ל, ולכן ראשי הבתים של השיר הם בסימן יעקב ברזאני].

ולענין מה שכתב בספר פרי חדש הנ"ל, שמצא נוסח שונה, בספר ישן — טרם התברר איזה ספר זה; ואולם, מצאתי בספר קול שירים (בגדאד — ש' תרצ"ב) שיר זה — והבית הראשון שם הוא כנוסח ה"ספר ישן" הנ"ל; אך בשאר הבתים אין כמעט שינויים, מה שאין כן ב"ספר ישן" הנ"ל — ניכר הדבר כי חלו בו ידיים, על מנת לתת לו אופי וסגנון, בהתאם לתקופה של היום, וכן גם כדי לקשר את השיר לט"ו בשבט — כי שיר זה כפי שמופיע במקור, אין בו שום זכר לט"ו בשבט (ואולם, כתבתי בפנים [כפי מה ששמעתי], ששיר זה נועד לט"ו בשבט ושבת — ואכן, כולו מיוסד על יום השבת. ולענין הקשר לט"ו בשבט — יתכן שהוא מצד הלחן שלו, שהוא לחנו של השיר הידוע [בחלב] לט"ו בשבט — בשפה הערבית).

(מ) פורים: ב"על הנסים" של פורים, אומרים בסוף "ועשית עמהם נסים ונפלאות" — [כפי הנוסח של סידורי "ליוורנו"] [ח' אדמון כהן נ"י — [וכן הוא הנוסח בסידור קול יעקב — כמנהג ארם צובה]; אלא שאמר שלאחרונה שינו מנהגם בזה — ואומרים "נס ופלא". ולמעשה נראה שכך היה המנהג הקדום בחלב, כי כך נמצא בסידור עולת השחר [ארם צובה — תרע"ה] "נס ופלא" — על אף שסידור זה הוא לק"ק ספרדים בחלב, ובדרך כלל הוא לפי נוסח "ליוורנו"; וכן גם ב"מתחור ארם צובה" [ויניציא ש' רפ"ז] מופיע "נס ופלא", אלא ששם מופיע נוסח זה גם ב"על הנסים" של חנוכה — למחת שאז היו כמה נסים).

(מא) "טוב אחרית דבר": — לאחרונה יצא לאור קובץ תורני זכור לאברהם (שנת תש"ג) — ושם (בעמוד ש"א, ש"ב, שכ"ג) הביאו דברינו מכמה מקומות בספר, עם תוספת מקורות והערות — יעו"ש.

סדר עולת תמיד

[“נוסחאות” מתוך סידור סדר עולת תמיד]

סדר

עולת תמיד

נדפס

פה ארם צובה יע"א

ש' במוהר הלככות

בדפוס הרה"ג ישעיה דיין

(1) ברכת השיבה: והסר ממנו צרה יגון ואנחה (יעיין ב"מילואים" [הערה 9], שהבאתי שכן מנהג חלב גם היום).

(2) ברכת המינים: "למינים ולמלשינים ולמוסרים"; והסיום "שוכר אויבים ומכניע זדים" (עיין בפנים "תפילת שמונה עשרה" אות [ג], שכן מנהג חלב גם לאחרונה — וב"מילואים" [הערה 9], שכתבתי שכנראה שהתוספת "ולמוסרים" היא לפי המוסתערבים [הוותיקים בחלב]; ואמנם בסידור עולת השחר [ארם צובה תרע"ה] — שהוא כנוסח ק"ק ספרדים של חלב, לא מופיע "ולמוסרים").

(3) ברכת הצדיקים: בברכת "על הצדיקים" לא מופיע "ועל זקניהם" (ואולם, מנהג חלב היום שאומרים "ועל זקניהם" — כמו שהבאתי בפנים שם).

(4) ברכת את צמח דוד: כי לישועתך קוינו וצפינו (וכן מנהג חלב עד היום — כפי שכתבתי שם).

(5) ברכת שמע קולנו: חוס ורחם עלינו (עיין במילואים [הערה 10] — שכן הוא הנוסח בסידורי "ליוורנו", וביתר הסידורים שהם לפי נוסח חלב, ושכן גם מנהג חלב היום).

(6) יעלה ויבא: לחן לחסד ולרחמים, ביום וכו' — ולא מופיע שם "לחיים טובים ולשלום" (כן הוא הנוסח בסידורי "ליוורנו", וסידור עולת השחר [ארם צובה תרע"ה], וסידור קול יעקב [כמנהג ארם צובה]; וכן גם היום בחלב אין אומרים "לחיים טובים ולשלום", — ח' אדמון כהן נ"י. ואולם, ב"מחזור ארם צובה" [ויניציא ש' רפ"ז] הנוסח הוא "לחן לחסד לרווח לרחמים לחיים ולשלום").

(7) ברכת שים שלום: "חן וחסד ורחמים" — ולא מופיעה שם המילה "צדקה" (בפנים — "תפילת שמונה עשרה" [אות ג], הבאתי שמנהג חלב היום להוסיף "צדקה" — כפי שמופיע בסידורי "ליוורנו"; ואולם, סידור זה הוא כנראה לפי

נוסח ה"מוסתערבים" [הוותיקים בחלב], ולא כנוסח ק"ק ספרדים שהיו בחלב — וכפי שכתבתי להלן).

(8) סיום תפילת העמידה: לאחר "יהיו לרצון" [הראשון] כתוב: "טוב לומר שיר למעלות אשא עיני"; ואחרי זה — "אלוקי נצור" (כן נמצא גם בסידורי "ליוורנו" — ובסידור סליחות בית אל מביא ענין זה מהרב "שלמי ציבור"; וכן הוא מנהג חלב היום, בכל התפילות — בין בחול ובין בשבת, — ח' אדמון כהן ג"י).

(9) אבינו מלכינו: לאחר "אבינו מלכנו כתבנו בספר מזונות ופרנסה טובה" מובא נוסח "יהי רצון" [על הפרנסה] (גם היום בחלב אומרים "יהי רצון זה — כמו שהזכרתי ב"קונטרס אחרון" [אות ל"ה]).

(10) תחנון — י"ג מדות: אל ארך אפיים אתה ובעל הרחמים נקראת, גדולת רחמיך וחסדיך תזכור היום לזרע ידידיך, כמו שהודעת לענו מקדם, וכן כתוב בתורתך (נוסח זה הוא קרוב לנוסח האשכנזים, ואילו בסידורי הספרדים לא מצאתי כעת נוסח כזה — וכן גם בחלב היום, אין אומרים נוסח זה, כי אם כנוסח המופיע בסידורי הספרדים, — ח' אדמון כהן ג"י).

ויש להעיר כי אחרי זה כתוב שם בסידור זה "אם לא שקעה החמה, אומר נפילת אפיים" — משמע מזה שער השקיעה נהגו לומר תחנון; וזה שלא כמנהג חלב לאחרונה, אשר מזמן מנחה קטנה [שעתיים וחצי לפני השקיעה], אין אומרים "תחנון" — כפי שהזכרתי בפנים ב"מנחה וערבית" [אות א'].

(11) יהי שם: פסוק "רם על כל גוים" אינו מופיע בסידור (כן הוא בסידורי "ליוורנו", וסידור עולת השחר [ארם צובה — תרע"ה]; וכן מנהג חלב גם היום, כפי שהזכרתי בפנים — "תחנון" [אות א']).

(12) קדיש תתקבל: תתקבל צלותא ובעותנא עם כל צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל, קודם אבונא אלקינא מרי שמיא וארעא, ואמרו אמן (וכן הוא נוסח חלב עד היום — כפי שהזכרתי בפנים ב"קדיש — נוסחאות" [אות

א'. ולענין "כל צלותהוון" — כן מופיע גם ב"סדר סליחות" להרב יצחק שחיבר שליט"א; וכן מנהג חלב גם היום, — ח' אדמון כהן ג"י).

(13) ערבית — ברכת אמת ואמונה: האל העושה לנו נסים נקמה בפרעה באותות ובמופתים (וכן מנהג חלב גם היום — כפי שהבאתי ב"קונטרס אחרון" [אות י']).

(14) ברכת השכיבנו: סיום הברכה "שומר את עמו ישראל מכל דבר רע לעד, אמין" (ואולם, שאר הברכה הוא כפי הנוסח הרגיל הנמצא בשאר הסידורים — [בלי השינויים של נוסח חלב היום] — יעויין ב"קונטרס אחרון" [אות י"א]).

(15) מנחה של שבת: הפסוקים כי לקח טוב, תכון תפילתי — שנוהגים לומר לפני תפילת העמידה, אינם מופיעים בסידור (וכן מנהג חלב היום, שלא אומרים פסוקים אלו בתפילת מנחה של שבת, — ח' אדמון כהן ג"י).

(16) תפילת העמידה של מנחה: שבתות קדשך, וינוחו בם (וכן הוא נוסח חלב היום — מפי הנ"ל).

(17) סוף דבר: לכאורה יש לקשר את הנוסח של סידור זה בעובדא שהדפיסו הרב ישעיה דיין זצ"ל — שהוא מק"ק מוסתערבים [תושבי חלב הוותיקים]; ואכן ניכר מתוכו שהוא לפי נוסח זה, ושלא כמנהג ק"ק ספרדים — כפי שמשתקף מסידור עולת השחר (ארם צובה — תרע"ה) שהוא למעשה בדרך כלל העתקה מסידורי "ליוורנו". ולגבי מנהג חלב לאחרונה — נראה שהוא מיזוג של שני הנוסחים, וכפי שכתבתי [כהשערה] בהקדמה.

תמונות

מעיי"ת ארם צובה (חלב)

הקשורות לענינים המובאים בספר

[צולמו בשנת תשל"ח]

חיבה עשויה מאבן

בחצר בית הכנסת בית נשיא

(עיין מאמר "בית נשיא" — עמוד 17)

פיתוח התמונות נעשה ע"י מר משה עבוד נ"י

[פוטוספיד, רח' ר' עקיבא 73 — בני ברק טל. (03)784302]

כית הכנסת בית נשיא
חיבה עשויה מעץ בחלק הפנימי של ביהכ"נ
(עיין מאמר "בית נשיא" — עמוד 17)

הדלקת נרות כל"ג בעומר
בכית הכנסת הגדול בחלב
(עיין בפנים עמוד פ"ו)

שער השיר

[היות ומגמת הספר היא הלכתית — ואשר על כן קשה להכניס כל פרט ופרט, גם ממה שנקרא "הווי", לכן ראיתי לנכון לייחד פרק בפני עצמו לנושא אשר הוא לבה של יהדות חלב — והוא השירה. והצגתי כאן כמה פרטים זעירים העשויים לעניין במיוחד חלק נכבד מקהל עדתנו, ו"לחזק אנשי קהל צובה, יתענגו ברבות טובה" — וינצלו את אשר כאן הובא, אך ורק לטובה — ולשם שמים, עד כמה שאפשר — וכמו שאמרו חז"ל "במקום גילה, שם תהא רעדה"].

(1) בימים אלו שרים את כל קטעי התפילה [כפי ששרים בשבת וחג] — בין בתפילת ערבית ובין בתפילת שחרית: [א] ראש חדש. [ב] חנוכה (אם יש זמן). [ג] פורים. [ד] חול המועד. [ה] מוצאי שבת וחג (ובשבתות וחגים אומרים גם "קדושה" של מנחה, במנגינה). כמו כן, גם בשמחות שרים כן: בברית מלה, בר מצוה, וחתונה (בברית מלה — כאשר מתפללים אז מנחה, אומרים קדיש שלפני עמידה במנגינה, וכן קדושה. ובבר מצוה מוסיפים [לפעמים] קדיש שלאחר העמידה או קדיש תתקבל [בתפילת שחרית], וכן בשבת חתן; ואולם, לענין חתן — מלבד שבת, אינו מתפלל בבית כנסת, היות ואין לחתן לצאת לבד — משום שמירה, כידוע; ורק בליל החופה — אם מתפללים ערבית במקום החופה, שרים כנ"ל. כל הנ"ל — מפי ר' נסים זעפרני, ח' רפאל חכים-סטהון, חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י. זה האחרון הוסיף שלעתים רחוקות — כאשר נמצא במקום השמחה אדם בעל קול נעים במיוחד, אומר קדיש בתרא [שלפני "ברכו"] במנגינה; וכן מצאתי בכתב יד שירים מחלב — הנמצא בבית הספרים הלאומי [במכון לתצלומי כתבי יד] מס. 43763 — מאוסף "בניהו"; ומופיע שם במקאים מוחיאי"ר — וכנראה שכך היה מנהג חלב אז בחגים, כי באותו מקאים מובא גם לחן ל"אודך" [בהלל]. ואולם, היום בחלב — גם בחגים, רק לעתים רחוקות אומרים קדיש בתרא במנגינה — וכאמור).

(2) בשבת חול המועד פסח וסוכות — [כמו בחג עצמן], נוהגים לשיר פזמון בזמן הוצאת ספר תורה (ר' חיים דאיה, וח' אדמון כהן נ"י — וכמו שכתבתי בפנים, לענין החגים. ואולם, אין שיר קבוע לשבת חול המועד, אלא שרים שיר משירי החגים — כגון השיר "מעוזי", וכדומה. כמו כן, יש לציין כי מנהג זה — לגבי שבת

חול המועד, אינו קבוע — כמו בחג עצמו, ששרים באופן קבוע — בעת הוצאת ספר תורה).

(3) בשלוש רגלים — [כולל גם חול המועד], וכן בחנוכה ופורים, מתפללים כל יום לפי לחן אחר (כלומר שלכל יום יש מקאים שונה. ענין זה מובא בספרי השירים וכתבי יד של חלב; ונוהג עד היום בחלב, — ח' אדמון כהן נ"י).

(4) [כפי שהבאתי בפנים (עמוד קל"א — ב"מנחה של כיפור" אות ב'), בזמן הוצאת ספר תורה — בתפילת מנחה של יום כיפור, נוהגים היום לשיר את הפזמון "שא נא חטאי"; וכאמור שם — שיר זה טרם ראה את אור הדפוס, ולכן אמרתי להעתיקו כאן. ואולם, ישנם בזה שתי נוסחאות — האחת קבלתי מח' רפאל חכים-סטהון; והשני מאת ח' אדמון כהן נ"י — והוא הנוסח ששרים היום בחלב, וגם הסגנון שלו יותר מתקבל; ולכן בחרתי בנוסח זה — והצגתי אותו כאן].

שא נא חטאי שא נא, לך אתפלל אנא.
 ל כבוד שמך חייני, ואלמד תורתך קוני,
 ומחובי טהרני, ולשמך אהלל אנא.
 מ לך רם תושיעני, ראה רבים רדפוני,
 באו עלי והכוני, לישועתך מקוה אנא.
 ה אל סלח לעוני, ובנה לי בית ארמוני,
 וכהן יקריב קרבני, ולדגלי מהר שא נא.

[שם המחבר — שלמה (לנייאדו־זג'יר), רמוז בראשי הבתים].

(5) יום כיפור: לענין הפיוט "אדיר ונאור" ליום כיפור — יש לציין כי היום בארם צובה אומרים אותו ללא מנגינה; ורק בבית הכנסת "סילוורא" היו שרים אותו — לפי הלחן המקובל בתפוצות ישראל (ח' אדמון כהן נ"י. בית כנסת "סילוורא" נמצא בין שכונת איסמעלייה לשכונת ג'מלייה — בחלב. ואולם, גם בית כנסת זה "שתה מכוס התרעלה", ונפגע יחד עם בית הכנסת הגדול ויתר בתי הכנסת בחלב, אשר נשרפו בפרעות תש"ח; ואין מתפללים שם היום כלל, כי אם בבית הכנסת אשר בג'מלייה — כנזכר בפנים בכמה מקומות).

(6) בתפילת מוסף של שמחת תורה, אומרים "כתר" בלחן השיר "ידי אשא לדבריך" (ר' חיים דאיה ג"י. [הכית השלישי של שיר זה מתחיל "סולו רוכב ערבות" — ובדרך כלל, לחן זה נקרא על שמו]. ולדברי ר' משה ערקנגי נ"י שרים "ראו בנים" כמוצאי פסח, שבועות, וסוכות, בלחן זה; ואולם, היום בחלב אין נוהגים כן, — ח' אדמון כהן ג"י).

נספח ל"שער השיר"

סדר מנגינות לתפילות ימים נוראים

כמנהג בית הכנסת "עדס"

לעדת ארם צובה (חלב)

בעיה"ק ירושלים תובב"א

נערתתי לבקשת ידידי החזן המצויין נז"י האברך כה"ר יוסף כוזו נ"י — לשלב בספרי זה את סדר הלחנים לתפילות הימים הנוראים, כפי שנהגו בבית הכנסת "עדס" בירושלים — בו הוא משמש כחזן; וכפי שאמר הלה — סדר זה הוא על פי מנהג חלב. ומדי דברי בבית כנסת זה, אזכיר כי "בקרוכי אקדש" — ה"ה הדיין המצויין כמהר"ר אהרן הררי-רפול, ומו"ז סבא דמשפטים ציס"ע כמהר"ר יעקב עדס — אשר שימשו שם כחזנים, ואחיו של מו"ז הנ"ל — הגאון המקובל כמהר"ר משה עדס, שימש כרב בית הכנסת, באותם הימים; ולאחר מכן, שימש כרב וגם חזן של בית כנסת זה — כמהר"ר עזרא עבאדי-שעיו (גלב"ע ביום כ"ד אב שנת תשמ"ו) — זכר כולם לברכה, וזכותם תגן עלינו ועכ"י, אמן. ולאחר פטירת הרב עזרא שעיו הנ"ל, ירש את מקומו בנו יבל"ח — הרב יוסף שעיו שליט"א; ואשר על כן, עד לעצם היום הזה מקפידים (עד כמה שאפשר) לנהוג שם כמנהג ארם צובה — הן לענין סדר התפילות, והן לענינונו — הוא סדר הלחנים של התפילות.

ובענין סדר הלחנים לימים נוראים כמנהג בית כנסת "עדס", אשר הבאתי כאן — יש לציין כי עד לאחרונה — בחלב, מתפללים לפי סדר זה — פרט לכמה שינויים קלים; (ובסדר הסליחות מחליפים את הלחנים, בהתאם למקאים של השבוע — וכאמור בפנים), — כן שמעתי מפי ח' רפאל חכים-סתהון ג"י.]

סליחות

בן אדם — לך ה': יצו האל או ידי רשים.
 ה' מלך: ה' בקר או חזקו וגילו.
 למתודה: ישראל עבדיך או יצו האל.
 מחי ומסי: ה' בקר (הוא הלחן המקובל לקטע זה. ואולם, למעשה מדי יום משנים את הלחן לפי מקא'ם אחר; לדוגמא, במקא'ם שיג'א אומרים אותו לפי לחן "ארון יחיד").
 אליך ה' נשאתי: תחינה זו פותחים בלחן "אין כאלוקינו" (הידוע — במקא'ם ביא'ת). ובהמשך עוברים ללחן "עת שערי רצון", ואחרי זה — לחן "שואף", ובסוף חוזרים ללחן של הפתיחה — הוא "אין כאלוקינו" (בפנים כתבתי שיש אפשרות להוסיף עד לאחת עשרה מנגינות — יעו"ש).
 חון תחון: ישנם שני לחנים — האחד הוא הלחן המקובל, במקא'ם חוסיניי; והשני — במקא'ם חג'אז (עד לאחרונה בחלב, אומרים "חון תחון" — פעם בלחן אחד, ופעם בלחן השני).

ראש השנה

[ערבית] — קדיש: ידי רשים. ראו בניס: יה שמע (ובליל שני של ראש השנה, אומרים אותו בלחן בן אדם - לך ה' — המקובל, במקא'ם ביא'ת. לחן זה אמנם ידוע כלחן "איספניוליי", ואולם גם בחלב [לפעמים] שרים אותו).
 [שחרית] — נשמת: אוחילה. קדיש: המבורך. שמחים בצאתם: עת שערי רצון. ממצרים: אשם וזע מזדוניהו (הוא הלחן הידוע בחלב — במקא'ם חג'אז). לקטע זה — בימים נוראים). נקדישך: שואף או רבת שבעה.
 [מנחה] — קדושה: שואף, יה שמע, או רבת שבעה.

שבת שובה

[ערבית] — את תפילת ערבית מתפללים הכל כמו בשבת רגילה (במקא'ם נור'ה — וכפי שנוהגים עד היום, בחלב).
 [שחרית] — נשמת: יש לחן מיוחד ל"נשמת" זו — במקא'ם חוסיניי (הוא המקא'ם הקבוע בחלב, לתפילת שחרית של שבת שובה — כמוכא בפנים. לחן זה, אף הוא מחלב; ואולם, לא ידוע מקורו בספרי השירים של חלב). שוועת עניים: ישראל עבדיך. אל ההודאות: יה שמע. קדיש: בן אדמה. שמחים

בצאתם: לך אלי תשוקתי. ממצרים: לחן "בן אדם" הידוע, במקא'ם ביא'ת (כנ"ל כ"ראו בנים", בליל שני של ר"ה). קדושה: ינוב פי.
 [מנחה] — תפילת מנחה של שבת שובה, מתפללים כמו בכל שבת (כלומר, במקא'ם ראש'ט, וכנהוג בחלב בדרך כלל). ואולם, "ואני תפילתי" משנים, לפי לחן "יצו האל" (וכמו בחדש אלול — כמובא בסוף מאמר זה).

יום כיפור

[ערבית] — בליל כיפור, אין אומרים "קדיש" לפני ערבית (כמובא בדברינו בפנים). ראו בנים: יה שמע.
 [שחרית] — נשמת: אוחילה. קדיש: ישנה מגנינה מיוחדת לקדיש זה, במקא'ם חג'אז (אף היא מחלב; ואולם, לא ידוע מקורה). שמחים: אליכם קהל עדה. ממצרים: אשם וזע מזדוניהו (כנ"ל בראש השנה). קדושה: רבת שבעה.
 [מנחה] — קדושה: ינוב פי או רבת שבעה.
 כתר: — כל "כתר" של ימים נוראים, אומרים במקא'ם חג'אז — במגנינה המקובלת (ואולם, היום בחלב אין מגנינה מיוחדת "לכתר" של ימים נוראים, אלא "בנעימה, קדושה כולם כאחד עונים" — וכנזכר בפנים ב"מלואים" הערה [87].
 ולסיום, אוסיף עוד פרט מעניין מבית כנסת "עדס" הנ"ל: בכל השבתות של חדש אלול, אומרים "שמחים בצאתם" לפי הלחנים של הסליחות — הכל בהתאם למקא'ם של השבת; ובמנחה אומרים "ואני תפילתי", לפי לחן "יצו האל" — וכך גם נהוג בחלב עד היום).

תם ונשלם חלק ראשון,
 של ספר דרך אר"ץ;
 בעזרת אחרון והוא ראשון,
 עושה שמים וארץ.

